

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**AHMED FETHİ PAŞA: HAYATI, DİPLOMATİK VE
ASKERÎ FAALİYETLERİ (1801-1858)**

ARİF CELAL ÖZDEMİR

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN:
DOÇ. DR. AHMET DÖNMEZ**

KONYA-2025

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**AHMED FETHİ PAŞA: HAYATI, DİPLOMATİK VE
ASKERÎ FAALİYETLERİ (1801-1858)**

ARİF CELAL ÖZDEMİR

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN:
DOÇ. DR. AHMET DÖNMEZ**

KONYA-2025

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Arif Celal ÖZDEMİR
	Numarası	18810501029
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/Tarih
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Ahmet DÖNMEZ
	Tezin Adı	Ahmed Fethi Paşa: Hayatı, Diplomatik ve Askerî Faaliyetleri (1801-1858)

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan “*Ahmed Fethi Paşa: Hayatı, Diplomatik ve Askerî Faaliyetleri (1801-1858)*” başlıklı bu çalışma 02/06/2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Ünvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Doç. Dr.	Ahmet DÖNMEZ (Danışman)	
2	Prof. Dr.	İsmail KIVRIM	
3	Prof. Dr.	Salih KIŞ	
4	Prof. Dr.	Yakup KAYA	
5	Prof. Dr.	Hüseyin MUŞMAL	

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Arif Celal ÖZDEMİR		
	Numarası	18810501029		
	Anabilim /Bilim Dalı	Tarih/Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
Tezin Adı	Ahmed Fethi Paşa: Hayatı, Diplomatik ve Askerî Faaliyetleri (1801-1858)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Arif Celal ÖZDEMİR

İmzası

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Arif Celal ÖZDEMİR		
	Numarası	18810501029		
	Anabilim /Bilim Dalı	Tarih/Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Ahmet DÖNMEZ		
Tezin Adı	Ahmed Fethi Paşa: Hayatı, Diplomatik ve Askerî Faaliyetleri (1801-1858)			

Tanzimat dönemi, Osmanlı Devleti'nde modernleşme sürecinin başlangıcını simgeleyen ve 1839 yılında Gülhane Parkı'nda okunarak ilan edilen Tanzimat Fermanı ile başlamıştır. Avrupa devletlerinin askerî, teknik ve ekonomik alanlardaki ilerleyişi karşısında çaresiz kalan Osmanlı kaybettiği gücü kazanabilmek ve varlığını sürdürebilmek için birtakım reform hareketlerine girişmiştir. Böylelikle başlayan reform atılımı ile Osmanlı'da genel anlamda devlet ve toplum yeniden yapılandırılmaya çalışılmıştır. Yenileşme sürecinde bürokratlar devlet yönetiminde etkili bir konuma gelmişlerdir. Söz konusu olan bu dönemde Tanzimat Paşaları olarak bilinen Mustafa Reşid, Mehmed Emin Âli ve Fuad Paşalarla gücünü artıran Bâb-ı Âli karşısında gücünü korumaya çalışan muhafazakâr-saray grubunun özellikle hanedan damatlarının çetin mücadeleleri krize neden olmuştur. Osmanlı tarihinin bu döneminde reformist cenahın lideri Mustafa Reşit Paşa'nın siyasi iktidarının zirvede olduğu yıllarda muhalif grup içinde yer alan ve Sultan II. Mahmud'un kızı Atiyye Sultan ile yaptığı izdivaç ile Osmanlı Devlet geleneğinde etkin ve önemli bir ünvan olan damad-ı şehriyari sıfatını alan Ahmed Fethi Paşa bu çalışmanın konusu olacaktır. Çok kültürlü, ileri görüşlü, yenilikçi bir kişiliği olan Ahmed Fethi Paşa, Enderun'da eğitim alarak yıllarca devlet hizmetinde bulunmuş ve Batı da sefaret görevlerinde bulunduğu süreçte kültür, sanat ve eski eserler konusunda bilgi ve görgüsünü artırmış bir şahsiyettir. Paşa, Batı kültürüne olan hâkimiyetiyle dönemin diğer damatlarından farklı bir çizgide, yenilikçi bir anlayışa sahiptir. Ahmed Fethi Paşa, Meclis-i Vâlâ azalığı, reisliği, ölünceye kadar sürdürdüğü tophane müşirliği görevine üç defa atanmış çok yönlü devlet adamlarımızdandır. Bu çalışmada, Fethi Paşa'nın Tanzimat dönemi içerisinde devlet kademesindeki yurtiçi ve yurtdışı görevleri; görev esnasındaki faaliyetleri, modernleşme alanındaki katkıları dönem içerisinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat Dönemi, Ahmed Fethi Paşa, Atiyye Sultan, Tophane-i Âmire.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Arif Celal ÖZDEMİR		
	Student Number	18810501029		
	Department	History/History		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Doç. Dr. Ahmet DÖNMEZ		
Title of the Thesis/Dissertation	Ahmed Fethi Pasha: His Life, Diplomatic and Military Activities (1801-1858)			

The Tanzimat period began with the Tanzimat Edict, which symbolized the beginning of the modernization process in the Ottoman Empire and was proclaimed in Gülhane Park in 1839. The Ottoman Empire, helpless in the face of the European states military, technical, and economic advances, embarked on several reform movements to regain its lost power and maintain its existence. Thus, with the reform initiative that started, an attempt was made to restructure the state and society in the Ottoman Empire in general. During the renewal process, bureaucrats gained an effective position in the state administration. In this period, the fierce struggles of the conservative palace group, especially the dynasty sons-in-law, who tried to maintain their power against the Bâb-ı Âli, which was increasing its power with Mustafa Reşid, Mehmed Emin Âli, and Fuad Pashas known as the Tanzimat Pashas, caused a crisis. During this period of Ottoman history, the leader of the reformist wing, Mustafa Reşid Pasha, was in the opposition group when his political power was at its peak, and Ahmed Fethi Pasha, who received the title of 'damat-ı şehriyari', a practical and essential title in the Ottoman State tradition, with his marriage to Sultan Mahmud II's daughter, Atiyye Sultan, will be the subject of this study. Ahmed Fethi Pasha, who had a multicultural, forward-thinking, and innovative personality, was a person who received education at Enderun and served the state for many years and increased his knowledge and experience in culture, art, and ancient artifacts during his embassy duties in the West. Pasha has an innovative understanding that is different from that of other sons-in-law of the period, with his dominance in Western culture. Ahmed Fethi Pasha is one of our versatile statesmen, appointed three times as a member of the Meclis-i Vâlâ, the president and the field marshal of the tophane, and he continued until his death. In this study, Fethi Pasha's domestic and international duties at the state level during the Tanzimat period, his activities during his duty, such as his role in the modernization of the military and his contributions to the restructuring of the state administration, and his contributions to modernization are discussed during the period.

Keywords: Tanzimat Period, Ahmed Fethi Pasha, Atiyye Sultan, Tophane-i Âmire.

İÇİNDEKİLER

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU	iii
BİLİMSEL ETİK SAYFASI	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
ÖN SÖZ	xi
GİRİŞ	1

1. Araştırma Konusunun Tanımı ve Amacı	1
2. Araştırma Konusunun Yöntemi ve Kaynakları	4

BİRİNCİ BÖLÜM

KÖKENİ, AİLESİ, VEFATI VE MUHALLEFATI

1. Kökeni	10
2. Ailesi:Eşleri ve Çocukları	15
2.1. Eşleri ve Evlilik Hayatları	15
2.2.1. II. Mahmud'un Kızı Atiyye Sultan.....	16
2.2.2. Saraya Damat Seçimi	19
2.2.3. Nikah ve Nişan Merasimi.....	25
2.2.4. Düğün.....	29
3. Şahsiyeti	33
4. Malları, Muhallefatı ve Vefatı.....	38
4.1. Mal Varlığı	38
4.2. Muhallefatının Yazılması	42
4.3. Vakıflar ve Eserleri	44
4.4. Vefatı.....	45

İKİNCİ BÖLÜM

DİPLOMATİK VE BÜROKRATİK FAALİYETLERİ

1. Birinci Viyana Elçiliği	48
1.1. Elçiliğe Tayini ve Göreve Başlaması	48
1.2. Faaliyetleri	51
2. İkinci Viyana Elçiliği	53
2.1. Elçiliğe Tayini ve Göreve Başlaması	53

2.2. Faaliyetleri	58
3. Paris Elçiliği	60
3.1. Elçiliğe Tayini	60
3.2. Londra'daki Temasları	62
3.3. Göreve Başlaması ve Faaliyetleri	68
4. Meclis-i Vâlâ Adliye Azalığı ve Reisliği	76
5. Müzecilik Faaliyetleri	79
6. İktisadi Görüş ve Faaliyetleri	88

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜHİMMAT-I HARBİYE NAZIRLIĞI VE BİRİNCİ TOPHANE-İ ÂMİRE MÜŞİRLİĞİ

1. XIX. Yüzyılda Osmanlı Askerî Yapısı ve Mühimmat-ı Harbiye Nazırlığı Görevi	97
1.1. Ordunun Askerî ve Mühimmat Durumu	98
1.2. Mühimmat-ı Harbiye Nazırlığı	111
2. Birinci Tophane Âmire Müşirliği	112
2.1. Tophane-i Âmire'nin Genel Durumu ve Yeniden Yapılanma Çabaları	112
2.2. Göreve Başlaması ve Faaliyetleri	117
2.3. Ahmed Fethi Paşa Mustafa Reşid Paşa Çekişmesi ve Görevden Alınmaları	134

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İKİNCİ VE ÜÇÜNCÜ TOPHANE-İ ÂMİRE MÜŞİRLİĞİ DÖNEMİ

1. İkinci Tophane-i Âmire Müşirliği	139
1.1. Göreve Başlaması	139
1.2. Kırım Savaşı Öncesinde Hazırlık ve Yeniden Teşkilatlanma (1853-1854)	140
1.3. Kırım Savaşı ve Tophane-i Âmire Müşirliği (1854-1857)	148
2. Üçüncü Tophane-i Âmire Müşirliği	163
2.1. Göreve Başlaması	163
2.2. Faaliyetleri	164
SONUÇ	167
KAYNAKÇA	171
EKLER	190

KISALTMALAR

A. d	Sadaret Defterleri
A.AMD.	Sadaret Evrakı Amedi Kalemî
A.AMD. d.	Sadaret Amedi Kalemî Defterleri
A.DVN.MHM.	Sadaret Divan-ı Hümâyun Mühimme Kalemî
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.d.	Adı geçen madde
a.g.t.	Adı geçen tez
A.MKT.	Sadaret Mektubi Kalemî Evrakı
A.MKT.MHM.	Sadaret Mektubi Kalemî, Mühimme
A.MKT.MVL.	Sadaret Mektubi Kalemî, Umum Vilayat
A.MKT.NZD.	Sadaret Mektubi Kalemî, Nezaret ve Devair Yazışmaları Evrakı
A.MKT.UM.	Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı
AYN. d	Ayniyat Defterleri
bk.	Bakınız
BOA.	Başkanlık Osmanlı Arşivi
c.	Cilt
C.AS.	Cevdet Askeriye
C.DH.	Cevdet Dahiliye
C.SM.	Cevdet Saray
çev.	Çeviren
d.	Defter
DH.MKT.	Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî
HAT.	Hatt-ı Hümâyun
HR.MKT.	Hariciye Nezareti, Mektubi Kalemî
HR.SFR.	Hariciye Nezareti, Tercüme Odası
HR.SYS.	Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı
İ.A.	İslam Ansiklopedisi
İ.DH.	İrade, Dahiliye
İ.HR.	İrade, Hariciye

İ.MMS.	İrade Meclisi Mahsus
İ.MSM.	İrade Mesaili Mühimme
İ.MTZ.	İrade-i Mısır
İ.MVL.	İrade, Meclis-i Vala
MAD.d	Maliyeden Müdevver Defterler
MB.	Mabeyn-i Hümâyun Evrakı
ML.MSF.d	Maliye Nezareti Masarifat Defterleri
nr.	Numara
s.	Sayfa
TCTA	Tazimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi
TDVİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TSMA.d	Topkapı Sarayı Arşivi Müzesi Defterleri
vd.	ve devamı, ve diğerleri
VGMA	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
Vr.	Varak
Y.A.RES.	Yıldız Sadaret Resmi Mevzuat Evrakı
Y.EE.	Yıldız Evrak Esası

ÖN SÖZ

Tanzimat dönemi, Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecindeki ilk büyük adım olarak kabul edilir. Bu dönem, toplumsal ve idarî yapıda köklü dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan süreç, Osmanlı Devleti'nde hukuki, idari ve sosyal alanlarda büyük reformların hayata geçirilmesine zemin hazırlamıştır. Özellikle eğitim, maliye ve hukuk alanlarında modern kurumların temelleri atılmıştır. İç ve dış dinamiklerin etkisiyle başlatılan dönüşüm süreci yalnızca yasal reformlar ve kurumsal yapıların oluşturulmasıyla sınırlı kalmamış; aynı zamanda sürecin taşıyıcısı konumundaki paşalar ve bürokratlar aracılığıyla biçimlenmiş ve yönlendirilmiştir.

Modernleşme sürecinde önemli adımların atıldığı bir dönemde, devlet yönetiminde kilit bir rol üstlenen Ahmed Fethi Paşa'nın hayatı, üstlendiği çeşitli görevler ve devlet hizmetine yaptığı katkılar bu çalışmanın temel inceleme konusunu oluşturmaktadır. Ahmed Fethi Paşa'nın Osmanlı siyasi, idarî ve askerî yapısındaki önemli konumuna rağmen, hakkında yapılan akademik çalışmaların sınırlı ve içerik açısından yetersiz olduğu görülmektedir. Bu çalışma, Tanzimat'ın uygulayıcı kadrolarında yer alan biri olan Ahmed Fethi Paşa'nın tarihsel rolünü derinlemesine inceleyerek literatürdeki bu boşluğa katkı sunmayı hedeflemektedir.

Bu süreçte bana büyük katkı sağlayan içerik ve analiz sürecinde yardımcı olan sayın Danışmanım Doç. Dr. Ahmet DÖNMEZ hocama sonsuz şükranlarımı sunarım. Kaynakları temin etmede ve tezin oluşum sürecinde destek olan Prof. Dr. İsmail KIVRIM ve Prof. Dr. Salih KIŞ hocalarıma ayrıca minnettarım. Tez çalışmam boyunca her daim yanımda olarak manevi desteklerini esirgemeyen ablam Semra TEZCAN'a ve değerli arkadaşlarım Güllühan ÖZDEMİR ÇİÇEKLİTAŞ ile Mehmet ÇİÇEKLİTAŞ'a gönülden teşekkür ederim.

Konya 2025

GİRİŞ

1. Araştırma Konusunun Tanımı ve Amacı

Tanzimat dönemi, Osmanlı Devleti'nin gerek ülke sınırları dışında gerekse ülke içinde yaşadığı sorunlarla güç kaybettiği ve bu duruma karşın devletin devamlılığını sürdürebilmesi için başvurduğu bir süreçtir. Osmanlı Devleti'nin süreç içinde başlatmış olduğu modernleşme hareketleriyle birlikte yeni bir bürokrasi yapısı ortaya çıkmış ve bu yapının sonucu olarak bürokratlar ülke yönetiminde etkin bir hale gelmiştir. Sultan Abdülmecid dönemi, yönetimde etkili olan bazı devlet ricalinin süre gelen fikri mücadeleleri ve bu mücadelelerin sebep olduğu siyasi kaoslarla geçmiştir. Zira bu süreçte sadrazamlık, seraskerlik makamı, müşirlik benzeri devletin yönetim kademesinin pek çok önemli mevkii dahi bu bürokratik aktörlerin elinde olmuştur¹. Bu sebeple XIX. yüzyıl Osmanlı Devlet bürokrasisine yön veren mühim olaylar Bâb-ı Âli'nin en tepesinde görevli idarecilerinin birbiri ile mücadeleleri ekseninde şekillenmiştir. Yenilikçiler ve gelenekçiler arasındaki görüş ayrılığı, sıklıkla makamlarda ve hükümette görev değişikliklerine neden olmuş ve Tanzimat dönemi modernleşmelerinin uygulama safhasında mühim bir sorun meydana getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde modernleşme sancılılarıyla geçen bu sürecin politikasına ve olaylarına etki eden pek çok faktör olmuştur. Bu süreç; her geçen gün dünya siyasetindeki rolü farklılaşan imparatorluğun diplomatik, toplumsal ve mali alanlarda yapısını değiştirdiği ve aynı zamanda Kırım Savaşı gibi büyük bir savaşın yaşandığı bir süreçtir. Ayrıca bu süreç, Avrupalı devletlerin Osmanlı'ya ilgilerinin arttığı bir dönemdir. Özellikle, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı başkentinde görev yapan elçilerinin devletin birtakım siyasi iç olaylarına müdahalesi konusundaki amansız mücadeleleri Osmanlı Devleti'nde birtakım siyasi krizlere neden olmuştur. Devlet içinde siyasi gücünü korumak ve devam ettirmek için yabancı elçilerle iş birliği yapan devlet adamlarının olması birçok sorunun önünü açtığı gibi devlette işleri daha da zora

¹ Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, C.XI, haz. Münir Aktepe, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1984, s. 147.

sokmuştur. II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid dönemlerinde özellikle de Abdülmecid dönemine damgasını vuran ve bu çalışmanın konusu olan Damad-ı Şehriyari Ahmed Fethi Paşa, Tanzimat ricalinin önde gelen aktörlerinden birisi olmasına karşılık Fethi Paşa'nın yaşamı ve mesleki hayatına dair şu ana kadar yapılan çalışmalar ne yazık ki kendisinin tarihteki rolü ile doğru orantılı değildir².

Damad-ı Şehriyari Ahmed Fethi Paşa bu süreçte dönemin önemli bir diplomatik ve askerî figürü olması hasebiyle hayatı cazip bir çalışma konusu olmuştur. Ayrıca Fethi Paşa'yı ve hayatını bu tezin konusu yapan diğer nedenler arasında bu dönemin nüfuzlu paşalarından Mustafa Reşid Paşa³ ile amansız mücadelesi ve bunun yönetimde yol açtığı krizler de sayılabilir. Mustafa Reşid Paşa karşısında zaman zaman iktidarını kaybetse de Damad-ı Şehriyari ünvanının gücünü kullanan Ahmed Fethi Paşa'nın Mustafa Reşit Paşa ile arasında olan gerilim bir dönemin panoramasını anlamamız açısından önemli olmuştur. Ahmed Fethi Paşa'nın görevi neticesinde aldığı yetki ve gücüne dayanarak müdahil olduğu olaylar ve Mustafa Reşid Paşa ile yaşadıkları fikir ayrılıkları ve rekabet devlet siyasetini etkileyecek ve asla küçümsenemeyecek kadar önemli olaylara neden olmuştur. Bu olayların asıl nedeni Ahmed Fethi Paşa'nın Mustafa Reşid Paşa ile mücadelesindeki fikir ayrılığından ziyade 18 Temmuz 1851 tarihinde Mustafa Reşid Paşa'nın sadareti esnasında açılan Encümen-i Daniş'te⁴ Ahmed Fethi Paşa'ya görev teklif edilmemesinden dolayı yani şahsi bir durumdan kaynaklanmıştır⁵. Encümen-i Daniş'e üye seçilmeyen Ahmed Fethi Paşa bu duruma tepki olarak Meclis-i Maarif'in

² Mehmed Memduh Paşa, *Esvatu's-Sudur (Sadrazamların Sesleri)*, Okur Tarihi, İzmir 1328, s. 17.

³ Ahmed Fethi Paşa'nın hayatında detaylı bilgi için bk. Kemal Beydilli, "Mustafa Reşid Paşa", *TDVİA*, XXXI, İstanbul 2006, s. 348-350; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, C.V, İstanbul 1996, s. 1384-1385; Ali Fuad Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, Yeni Matbaa, İstanbul 1928, s. 6; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 41-62.

⁴ Ali İhsan Gencer, "Encümen-i Daniş ve Mustafa Reşit Paşa", *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Seminerleri Bildiriler*, Ankara 13-14 Mart 1985, TTK Yayınları, C.II, Ankara 1994, s. 33.

⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir*, haz. Cavid Baysun, TTK Yayınları, C.III, Ankara 1991 s. 13; Türkgeldi, *Marûf Simâlar*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, nr. Y/713, s. 35; Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 14; Ali Rıza – Mehmed Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız II XIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricali*, Tercüman Yayınları, İstanbul 1977, s. 131; Fatma Aliyye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamani*, Pınar Yayınları, İstanbul 2018, s. 82.

icraatlarına her fırsatta muhalif söylemlerde bulunmuştur⁶. Netice itibarıyla Fethi Paşa ve Reşid Paşa arasındaki bu ihtilaf zamanla devlet işlerine de yansımaya başlamıştır. Ali Fuad bu konu hakkındaki şahsi görüşlerini, “*Marûf Simâlar*” adlı eserinde şu sözlerle ifade etmiştir⁷:

“Gerçeği söylemek gerekirse, Encümen-i Daniş (Danışma Meclisi) meselesinde Ahmet Fethi Paşa'nın tepkisi haksız değildi. Reşid Paşa, devlet büyüklerinden bazılarını ve özellikle genç yaşta olan kendi yakınlarını bu meclise üye olarak seçmişti. Bu durum, Ahmet Fethi Paşa gibi devletin saygın bir üyesini dışarıda bırakmak, kişisel gururunu incitecek ve devlet işlerinde uyumsuzluk yaratabileceğini düşündürmektedir. Aslında, Ali Paşa'nın 'Biz bu işe karışmayalım, dengeyi bozarız' şeklindeki yorumu da gösteriyor ki, bu tür uygulamalar devletin yönetiminde değişikliklere neden olabilir ve sonunda görev değişikliklerine yol açabileceğini ifade etmesi önemlidir.”

Metinden de anlaşıldığı gibi Encümen-i Daniş'te Ahmed Fethi Paşa'ya görev verilmemesi birtakım çevrelerde de rahatsızlık oluşturmuş ve Fethi Paşa'nın bu konudaki tavrına hak verilmiştir.

Ahmed Fethi Paşa'yı önemli ve tarihte kayda değer kılan unsurlardan bir diğeri ise sarayla devam ettirdiği damatlık sıfatı ve bu ünvanı dolaylı Tanzimat döneminde devlet yapısındaki mevki ve prestiji yüksektir. Bir anlamda devletin siyasi geleceğinin kilit rolünü üstlenen hanedan damatlığı dönemin üst düzey devlet erkânının kendileri ya da çocuklarına bu sıfatı kazandırmak maksadıyla kendi aralarında mücadele ettikleri bir duruma neden olmuştur. Ne yazık ki hanedan damatlığı ve önemi üzerine de detaylı bir araştırma, bu konuda kapsamlı bir çalışma yoktur⁸. Bu nedenle çalışmamızla Fethi Paşa'nın şahsında hanedanlığın damat seçimi konusu, bunun siyasi prestiji ve sağlanmış olduğu avantajlarla devlet sistemindeki statüsü ve önemi de ortaya konularak kapsamlı bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışma, dönemin devlet erkânından bir şahsın hayatını konu

⁶ Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s. 82.

⁷ Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 35.

⁸ Sultan damadları üzerine maalesef yeterince kaynak yoktur. Detaylı bilgi için bk. Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 112-114, Ali Akyıldız, *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 26-28; Çağatay Uluçay, *Harem II*, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 91-92.

edinmekte olup ve onun şahsında Osmanlı hanedan damatlığının da devlet içindeki konumu ve önemi de ele alınacaktır. Sultanların, kızlarını ve kız kardeşlerinin yani hanım sultanları devletine sadık, güven duyabileceği, dönemin mühim adamlarından seçtiği kişilerle evlendirerek hanedanlığa bağlı hale getirmeye çalıştıkları politika, devlet işlerindeki gidişata yön veren önemli unsurlardan olmuştur.

2. Araştırma Konusunun Yöntemi ve Kaynakları

Araştırma konusunun belirlenmesi akabinde takip edilen yöntem; ilk olarak literatürde konumuzla alakalı şu ana kadar yapılmış çalışmalar tespit edilip kullanabileceğimiz belge ve kaynaklar tasnif edilmiştir. Bu alanda Ahmed Fethi Paşa ve Mehmet Said Paşa'nın yanı sıra Halil Rifat ile Mehmet Ali Paşaların ve bunların oluşturmuş olduğu saray bloğu olarak adlandırılan grubun bu süreç içinde görev ve faaliyetlerini ortaya koyan detaylı araştırmalar maalesef henüz yapılmamıştır. Ayrıca, Tanzimat döneminin ele alındığı çalışmalarda da saraya yakın grubun göz ardı edildiğini belirtmek doğru olacaktır. Halbuki devlet içindeki yenilikçi ve gelenekçilerin varlığı mühim derecede tarafların gücüyle doğru orantılıdır. Bir süreci ifade ederken öylesine etki eden siyasi rekabet içinde olan taraflardan birini görmezlikten gelmek devrin boyutunun eksik ve taraflı olarak yansıtılmasına, hadiselerin tam olarak ortaya konulamamasına neden olmaktadır. Tanzimat dönemi boyunca hayata geçirilmek istenen reformlarda reformistlerin ve buna karşı olan devlet adamlarının iyi analiz edilmesi olayların gerçek yüzünü, modernleşmelerin niçin ve hangi maksatla kesintiye uğradığını anlamamız açısından önem arz etmektedir. Ayrıca rekabetin hüküm sürdüğü Tanzimat yıllarında, Sultan Abdülmecid'in sıklıkla bu durumu hanedanlık menfaatleri uğruna olacak şekilde de nasıl yaklaştığını algılamak açısından da önemlidir. Bu nedenle bir dönemin belirleyici özelliklerinin birbirinden bağımsız değerlendirilmesinin mümkün olamayacağı noktasından hareketle Tanzimat döneminde yaşayan bürokratlar, faaliyetleri ve birbirleriyle olan ilişkileri, devri doğru anlayabilmemiz açısından önem arz etmektedir. Dönemin diğer damatlarının ve devlet ricalinin de bu şekilde hayatını konu edinen çalışmalar mevcut olan resmi daha geniş kapsamlı perspektifte görmemize imkân sağlayacaktır. Bu bilgiler doğrultusunda Fethi Paşa hakkında kapsamlı bir çalışma

bulunmamaktadır. Fakat literatürde Fethi Paşa'nın hakkında genellikle çok kısa ve sıklıkla birbirlerinin benzeri olan çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalardan bazıları Ali Fuad⁹, Tayyar-zade Ahmet Ata Efendi¹⁰, Mehmed Süreyya¹¹ İbnül Emin Mahmut Kemal İnal¹², Şemsettin Sami¹³, İ. Hami Danişmend¹⁴, gibi yazarların ele aldıkları ve üst düzey görevlerde bulunan devlet ricaliyle ilgili genel yüzeysel tarzda bilgi verdikleri, Fethi Paşa'nın devlet görevinden yani kısaca doğduğu şehir ve tarih, meslek hayatındaki göreve getirilme tarihi ve azledilme tarihlerinden fazla malumat içermeyen eserler sayılabilir. Ahmet Dönmez hocamızın *Osmanlı Devleti'nde İktidar Mücadelesi (1845-1858) Saray-Babiâli ve Avrupa Elçilikleri* adlı eseri bu süreçteki devlet ricalinin iktidar mücadelesini anlatması hasebiyle önem arz etmektedir. Yine önemli bir diğer kaynak ise; Serap Sunay'ın Tanzimat döneminin ilk düğününü anlatan çalışması ve Fethi Paşa hakkındaki terekeyle alakalı makalesi ortaya konulan önemli çalışmalardan biridir. Ayrıca *Ceride-i Havadis*, *Takvîm-i Vekâyi* gibi yerli gazeteler ve *The New York Times*, *The Morning Chronicle*, *The Royal*, *The Standart*, *Evening Star* gibi yabancı gazeteler Fethi Paşa hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Osmanlı tarih yazıcılığında biyografi geleneğinin istenilen seviyeye bir türlü ulaşamaması ve vak'anüvislerin¹⁵ devlet bürokrasisindeki kişileri özellikle vezirlik mevkisine geldikten sonra kaydetmeye başlamaları, bunların yaşamlarının ilk dönemlerine ait bilgilere ulaşılmasını maalesef güçleştirmiştir. Genel olarak devrin diğer devlet ricali içinde söz konusu olan bu durumun, Ahmed Fethi Paşa için de yaşandığı görülmüştür. Vak'anüvislerin gerek ekonomik gerek emniyet endişeleriyle, benzer dönemde yaşadıkları dönemin devlet adamları hakkında gerçek fikirleri ve bu fikirlerin arkasında olanı tam anlamıyla ifade edememeleri, yaşamlarını kaleme aldıkları

⁹ Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 121-122.

¹⁰ Tayyar-zade Ahmed Ata Efendi, *Tarih-i Ata*, C.II, İstanbul 1293, s. 215-218.

¹¹ Süreyya, *a.g.e.*, s. 522.

¹² İbnül Emin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, C.I, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s. 59-70.

¹³ Şemsettin Sami, *Kâmusu'l A'lâm*, C.VI, İstanbul 1316, s. 17-42.

¹⁴ İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, s. 140.

¹⁵ Osmanlı Devleti'nde vak'anüvislik müessesesi ve başlıca vakanüvisler hakkında detaylı bilgi için bk. Feridun M. Emecen, "Osmanlı Kronikleri ve Biyografisi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, C.III, 1999, s. 83-90.

bürokratların asıl anlamda şahsi ve karakterlerini bariz şekilde belirtememeleri bir başka sorunu da ortaya çıkarmıştır. Bu sorunlar sonucunda, yazarların, kişilerin ve dönem içinde meydana gelen birtakım durumların genel ve objektif bir değerlendirmesine girememeleri, biyografisi çalışılan şahısla ve kaçınılmaz bir iletişim halinde olduğu dönemin önemli bürokratları hakkında da kapsamlı bilgi edinilmesini güçleştirmektedir.

Tanzimat döneminin anlaşılmasında sürecin figüranları ve görev ve faaliyetleri hakkında bilgi edinilmesi dönemi anlama noktasında önem arz etmektedir. Tarih yazıcılığında devletin politikasına yön veren kişilerin hayatlarını sadece belli standartlar içinde geniş perspektifle aktarılması ve bu kişilerin yaşantısıyla bir sürecin perde arkasını anlamayı zorlaştırmaktadır. Bu alandaki boşluğu bir bakımdan da olsa kişilerin yaşantılarını özellikle dönemin siyasi süreci içinde konu alan araştırmalara gereksinim duyulmaktadır. Bu ihtiyacın karşılanması amacıyla, şahısların biyografilerini özellikle dönemin siyasi atmosferi içerisinde değerlendiren kaynaklara gereksinim duyulmaktadır. Sıkıntılı süreçte üst düzey makamlarda görev alan ve olayların seyrine yön veren ricalin hayatlarını anlatan eserler sadece bu kişilerin resmi olmayan hayatını aktarmaktan ziyade o sürecin panoramasını ortaya çıkarması kapsamında oldukça kayda değer olacaktır.

Ahmed Fethi Paşa'nın Tanzimat dönemi içerisinde genel yaşantısı ve Fethi Paşa'nın bu sürece etkisini ele alabilmek için, yerli literatürün yanı sıra yabancı literatüre de çalışmada önemli derecede yer vermeye çalışılmıştır. Bu bağlamda şu ana kadar mevcut araştırmalarda tam anlamıyla çözülmeyen ya da gözden kaçan ve çalışmamızın konusu ile mühim derecede alakalı olan bazı yabancı kaynaklar teze eklenmiştir. Bu kaynakların ortak özelliği Fethi Paşa'nın Tanzimat dönemi olayları içinde makam ve statüsü üzerine bilgiler vermekten ziyade Osmanlı kabinesindeki rekabet ve çatışmalarına ve Osmanlı modernleşme döneminde iktidar mücadelelerine yer vermesidir. Osmanlı ricali büyük meblağlar vererek batılı yazarlara yazdırdığı birtakım çalışmalar aracılığıyla birbirlerine karşılık verme yolunu seçmişlerdir. İktidardan bağımsız şekilde hareket eden yabancı yazarlar özellikle Mustafa Reşid Paşa'dan bir

hayli miktarda para almışlardır¹⁶. Bu eserlerden Osmanlıdaki reformları anlatan eseri Frank Edgar Bailey tarafından kaleme alınan kıymetli çalışmalardandır. Yine Charles Macfarlane'nin, *Turkey and its Destiny*¹⁷ ve Stanley Lane Poole'nin¹⁸ *The Life of The Right Honorable Stratford Canning* adlı çalışmaları dönemi daha iyi anlayabileceğimiz önemli çalışmalardandır.

Çalışmanın yerli kaynak kısmında ise son derece güvenilir bilgilerin edinildiği Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nden konumuzla alakalı birçok belgelerin temini sağlanmış olup eldeki belgeler tasnif edilerek yorumlanmıştır. Yukarıda açıklananlara ilave olarak Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri'ndeki terekesinin, İstanbul Müftülüğü'ne ait Şer'iyye Sicilleri'nin Devlet Arşivleri Başkanlığı'na aktarılması ve hala belgelerin tasnif aşamasında olması gibi güçlüklerle rağmen bir nüshası müftülük arşivinden temin edilmiştir. Ayrıca Ahmed Fethi Paşa hakkındaki mevcut biyografik kaynakların yetersizliği ve bu kaynaklara ulaşılmada yaşanan sıkıntılar, kaynakların yanlı ve doğru olmayan bilgilerle dolu olması gibi birçok mesele çalışmanın sınırlılığını oluşturmuştur. Tüm bunların yanında Fethi Paşa'nın yaşantısının başlangıcı, öğrenimi, kariyeri, hayata bakış açısı görev yaptığı mevkilerdeki resmi hizmetler sunduğu faydalar veya yetersizlikleriyle ilgili geniş kapsamlı olmamasından dolayı Fethi Paşa'nın resmi olmayan hayatına dair bilgileri gün yüzüne çıkarmak ve yaşantısını inşa etmek noktasında bariz şekilde sıkıntılarla karşılaşmıştır. Burada Feridun Emecen'in tarihi kişiliklerin biyografileri üzerinde çalışmak noktasındaki zorluklara dikkat çeken tespiti konuyu olabildiğince açık bir şekilde ortaya koyması ile mühimdir. Bu disiplin alanında oldukça önemli bir yer işgal eden bu çalışmalar, içinde bazı çelişkiler barındırmaktadır. Bunlardan ilki, araştırmacı kişinin kendinden yüzyıllar önce yaşamış devlet ricali olan kişinin yaşadığı dönemi, bu dönemin değerlerinden tamamen soyutlamış şekilde, tarih disiplin alanının en mühim hususlarından olan, süreç içinde bulunduğu koşullar bakımından değerlendirilmesi

¹⁶ Taner Timur, *Osmanlı Çalışmaları: İlk Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1998, s. 223-224.

¹⁷ Charles Macfarlane, *Turkey and its Destiny*, C.I-II, Philadelphia, Leaand Blanchard, Londra 1851, s. 61.

¹⁸ Stanley Lane-Poole, *The Life of The Right Honorable Stratford Canning, Viscount Stratford de Redcliffe*, I-II, London 1888, s. 73.

gerekliliğidir. Bir başka konu ise elde edilen kaynak ve çalışmalarla alakalıdır. Daha önce ifade edildiği üzere bazı çalışmalar araştırmacıyı yanılgıya düşüren malumatlar içermektedir. Yapılanlardan bir kısmı yanlışlıkla yapılan hatalar olmakla birlikte diğer kısmı ise; olayları değiştirme ve saklama amacıyla ele alınmış eserlerdir. Anlatılan durum zaten kısıtlı olan bilgilerin ve amacını aşan methiye ve daha çok eleştiri arasında sıkışan Fethi Paşa hakkında böyle bir çalışma yapmayı zorlaştırmıştır. Bununla birlikte döneminde hatırat kültürünün gelişmemesi, kaleme alınan eserlerin ise yeterli bilgi ihtiva etmemesi genellikle birbirlerinin kopyası olması, Fethi Paşa'nın şahsına ait belgelere ulaşılamaması, arşiv evraklarının biyografi anlatımı bakımından yetersizliği gibi genel problemlerin yanı sıra bu çalışmaya özel aşağıda değinilecek farklı zorluklara da sebep olmuştur.

Problem oluşturan diğer bir sorun ise biyografi çalışması yapan yazar ile çalıştığı konu olan kişi arasındaki mesafe, nesnellik ve objektiflik sınırını koruyamamaktır. Bu husus sağlanan bulguları değerlendirerek o dönemin şartları içinde anlamlandırmak, eserin tarafsızlığı, doğruluğu ve biyografisi çıkarılan şahsın net olarak anlatılabilmesinin olmazsa olmazlarından biridir. Bu tarz çalışmalarda en önemli sorunlardan birisi de belgelerin ve literatür çalışmasının bizlere aktarmış olduğu olaylar içinde Fethi Paşa'nın şahsiyetinin devrin siyasetinin önüne geçirilmesi sorunudur. Buna engel olmak amacıyla, objektif bir şekilde devrin anlatımı açısından döneme ait iradeler, arşiv belgeleri gibi görev süresine ait kaynaklar düzen içerisinde taranmıştır. Bununla birlikte mevcut sorunların çözümü amacıyla belgelerin barındırdığı alt metinlerin iyi irdelenmesi gerektiği anlaşılmıştır. Biyografi tarzındaki çalışmalarda, önem arz eden bu sorunları aşmanın yolu arşiv belgelerinin çeşitliliğini arttırmak, kaynakları objektif değerlendirmek, arşiv dışı belgelerle teyit ederek faydalanmaktır. Özetle böyle bir çalışma ortaya koymak uzun, meşakkatli bir yolculuk olmakla birlikte azim ve gayret gerektirmiştir.

Ulaşılabilen kaynakların kısıtlılığı, ihtiva ettikleri hatalar ve farklı birtakım nedenlerden dolayı, Ahmed Fethi Paşa'yı incelerken şahsını ve Tanzimat dönemini, objektif yansıtabilmek için ilk başvurulacak yer Devlet Arşivleri Başkanlığı olmuştur.

Bunun yanı sıra nitelikli ve zengin belgeler ihtiva eden TBMM Arşivi, Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi, Milli Kütüphane Genel Müdürlüğü'nden de yararlanılmıştır. Anılan arşivlerin yanı sıra yabancılar tarafından Ahmed Fethi Paşa'nın gerek lehinde gerekse aleyhinde yazılan eserlerden faydalanılmıştır. İlaveten döneme ait yerli ve yabancı gazetelerden arşiv taraması yapılmıştır. Taranan eserlerle geniş kapsamlı bir kaynakça elde edilmiştir. Bunun sonucunda çalışılan Fethi Paşa'nın askerî, siyasi faaliyetleri, devlet kademesinde almış olduğu görevler, yaşam tarzı dünya siyasetiyle ilgili fikirleri, nüfuzu, kişisel özellikleri, meselelere karşı yaklaşımı da ortaya konulmaya çalışılmıştır. Netice itibarıyla yukarıda değinilen bu tarz çalışmaların doğası gereği ortaya çıkabilecek sorunların biyografi konusu kişinin sadece tarihteki rolü ve devlet kademesindeki görevleriyle ya da kişisel özellikleriyle sınırlandırılması problemi aşılarak Fethi Paşa'nın görev yaptığı dönemin özellikleri ve paşanın şahsiyeti ile icraatlarına ve Damad-ı Şehriyari ünvanı gibi diğer unsurlara da yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KÖKENİ, AİLESİ, VEFATI VE MUHALLEFATI

XIX. yüzyıl Osmanlı bürokrasisinin önde gelen simalarından biri olan Ahmed Fethi Paşa, askerî ve diplomatik kariyeri kadar sarayla olan akrabalık bağları ve kültürel faaliyetleriyle de dikkat çekmiştir. Rodos kökenli bir aileye mensup olduğu bilinen Fethi Paşa, özellikle II. Mahmud devrinden itibaren Osmanlı modernleşmesinde görev almıştır. Şahsiyeti itibarıyla dönemin tipik bir Osmanlı modernleşmeci eliti profiline sahip olan Fethi Paşa, II. Mahmud'un kızı Atiyye Sultan ile evlenerek hanedan damadı olmuş ve bu sayede siyasi mevkisini pekiştirmiştir. Damatlık süreci, saray protokolü çerçevesinde yürütülmüş; nişan, nikâh ve düğün merasimleri dönemin saray geleneklerine uygun olarak ihtişamla gerçekleştirilmiştir. Bu evlilikten olan çocukları vasıtasıyla Osmanlı hanedanlığıyla daha güçlü bağlar tesis edilmiştir.

Ahmed Fethi Paşa'nın 1858 yılındaki vefatının ardından tanzim edilen muhallefât kayıtları, onun mal varlığının ve sosyal konumunun genişliğini gözler önüne serer. Sarayda olduğu kadar halk nezdinde de iz bırakan Fethi Paşa, vakıflar yoluyla pek çok hayır kurumu ve eser bırakmıştır. Bu eserler arasında camiler, medreseler ve çeşmeler yer almaktadır. Fethi Paşa hem devlet adamı kimliğiyle hem de sarayla kurduğu ilişkilerle Osmanlı modernleşmesinin önemli bir figürü olarak öne çıkar. Şahsî birikimi, kültürel katkıları ve bıraktığı maddî-manevî miras, Tanzimat dönemi Osmanlı bürokrasisinin tipik özelliklerini yansıtmaları bakımından dikkat çekicidir.

1. Kökeni

Ahmed Fethi Paşa 1801 tarihinde Eyüp'te Abdullah Paşa Yalısı'nda¹⁹ dünyaya gelmiştir. Ahmed Fethi Paşa'nın soyu Sultan Süleyman döneminde Rodos Adası'nın Osmanlı topraklarına katılmasında oldukça hizmet ve fayda gösteren güçlü bir aileden gelmektedir. Ahmed Fethi Paşa'nın sülalesi, Rodos Adası'nın ele geçirilmesinden sonraki süreçte Osmanlı sarayında ve sonraki padişahların dönemlerinde de sürekli üst

¹⁹ Abdullah Paşa Yalısı Şerifler Yalısı olarak da bilinmektedir. Detaylı bilgi için bk. M. Baha Tanman, "Boğaziçinde Yalı Mimarlığının Gelişimine İlişkin Bir Deneme", *Sadullah Paşa ve Yalısı Bir Yapı Bir Yaşam*, İstanbul Yapı Endüstri Merkezi, İstanbul 2008, s. 14; Sedat Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, C.II, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, İstanbul 1974, s. 277.

düzyer hizmetlerde bulunmuş kişilerdir²⁰. Babası Rodos'un²¹ Uzgur köyüne mensup olan ve III. Selim'in başta olduğu süreçte Osmanlı sarayına katılmasıyla saltanatı sırasında saraya girerek "Rikabdar-ı Şehriyari"²² rütbesine yükselebilen Hafız Ahmed Ağa²³'dır. Hafız Ahmed Ağa hizmetleri sebebiyle sultan tarafından memleketinde istirahat etmesine müsaade ve ferman buyurulmuş ve Rodos'a hareketinde Anadolu'da Antalya havalisinden bazı isyan gösteren Tekelioğlu'nu infaz etme göreviyle gönderilen kişidir. Osmanlı sarayındaki casusları aracılığıyla konudan haberi olan Tekelioğlu, Hafız Ahmet Ağa'yı konağına davet ederek öldürtmüştür²⁴. Hafız Ahmed Ağa tahkiki neticesinde idama memur edildiği şahsın hanesinde gördüğü fevkalade güzel ikramdan son derece memnun ve sultanın fermanını yerine getireceği uygun zamanı kollamak üzere yatak odasına geçtiği vakit gece yarısı beş-on kişi yatağa hücum edip, ağayı ele geçirmişlerdir. Tekelioğlu'nun adamları Ahmed Ağa'nın koynundan padişah fermanını çıkarıp parça parça yok ederler. Hafız Ahmed Ağa öldürülmüştür²⁵. Başka bir kaynakta ise Hafız Ahmed Ağa'nın görevinden emekli edildikten bir süre sonra Kaftan Ağası mevkisine getirildiği ve Hicaz'dan döndüğü esnada (1801-1802) vefat ettiği söylenir²⁶.

Bir başka iddia ise Rodoslu Hafız Ahmed Ağa'nın Kaftan Ağası olarak Hicaz'a gönderildiği ve burada Cezzar Ahmed Paşa'nın gazabına uğradığı şeklindedir²⁷. Ahmed

²⁰ Doğu Mermerci, "Türk Müzeciliğinin 150. Yılında Ahmed Fethi Paşa ve Bastırılan 150. Yıl Hatıra Madalyonları", *Türk Nümismatik Derneği Yayınları*, Bülten No.35-36, İstanbul 1999, s. 72-73.

²¹ Rodos Vilayeti Yunanistan'ın dördüncü Büyük adası olup, Rhodus (Rhodos) Türkçe'de Rodos şeklinde anılmıştır. Kâmüsü'l-A'lâm'da son dönem Osmanlı Rodos'u bir şehri kırk beş köyü bulunan yer olarak tanımlanır. Detaylı bilgi için bk. Machiel Kiel, "Rodos", *TDVİA*, C.XXXV, İstanbul 2008, s. 155- 158.

²² Rikapdar padişah ata binerken üzenğini tutan kişidir.

²³ Ahmed Fethi Paşa'nın babası için bk. Bekir Şahin, *Rodos Fethi Paşa Vakfı Hafız Ahmed Ağa Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 28.

²⁴ Zeki Çelikkol, *Rodosdaki Türk Eserleri ve Tarihçe*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 87; Mehmed Bastıyalı, *Rodos ve On İki Adalar Tarihi*, Arkadaş Matbaacılık, İzmir 1999, s. 90; Mehmed Zeki İbrahimgil, Ammar İbrahimgil, *Rodos Adası'nda Osmanlı Mirası (Mimari Eserler- Kitabeler-Mezar Taşları)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2019, s. 38.

²⁵ Çelikkol, *a.g.e.*, s. 87-88.

²⁶ Şahin, *a.g.e.*, s. 717.

²⁷ İdris Altan, *Ahmed Fethi Paşa'nın Hayatı ve Sefaretleri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Lisans Tezi, İstanbul 194, s. 1; Tahsin Öz, "Ahmed Fethi Paşa ve Müzeler", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1949, s. 3.

Fethi Paşa'nın babası hakkında bilgiler şöyledir²⁸.

Rodoslu Ahmed Ağa'nın Medine-i Salih'e varışında düzenlenen ceza işlemi ve eşyalarının kaydedilip muhafaza edilmesiyle ilgilidir. Emirü'l-Hac Paşa tarafından verilen emir, Cezzar Paşa aracılığıyla iletilmiştir. Vefat etmiş olan kişinin yalı ve evindeki eşyalarının kaydedilmesi talimatı ise Defterdar Efendi'nin görevlilerine iletilmiştir ve bu emirler Hazret-i Veliyyü'l- Emr tarafından verilmiştir.

Mirü'l-Hac Mehmed Paşa'nın belgesine göre, Kaftan Ağası Rodoslu Ahmed Ağa hakkında Medine-i Münevvere'ye gönderilen ceza emrine dair detaylar ortaya çıkmıştır. Ceza, Medine-i Salih'e varışıyla akşam avlusunda düzenlenmiş olup, Mekke-i Mükerrere kadılarına seccadeler ve diğer dış eşyalarının kaydedilmesi talimatı verilmiştir. Şam-ı Şerif'e varışlarında ise efendilerinin bilgisiyle bireysel olarak kaydedilmesi gereken seccadeler dışında bazı eşyaların satılması gerektiği düşünülmektedir. Yüksek emriniz doğrultusunda, bu eşyaların satışı ve para hesaplarıyla ilgili yetki ve bilgi Şam-ı Şerif'teki kethüdalarından alınmış ve Halep'e gitme niyetleri devletin bilgisi dâhilindedir. Vefat eden kişinin haremi, Tebük menziline varışından sonra Halep'e hareket edecekleri konusunda efendinizin emir ve talimatlarını içermektedir. Ahmed Fethi Paşa'nın babasının Rodos Adası'nda yaptırmış olduğu kütüphane ve farklı vakıf eserleri günümüzde halen ayaktadır. Ahmed Fethi Paşa'nın dedesinin ismi vakıf belgelerinde Hasan Ağa olarak geçmektedir²⁹. Ayrıca VGMA'da Rodoslu Ahmed Ağa'nın 26 Şubat 1792 tarihli vakfiyesinde³⁰ vakfedilen malların yerleri ve cinsleri beyan edilirken gelir ücretleri de ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Vakfiyede geliri olan vakıflar belirtildikten sonra giderlerinin de açıklandığında defterde görmekteyiz. Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde konumuz Fethi Paşa'nın babası Ahmed Ağa'nın taşınır ve taşınmaz mallarına ait 26 Şubat 1792, 19 Ekim 1793, 13 Temmuz 1796, 4 Aralık ve 22 Kasım 1858 tarihli beş ayrı vakfiyesi

²⁸ BOA., HAT. 105/4141, 12 Mayıs 1802.

²⁹ Ahmed Fethi Paşa'nın babası tarafından 1793 yılında yaptırılan Hafız Ahmed Ağa Kütüphanesi halk arasında İslam Kütüphanesi ya da İmaret Kütüphanesi diye de anılmaktadır. Daha kapsamlı bilgi için bk. Bastıyalı, *a.g.e.*, s. 87-88; Mermerci, *a.g.e.*, s. 73-74.

³⁰ Bu vakfiyenin günümüz Türkçe yazımı Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde görevli Tahsin Öztürk tarafından yapılmıştır. Vakfiyenin aslı Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bulunmaktadır.

bulunmaktadır³¹.

Tarih yazımı ve özellikle biyografi yazımı açısından, yönetici elitin ve toplumun ileri gelen bireylerinin erken yaşam evrelerine dair ciddi bir bilgi eksikliği söz konusudur. Padişahlar, hanedan üyeleri ve nesiller boyu yönetsel pozisyonlarda yer almış bazı aileler bu durumun istisnasını oluşturmakla birlikte, çoğu yönetici şahsiyetin çocukluk dönemi, aile yapısı, doğumu ve eğitimi gibi biyografik olarak hayati önemdeki safhalarına ilişkin belgeler devlet kayıtlarında yer almamaktadır. Bu eksiklik, söz konusu bireylerin toplumsal arka planlarını anlamayı güçleştirerek, biyografi yazarlarının bu dönemlere dair bilgi üretmesini neredeyse imkânsız hale getirmektedir³².

Ahmed Fethi Paşa'nın dahil olduğu soyu ile ilgili bunlardan daha ayrıntılı bir bilgi elde edilememiştir. Oysa ki normal koşullarda Tanzimat dönemi devlet adamlarının önde gelen aktörlerinden birisi ve Damad-ı Şehriyar ünvanı olan Ahmed Fethi Paşa'nın soyu, ailesi ve eğitim hayatına yönelik daha fazla bilgi bulunmalıydı. Maalesef toplumumuzda şecere ile devamlılığın farkında olan bir aristokrasi zümresinin bulunmaması, bu netice ile döneme etki eden şahıs ya da soylara ait arşivlerin oluşturulmaması biyografi ve otobiyografi alanında kayıt tutma alışkanlığının olmaması gibi unsurların bir araya gelmesiyle, aslında Avrupalı tarihçiler de için son derece basit, kolay ulaşılabılır bilgilerden mahrum kalmamıza neden olmaktadır³³.

Bu sebeple Ahmed Fethi Paşa'nın İstanbul'da doğumundan Enderun'a girmesine³⁴ kadar olan süreçte çocukluğu, eğitimi gibi bilgilere erişmek ne yazık ki mümkün olmamıştır. Ahmed Fethi Paşa'nın 1801 senesinde İstanbul'da dünyaya geldiğini belgelerden öğrenmekteyiz. Yine aynı belgelerden babasının Fethi Paşa'nın doğumundan birkaç ay önce vefat ettiği bilgisine ulaşmaktayız. Maalesef hayatının ilk

³¹ Mehmet Z. İbrahimgil, "Fethi Ahmed Paşa'nın İstanbul ve Rodos Adası'ndaki Vakıf Eserleri", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Dördüncü Milletlerarası Kongre Tebliğleri 13-17 Ekim 2010*, İstanbul 2010, s. 456-489.

³² Ali Akyıldız, "İnsanı Yazmak, 19.Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları*, C.50, S.50, 2017, s. 226.

³³ Bu konu hakkında benzer bazı örnekler için bk. Ali Akyıldız, *Sürgün Şefir Sadullah Paşa*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011 s. 13-14; Yüksel Çelik, *Şeyhü'l-Vüzera Koca Hüseyin Paşa, II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 3-4.

³⁴ Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 121; Süreyya, *a.g.e.*, s. 78.

dönemine ait bilgiler çok kısıtlıdır. Annesi Saliha Hanım'dır. Babasının vefatından sonra genç yaşta dul kalan Saliha Hanım Hacı Bey'le evlendirilmiştir. Ancak oğlunu İstanbul'dan uzaklaştırmak istemediğinden Saliha Hanım Artvin Sancak Beyi olan Hacı Bey ile Artvin'e gitmemiş ve oğluna Enderun'da eğitim aldırılmıştır. Başarılı bir eğitim hayatı geçiren Fethi Paşa Enderun da bulunan bölüklerde askerlik vazifesini yapmıştır. Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra terfiyen kol ağalık ve binbaşılık rütbelerini almıştır. Fethi Paşa bu esnada çıkan Rus Harbi'nde bulunmuş ve Aydos'taki çatışmalarda sol bacağından yaralanmıştır³⁵. İslimye ve Aydos'ta göstermiş olduğu yararlılık ile askerî yeteneği üzerine 12. Alay kaymakamlığına tayin, barıştan sonra da miralay terfi ile cephan kışlasına tayin edildiği; sultanın maiyetinde yaver makamında bir vazife aldığı bilinmektedir³⁶. Buraya kadar Fethi Paşa ile tespit edebildiğimiz bilgiler maalesef bunlarla sınırlıdır.

Avrupa basınında, Ahmed Fethi Paşa hakkında dikkat çekici bilgiler de bulunmaktadır. Fethi Paşa'nın Bâb-ı Âli'deki meslektaşlarının çoğunun aksine hayata aile nüfuzunun ve zenginliğinin tüm avantajlarıyla önde başladığı görülmektedir. Fethi Paşa'nın babasının zengin bir toprak sahibi olduğu ve oğluna sadece saygın bir eğitim vermekle kalmadığı şeklindedir. Erken yaşta orduya katılan Ahmed'in Tuna seferlerinde büyük bir özveriyle hizmet ettiği özel bir kahramanlık eylemi sonucunda kendisine "*Fethi- Muzaffer*" lakabını kazandırdığı şeklindedir³⁷.

1830 yılında kurenalığa getirilmiş ve bir müddet sonra da çuhadarlık³⁸ da uhdesine ilave edilmiştir. Ahmed Fethi Paşa bu görevleri esnasında aynı senede Asakir-i Hassa Şahane beylerbeyliği ve feriklik³⁹ ünvanını rütbesini almıştır.

³⁵ Ahmed Fethi Paşa nekahet döneminde İstanbul'da Şemsinur Hanımla dünya evine girmiştir. Şemsinur Hanım'a gelince, çocuk yaşta Sakız ihtilalinde İstanbul'a getirilmiş ve annesi tarafından büyütülmüştür. Fethi Paşa'nın Şemsinur Hanım'dan Güzide ve Yegâne isiminde kızları Besim ve Mahmut adında iki erkek çocuğu olmuştur. Oğlu Mahmud Paşa Abdülmecid'in kızı ile evlenerek babası gibi damat ünvanını almıştır.

³⁶ Öz, *a.g.e.*, s. 3.

³⁷ *Daily News (London, Greater London, England)*, 2 Mart 1858, s. 5.

³⁸ Çuhadarlık, İmparatorluk'ta Enderun'da görevli has oda ağalarından biridir. Abdülkadir Özcan, "Çuhadar", *TDVİA*, C.8, İstanbul 1993, s. 381-382.

³⁹ Osmanlı Devleti'nde askeri bir rütbe olup günümüzde korgeneral rütbesinin karşılığıdır. Orhan F.

2. Ailesi: Eşleri ve Çocukları

2.1. Eşleri ve Evlilik Hayatları

Ahmed Fethi Paşa'nın iki kez evlilik yaptığı ve eşleri ve bunlardan doğan çocukları ile soyu hakkında kaynaklarda azımsanmayacak oranda malumat vardır⁴⁰. Fethi Paşa'nın ilk eşi Şemsinur Hanım'dır. Şemsinur Hanım 4 Temmuz 1881'de İstanbul'da vefat etmiştir⁴¹. Fethi Paşa'nın bu evlilikten olan çocukları Mahmud Celaleddin⁴², Mehmed Besim, Güzide ve Yegâne'dir. Oğlu Mahmud Celaleddin Cemile Sultan ile evlenmiştir⁴³. Bu izdivaç ile Sultan Abdülmecid'in damadı olmuştur. Bunun sonucunda kendisine devlet kademelerinin kapıları aralanmıştır. Fakat ileride II. Abdülhamid tarafından, amcasının katlinde parmağı olduğu gerekçesiyle Taif'de sürgünde infaz edilmiştir.⁴⁴

Kızı Güzide Hanım ise Mabeyn Müşiri Eğinli Said Paşa'yla⁴⁵ evliydi. Halk arasında “Şapur Çelebi” denilen Erzurumlu Küçük Said Paşa'ya nispetle Büyük Said Paşa olarak da anılmıştır. Kendi sağlığında yerli ve yabancı çağdaşı kaynaklarda bu ifadelerle şöhret bulmakla birlikte⁴⁶ sonradan Eğinli Said Paşa denilmesi, bu şekilde anılmasına sebep olmuştur. Bazı kaynaklarda son görev yerine atıfla “*Sabık Konya Valisi*” olarak geçmektedir. Mezar taşında bu ünvanla zikredilir. Es-Seyyid Mustafa Efendi'nin oğlu olan Said Paşa'nın Güzide Hanım'la olan izdivacından beş çocuğu olmuştur.

Köprülü, Ferik, *TDVİA*, C.12, İstanbul 1995, s. 399; Necdet Sakaoglu, “Fethi Ahmed Paşa” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul 1994, s. 298-299.

⁴⁰ Öztuna, *a.g.e.*, s. 184.

⁴¹ BOA., Y.A.RES. 48/6, 19 Ekim 1890.

⁴² Detaylı bilgi için bk. *The Citizen (Gloucester, Gloucestershire, England)*, 22 Mayıs 1884, s. 3.

⁴³ *Evening Star (Washington, District of Columbia)*, 31 Mart 1854, s. 2; *The Guardian (London, Greater London, England)*, 15 Mart 1854, s. 2; *The Morning Chronicle (London, Greater London, England)*, 10 Mart 1854 s. 5; 13 Mart 1854, s. 7; 17 Ocak 1857, s. 6; *The Standard (London, Greater London, England)*, 18 Şubat 1857, s. 3; *Republican Banner (Nashville, Tennessee)*, 18 Aralık 1856, s. 2.

⁴⁴ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 26.

⁴⁵ II. Abdülhamid döneminin Mabeyn Müşiri'dir. “İngiliz ve “Büyük” lakaplarıyla da anılır. Said Paşa'ya çok iyi İngilizce bildiği ve İngiliz centilmeni olarak anılmaktan memnuniyet duyduğu için “İngiliz lakabı” verilmiştir. Ayrıca uzun yıllar İngiltere'de eğitim görmesi ve İngiliz politikasına taraftar olması bu yakıştırmanın sebebi sayılabilir. Detaylı bilgi için bk. Davut Erkan, “Said Paşa, Eğinli”, *TDVİA*, C.35, İstanbul 2008, s. 504-507; *The Times*, Kasım 1878, s. 6.

⁴⁶ *The Times*, 8 Kasım 1878, s. 6; *The Times*, 20 Haziran 1878, s. 10.

Mehmed Said Paşa'nın en büyük çocuğu Memduh Bey'dir. Çatalca Mutasarrıflığı ve Yaveran-ı Hazreti Şehriyari Binbaşılığı görevinde bulunmuştur⁴⁷. Said Paşa'nın en büyük kızı ise Ayşe Mediha Hanım'dır. Ayşe Mediha Hanım piyano üzerine yetenekli ve Batı müziğini yakından takip eden bir şahsiyettir. Mediha Hanım, Vonder Goltz Paşa'nın yaveri Deli Remzi Bey ile evlenmiş ve bu evlilikten de Hadi ve Şevket Mocan⁴⁸ dünyaya gelmiştir. Paşa'nın ortanca oğlu Said Bey'de soyadı kanunu sonrası Hasağası soyadını almak istemiş fakat alındığı gerekçe gösterilerek verilmemiştir. Bu nedenle Said Bey'de Gürfırat soyadını almıştır. Diğer iki kızından Saide Hanım Ömer Lütfi Argeşo, Yegâne Hanımla Doktor Tevfik Bey'le evlenmiştir.

2.2.1. II. Mahmud'un Kızı Atiyye Sultan

Ahmed Fethi Paşa'ya Damad-ı Şehriyari ünvanını sağlayan II. Mahmud'un kızı Atiyye Sultan ile yaptığı izdivaçtır. Atiyye Sultan 2 Ocak 1824 Cuma gecesi doğmuştur⁴⁹. Annesi Piruz-i Felek Hanımdır⁵⁰. II. Mahmud'un daha önce doğan çocuklarının çok yaşamaması sebebiyle Enderun'da büyük bir sevinçle karşılandı. Üç gün boyunca, başta İstanbul olmak üzere Cezayir, Girit gibi imparatorluğun birçok yerinde doğumu için şenlikler düzenlenmiş, toplar atılmıştır⁵¹. II. Mahmud, o sabah Cuma namazından önce Silahtar Ağa'nın odasına giderek, kendisini taltif etmiş ve Enderunluları huzura çağırmıştır. Sarayda şehzade doğumlarında serpilmesi adet olan gümüş para yerine altın serptirilmiştir. Akabinde mehter törenini dinleyip, Cuma

⁴⁷ A. Hazım Gezgin, *Her Yönüyle Kemaliye (Eğün)*, Kemaliye Kaymakamlığı, İstanbul 1996, s. 32; Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Hekim bir Siyasimizin Portresi Büyükelçi Dr. A. Hulusi Fuad Tugay*, Hüsnütabat Matbaası, İstanbul 1972, s. 38-46; BOA., DH.MKT. 2331/105, 27 Aralık 1901.

⁴⁸ Demokrat Parti 9. Dönem Tekirdağ Milletvekili; Burhan Çağlar, *İngiliz Said Paşa ve Günlüğü (Jurnal)*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 93-94; Mahmut Çetin, *Boğazdaki Aşiret*, Biyografi Net Yayınları, İstanbul 2015, s. 28.

⁴⁹ BOA., C.DH. 217/10829, 31 Ocak 1824; BOA., C.SM. 1/11, 4 Mart 1824, BOA., C.SM. 42-2134; Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK Yayınları, Ankara 1980, s.134; Haluk Y. Şehsuvaroğlu, Atiyye Sultan'ın cuma günü saat 2'de doğduğunu söyler. (Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Atiyye Sultan", *Resimli Tarih Mecmuası*, C.3, 25 Ocak 1952, s. 1200; Süreyya, *a.g.e.*, C.1, s. 6; Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları Valide Sultanlar, Hatunlar, Hasekiler, Kadın Efendiler, Sultan Efendiler*, Oğlak Yayınları, İstanbul 2008, s. 406; Adnan Giz, Atiyye Sultan'ın doğum yılını eserinde 1823 olarak belirtir. Adnan Giz, *Osmanlı Prensesleri A-G*, İstanbul Üniversitesi Bitirme Tezi, no: 3718, İstanbul 1950, s. 4.

⁵⁰ Adnan Giz, Atiyye Sultan'ın annesinin ismini Pervizfelek şeklinde beyan eder. Giz, "İkinci Mahmud'un Kızları", *Tarih Dünyası*, S.8, Ağustos 1950, s. 317.

⁵¹ BOA., C.DH. 217/10829, 31 Ocak 1824; BOA., C.SM. 171/8551; Giz, *a.g.e.*, s. 5.

selamlığına çıkan sultanın dönüşüyle sarayda sabaha kadar süren şenlikler başlamıştır. Sonraki gün bayram tebriklerinde yapıldığı gibi, Sadrazam Galip Paşa ile Şeyhülislam Mekkezâde, II. Mahmud'un huzuruna çıkıp, yeni doğan Sultan için uzun hayırlı ömür temennisinde bulundular. İyi dileklerinin ardından saraydaki eğlenceleri izleyip, Bâb-ı Âli'ye gitmişlerdir. Ertesi gün de sarayda eğlenceler devam etmiş, hayal ve meddah gibi oyunlar da sergilenmiştir. II. Mahmud, doğumunu büyük bir sevinçle karşıladığı kızı Atiyye Sultan'ın yetişmesinde büyük önem vermiştir. Atiyye Sultan, kendisinden bir yaş büyük olan kardeşi Şehzade Abdülmecid'le birlikte eğitim almıştır. Hassas ve oldukça zeki olduğu söylenen Atiyye Sultan, hocalarının takdirini kısa sürede kazanmıştır. Hüsn-i hatta oldukça yetenekli olduğu bilinen Atiyye Sultan, kumral, ince ve narin bir yapıya sahiptir. Küçük yüzüne oranla iri gözleri oldukça dikkat çekici özelliklerindedir⁵².

Atiyye Sultan, çocukluğu sürecinde Sultan Abdülmecid'le beraber büyüdüğünden ona özenmiş Mahmudiye fesi ve erkek çocuk kıyafetleri giydirilerek kardeşi ise gezintilere çıkarılmıştır. Bu iki kardeşin sıklıkla ziyaret ettikleri yerlerden birisi de askerlik eğitimi aldıkları, seraskerlik makamında bulunan Hüsrev Paşa'nın yanı olmuştur⁵³.

Atiyye Sultan 15 yaşına geldiğinde, babası II. Mahmud'u kaybetmiştir. Sultan vefatından önce kızının çeyiz hazırlıklarına hız vermişti. Atiyye Sultan'a takdim ettiği mücevherler, bir çekmecedeki zümrüt yüzükler, karanfil desenli çok sayıda pırlanta iğne, üç adet çiçek şeklinde tasarlanmış mücevherler ve diğer kıymetli taşlarla birlikte yer almaktaydı. Ticaret Nazırı olan Ahmed Fethi Paşa ile Atiyye Sultan 18 Ocak 1840 yılında nişanlandı. Babasının vefatı sebebiyle Atiyye Sultan'ın düğününü abisi Sultan Abdülmecid yapmıştır⁵⁴.

⁵² Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 1200.

⁵³ Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 406; Hüsrev Paşa hakkında detaylı bilgi için bk. Çelik, *a.g.e.*, s. 42.

⁵⁴ *Takvîm-i Vekâyi*, no.190, 10 Ocak 1840; *Cerîde-i Havâdis*, no.2, 10 Ağustos 1840; Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 1201; Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 134.

Atiyye Sultan Ahmed Fethi Paşa ile evlendiğinde henüz 16, Fethi Paşa ise 39 yaşındaydı⁵⁵. Sultan Abdülmecid çiftin ikametleri için Arnavutköy Sarayı'nı tahsis etmiştir⁵⁶. Atiyye Sultan Fethi Paşa'nın evli olmasından duyduğu endişeyle sıkıntılı bir hayat yaşamıştır. Ayrıca Atiyye Sultan, zaman zaman Kuru Çeşme Sarayında yaşarken bazı dönemlerde de Esmâ Sultan Sarayı ve Kağıthane'deki köşkünde yaşamını sürdürmüştür⁵⁷. Atiyye Sultan, evlendikten sonra Fethi Paşa'nın daha önce evli olduğunu öğrenince, bu durumu büyük bir kıskançlıkla karşılamış ve Fethi Paşa'nın saraydan ayrılmaması için çaba göstermiştir. Fethi Paşa'nın görev bahanesiyle saraya gelmediği akşamlarda ise Kuzguncuk'taki yalısına adamlar göndererek onun orada olup olmadığını kontrol ettirdiği bilinmektedir⁵⁸. Atiyye Sultan, bu evlilikten sonra yaklaşık on yıl yaşamış; vefatının ardından ise Sultan Abdülmecid, Şemsinur Hanım'a "*kadın efendi*" ünvanını vermiştir. Atiyye Sultan ne yazık ki kardeşleri Saliha ve Mihrimah Sultanlar gibi uzun ömürlü olmamış, 11 Ağustos 1850 de erken yaşta hayata gözlerini kapamış ve babasının yanına defnedilmiştir⁵⁹. Çiftin yaklaşık 10 sene süren evliliklerinden 1843'te Seniye Hanım Sultan, 1847'de Feride Hanım Sultan adlı iki kızı dünyaya gelmiştir⁶⁰.

Atiyye Sultan'ın kız kardeşi Adile Sultan'ın⁶¹ kardeşinin vefatı üzerine üzüntüsünden dolayı kaleme aldığı mısralardan, Ahmed Fethi Paşa ile kısa süren evliliğinde saadeti bulamadığı anlaşılmaktadır. Mısralar şu şekildedir:

Kardeşim Abdülmecid Edip Cülus Atiye Sultan'ı etdi nev-arus
Fethi Paşa'ya inayet eyledi
Haklarında lutf ü himmet eyledi
Zevci ile olmamıştı şad-kam

⁵⁵ Uluçay, *a.g.e.*, s. 134.

⁵⁶ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Boğaziçine Dair*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul 1986, s. 139.

⁵⁷ Giz, "II. Mahmudun Kızları", *Tarih Dünyası*, S.9, Ağustos 1950, s. 317-318.

⁵⁸ Öz, *a.g.e.*, s. 5.

⁵⁹ Atiyye Sultan'ın vefatı Sadi Borak'ın kitabında 1849 diye geçmektedir. Detaylı bilgi için bk. Borak, *a.g.e.*, s. 201.

⁶⁰ Uluçay, *a.g.e.*, s. 135; Süreyya, *a.g.e.*, s. 6; Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 1202.

⁶¹ Adile Sultan hakkında detaylı bilgi için bk. Arif Kolay, "Hayırsever, Dindar, Nazik ve Şaire Bir Padişah Kızı: Adile Sultan", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C.1, S.2, İstanbul 2017, s. 1-33.

Bulamadı zevki Dünyayı tamam⁶².

The Standard adlı gazete okuyucularına Sultan Abdülmecid'in kız kardeşi Atiyye Sultan'ın vefat haberini üzüntüyle duyurmak zorunda olduklarını aktarmıştır. Atiyye Sultan için nazik, yardımsever ve sevimli davranışları sebebiyle herkes tarafından takdir edilen bir sultan olduğu ifade edilmiştir. Sultan Abdülmecid, kız kardeşi olan Atiyye Sultan'ın vefatından o kadar etkilendiği bir süre halkının önüne çıkmadığı ve devlet erkânıyla hiçbir şekilde iletişim kurmadığı şeklinde haberlerde mevcuttur⁶³. Öte yandan bu tür haberler, Batılı basının Osmanlı'ya dair merakını ve saray hayatına olan ilgisini de göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Ahmed Fethi Paşa'nın ilk eşi Şemsinur hakkında çok fazla bilgi olmamasına karşın saraylı olması sebebiyle Atiyye Sultan hakkında bilgi daha fazladır. Diğer kardeşlerine nazaran az yaşadığından ve ön planda bir hayat sürmediğinden malumat daha azdır.

2.2.2. Saraya Damat Seçimi

Atiyye Sultan'a eş olarak uygun görülen Ahmed Fethi Paşa örneğindeki gibi⁶⁴ devlet gelenek ve göreneklerinde sultanlar, kızlarını, kız çocuklarını evlendirecekleri damatları kendileri belirlerdi. Sultan bir hatt-ı hümayun ile damat adayını sadarete bildirirlerdi. Bazı durumlarda sadaretin aday gösterdiği birini seçtikleri durum da olurdu⁶⁵. Saraya damat adayının kesinleşmesi meselesinde tek bir yol izlenmemiştir. Sultan, damadı az önce belirtildiği üzere kendisi belirleyebileceği gibi damat bulunması konusunda sadık birini görevlendirip teklif de yollayabilirdi. XVIII. yüzyılda III. Ahmet damat adayını seçme işini kendi belirlemiştir. Bununla birlikte meseleyi sadrazamla

⁶² Hikmet Özdemir, *Adile Sultan Divanı*, T.C. Kültür Bakanlığı, Türk Klasikleri, Ankara 1996, s. 18-19; Giz, *a.g.m.*, s. 5; Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 134.

⁶³ *The Standard*, 31 Ağustos 1850.

⁶⁴ Türkgeldi, *Marûf Simâlar*, s. 113, Türkgeldi'nin bu eserinde verdiği Abdülmecid devrinde Ahmed Fethi ile Mehmed Ali Paşaların damatlığa seçildiği malumatı doğru değildir. Her ikisinin de düğününü yapan Abdülmecid ise de kendilerine hanedan damatlığına vefatından önce II. Mahmud seçmiştir. Özdemir, *a.g.e.*, s. 27-28; Önder Küçükerman "Tanzimat Dönemi Devlet Adamlarından Fethi Ahmed Paşa ve Türk Cam Sanayinin Gelişimine Katkıları", *Sinan Genim'e Armağan-Makaleleri*, İstanbul 2005, s. 460.

⁶⁵ Çağatay Uluçay, *Osmanlı Saraylarında Harem Hayatı'nın İç Yüzü*, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1959, s. 49; Uluçay, *Harem II*, s. 90.

konusmuş, yapılacakları bir fermanla ona bildirmiştir⁶⁶. II. Mahmud sadrazama yine bir hatt-ı hümayun göndererek Saliha Sultan'ı Halil Rifat Paşa ile evlendireceği haberini yollamış nişan ve düğün gibi birtakım hazırlıkların başlanmasını istemiştir⁶⁷. Bu sebeple, devrin siyasi yapısı değerlendirilerek kız çocukların kiminle evleneceklerine sultanın belirtmesi aslında yapılacak düğünlerin politik bir hedef gözettiği açıktır. Bu durumda gelin ya da damadın seçme veya kabul etmeme durumları bulunmamaktadır⁶⁸. Dolayısıyla sultanın kızları olan kişilerin yaşı, çirkinliği veya güzelliği veya önceki hayatı hiçbir anlam ifade etmezdi⁶⁹. Seçilen damat adayının evli ya da çocuklu olması da bir şey değiştirmezdi. Ahmed Fethi Paşa'da Şemsinur Hanım'la evli olup çocukları vardır. Damatlar, sultanla evlenmeden önceki eşlerinden boşanmak zorundadır⁷⁰.

Devlet geleneği içerisinde önemli bir statüsü bulunan ve prestij sunan damad-ı şehriyarlık, çalışmada yer yer değinileceği üzere konumuz olan Ahmed Fethi Paşa'ya da muhtelif görevler ve imtiyazlar sağlamıştır. Bununla birlikte damatların eşleri karşısında bazı hakları da sınırlandırılmıştır. Bu duruma örnek verecek olursak sultan eşinden memnun değilse sultanın izniyle kocasından boşanma hakkına sahiptir. Buna karşılık damadın böyle bir hakkı bulunmamaktadır⁷¹.

Augsburg Gazetesi'nin 8. sayısında yayımlanan bir İstanbul mektubunda Paris'in eski elçisi Ahmed Fethi Paşa'nın genç sultanın kızkardeşi ile evleneceği ve bu durumun Fethi Paşa'ya ayrı bir ünvan kazandıracığı ifade edilmektedir. Bu durum sonucunda paşanın devletin ileri gelenleri arasına gireceği yazmaktadır⁷².

Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarında hanedan üyesi hanımlar genellikle Anadolu

⁶⁶ Uluçay, "Fatma ve Safiye Sultanların Düğünlerine Ait Bir Araştırma", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, İstanbul 1958, s. 139.

⁶⁷ Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 130.

⁶⁸ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 26.

⁶⁹ Ümit Meriç, *Seyyahların Aynasında Şehirlerin Sultanı İstanbul*, Albaraka Türk Yayınları, İstanbul 2010, s. 283.

⁷⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara 1998, s. 163; Uluçay, *Osmanlı Saraylarında Harem...*, s. 49; Fanny Davis, *Osmanlı Hanımı 1718'den 1918'e Bir Toplumsal Tarih*, Yapı Kredi Yayınları, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2005, s. 33; J.H.A. Ubcini, *1855'de Türkiye, I-II*, çev. Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 117-118.

⁷¹ Uluçay, *Harem II*, s. 92.

⁷² *The Champion and Weekly Herald (London, Greater London, England)*, 9 Şubat 1840, s. 9.

beyliklerinden veya hanedanın hizmetindeki olan üst düzey devlet adamlarının çocukları ile evlendirilmişlerdir. Hanım sultanların bazı durumlarda sadaret makamındaki üst düzey devlet erkanı ile izdivaçları da mevcuttur⁷³. Sultan Süleyman devrinde; sıklıkla damat seçiminde sadrazam tercih edilmiştir⁷⁴. Devlet içerisinde damat seçimlerindeki en mühim kriterlerden birisi de evlenilen sultanın saray standartlarındaki yaşamını sürdüreceği ve öncesinde düğün masraflarını karşılayabilecek servetin sahibi olmasıdır⁷⁵. Paşalarla evlendirilen sultanların bazen henüz çocuk denilecek yaşta olduğu görülmektedir. Sebebi ise stratejik amaçlarla yapılan bu evliliklerde sultanın damadın siyasi gücünden faydalanmak amacı ve aşıkardır. Ayrıca zevki sefaya düşkün olan sultanların nikah ve nişan merasimlerinin bu düşünce tarzından yapıldığı da bilinmektedir⁷⁶. II. Mahmud döneminde özellikle çocuk yaştaki sultanların evlendirilmesi geleneğinden uzak durulmuştur⁷⁷. Damat tercihlerinde de geleneklerin dışında, değişen siyasi koşulların yönlendirmesi sonucu değişiklikler meydana gelmiştir. II. Mahmud, damatlarını bizzat seçmiş ve tercihlerinde sultana yakın hizmetteki görevlilerden yana kullanmıştır. Tüm damatlarının ortak özelliği dördününde Enderun da eğitim alması ve mabeyncilik hizmetinde bulunmuş olmalarıdır. Mihrimah, Saliha, Adile ve Atiyye sultanlar II. Mahmud'un hayattaki dört kızıdır. Saliha ve Mihrimah Sultanların düğünleri babaları tarafından yapılmıştır. Atiyye ve Adile Sultan'ın düğünleri ise II. Mahmud'un vefatından sonra Sultan Abdülmecid döneminde yapılmıştır⁷⁸. II. Mahmud döneminde evlenen Saliha Sultan'ın eşi Halil Rifat Paşa; Mihrimah Sultan'ın eşi ise Mehmet Said Paşa'dır⁷⁹. Diğer kardeşler Atiyye

⁷³ J.H. Mordtmann, "Damad", *TDVİA*, C. 3, MEB Yayınları, İstanbul 1963, s. 465.

⁷⁴ P. Peirce, *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 87; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 159, Uluçay, *Harem II*, s. 87-91.

⁷⁵ Sur-ı Hümayunlarda, büyük meblağlara görkemli nişan takımı tertibi ve değerli hediyeler takdimi adettendi. Detaylı bilgi için bk. Mordtmann, *a.g.e.*, s. 465.

⁷⁶ Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 113; Akyıldız, *a.g.e.*, s. 26. Yukarıdaki duruma örnek verecek olursak Lale Devri'nde III. Ahmed'in kızı henüz beş yaşındayken muhteşem bir düğünle, Silahtar Ali Paşa ile evlendirildi.

⁷⁷ II. Mahmud'un kızları Saliha Sultan 23, Mihrimah Sultan 24, Atiyye Sultan 16, Adile Sultan ise 19 yaşında evlendirildi. Detaylı bilgi için bk. Uluçay, *Padişahların Kadın ve Kızları*, s. 130-136.

⁷⁸ *Takvîm-i Vekâyi*, no.190, 10 Ocak 1840; *Cerîde-i Havâdis*, no.2, 10 Ağustos 1840; Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 130-136.

⁷⁹ Saliha ve Mihrimah Sultanların düğünleri hakkında detaylı bilgi için bk. Hatice Aynur, *Saliha Sultan'ın*

Sultan abisi Abdülmecid döneminde yapılan düğün ile Ahmed Fethi Paşa ile ve Adile Sultan da Mehmet Ali Paşa ile evlenmişlerdir⁸⁰.

Sultan Abdülmecid döneminin başlangıç yıllarında saray damatlığına seçilenler kendileri de saray damadı olan paşaların oğullarıdır⁸¹. Adile Sultanla evli olan Damat Mehmet Ali Paşa'nın oğlu Ethem Paşa, Refia Sultan ile evlenen ise bu çalışmanın konusu olan Ahmed Fethi Paşa'nın oğlu olan Mahmud Celaleddindir. Bir diğer izdivaç ise Kaptan-ı Derya Gürcü Damat Halil Rifat Paşa'nın oğlu Mahmud Celaleddin Paşa, Seniha Sultan⁸² arasındadır böylece devrin paşalarının çocukları ikinci kuşak hanedan damatları olmuşlardır⁸³.

Özellikle stratejik menfaatler sonucu yapılan bu izdivaçların nedeni devrin güçlü ve mühim kademelerde görevli şahsiyetlerinin nüfuzlarından yararlanma amacı güdülmüştür. Kısaca Sultan; Mustafa Reşid, Ahmed Fethi ve Mehmet Ali Paşa gibi güçlü paşaların bu gücünden istifade etmek amacıyla siyasi evliliklerle hem devlet adamlarının gönlünü almış hem paşaları hanedana bağlamıştır. Sonuç olarak, yapılan bu evliliklerle ikinci nesil damatların babaları olan devrin önde gelen paşalarının siyasi gücünden yararlanma isteği aşikârdır⁸⁴. Bu damatlar devlet kademelerinde hiçbir zaman babaları kadar mühim vazifeler alamamış ve onlar kadar nüfuzlu olamamışlardır. II. Mahmud'un damatlarının sahip oldukları güç ve nüfuz bu mana da ayrı bir önem arz etmektedir.

Damat, Türk geleneğinde anne ve babaya göre kızının eşine verilen isimdir.

Düğününü Anlatan Surnameler (1834), Harvard Üniversitesi, Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Harvard 1995, s. 21; Mehmet Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 4-5*, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul 2011, s. 17; Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul, Bir Lady'in Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı*, çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 250; Helmuth Von Moltke, *Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitapevi, İstanbul 1969, s. 52-55.

⁸⁰ Atiyye Sultan ve Ahmed Fethi Paşa'nın düğünleri hakkında detaylı bilgi için bk. Serap Sunay "Tanzimat'ın İlk Saray Düğünü: Sultan II. Mahmut'un Kızı Atiyye Sultan'ın Ahmed Fethi Paşayla Evlenmesi", *Belleten*, LXXVII/278, Nisan 2013, s. 119-150.

⁸¹ Türkgeldi, *Marûf Simâlar*, s. 113.

⁸² Detaylı bilgi için bk. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 158.

⁸³ *The Morning Chronicle (London, Greater London, England)*, 17 Ocak 1857, s. 6.

⁸⁴ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 28.

Hanedanda ise, hanedanda sultanlarla evlenen kişilere bu ünvan verilmiştir.⁸⁵ Damad-ı şehriyari ifadesi bu genellemenin dışında sultan damadı demektir. Bu ünvan sadece sultan kızlarının eşi içindir. Dolayısıyla sultan damadı diğer hanedan damatlarından ayrı tutularak onurlandırılmıştır. Genellikle bu ünvan daha önceki sultan damatları nezdinde kullanılmıştır. XVI. asırdan itibaren Osmanlı hanedanı damat olarak sadrazam, paşa gibi devşirme kökenli devlet adamlarını tercih etmişlerdir⁸⁶.

Damad-ı şehriyari ünvanı sultanın bahsettiği bir onurdur. Çünkü damat yaptığı evlilik ile kişi hanedanlıkla bağ kurar, maaşı ve rütbesi artar, kendisine hediyeler bahşedilirdi. Atiyye Sultanla evlenen Ahmed Fethi Paşa'da hızlı bir yükselişe girmiş 1840-1843 yılları arasında Ticaret Nazırlığı, Meclis-i Vâlâ Azalığı, Meclis-i Vâla Reisliği, Serasker Kaymakamlığı ve Tophane-i Âmire Müşirliği görevlerinde bulunmuştur⁸⁷. Damatlar II. Meşrutiyet döneminde hanedan mensuplarının bütçe düzenlemesine kadar bu avantajı kullanmıştır. Gelir ve gider düzenlemeleri damad-ı şehriyari olan kişileri etkilenmiştir.

Sultan tarafından damad-ı şehriyar olarak seçilen kişilere İslam toplumundaki genel uygulamanın tam tersine ilave sorumluluk yükleniyordu. Damat sultana ilave hürmet gösterme mecburiyetindedir. Toplumda tam tersine kadının itaati ve hürmeti beklenirdi.

Bununla birlikte tebaadaki herkes saraya saygıya mecburdur. Devlette çok eşlilik yasarken damatlar böyle bir hakka sahip değildir. Tek eşli olmak zorundadır. Yine İslam hukukunda boşanma hakkı kocadayken hanedan damatların eşini boşama hakkı yoktur. Sadece sultan isterse izniyle boşanır ve görevinden de azledilir. Sultanın kendisine damat olarak seçtiği kişinin tercih şansı yoktur. Sultan damat tercihinde ilk dönemlerde dış sonrasında iç siyasette kendisine yakın ve güçlü kişileri tercih etmiştir.

Ayrıca damatlar kendilerine bu makam layık görüldüğünde evli iseler derhal

⁸⁵ Özdemir Nutku, "Damad," *TDVİA*, C.8, İstanbul 1993, s. 434-435.

⁸⁶ Juliette Dumas, "Erken Modern Dönemde Damadı Şehriyari" *Toplumsal Tarih*, S.226, Kasım 2012, s. 72-79.

⁸⁷ Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s.41; Davut Hut, "Ahmed Fethi Paşa (1801-1858) Yalısı ve Korusu", *Üsküdar Sempozyumu*, C.VI, İstanbul 2008, s. 625-626; Süreyya, *a.g.e.*, C.2, s. 522.

boşanmak durumundaydı. Sultanlarla olan evlilikleri süresince tek eşli olmak zorunda ve damadın sultanı boşama hakkı yoktur. Boşanmaları ise sadece sultanın talebi ve sultanın emri üzerine olabilir ve damad-ı şehriyariliği sona ermekle beraber görevden de azledilirdi⁸⁸.

Sultan karar verdiğinde damat ile ilgili bir hattı hümâyun yazar ve damat namzedinden hazırlıklara başlamasını, nişan hediyelerini yollamasını isterdi. Damadın medeni hali fark etmez evli ise, sultanın tercihini öğrendiğinde eşini boşamak zorundadır, haberi alır almaz karısını boşamak zorundadır⁸⁹.

Damat olarak devlet adamlarının tercih edilmesinin doğal bir sonucu olarak üst düzey makamlardaki bu kişiler genellikle yaşlıdır. Henüz çocuk sayılabilecek yaşta sultanlar yaşlı paşalarla evlendirilmiştir. Bu durum I. Ahmet döneminden beri süre gelirken II. Mahmud devrinde kalkmıştır.

II. Mahmud'un kız çocukları genellikle çok küçük yaşlarda vefat etmiştir. Bunun verdiği korku ile kızlarına kıyamayan sultan onları devre göre geç sayılabilecek yaşlara kadar evlendirmemiştir. Sağlığında sadece Saliha ve Mihrimah Sultan için damat tercihinde bulunabilmiştir. Tophane-i Âmire Müşiri olan Halil Rifat Paşa'ya uygun gördüğü kızı Saliha Sultan evlenirken yirmi dört yaşındadır. Kısaca Ahmed Fethi Paşa'nın hayat hikayesine baktığımız zaman ıslahat yanlısı olup Batı'yı ve yenilikleri takip eden bir yapıya sahip olması damat seçilmesinde büyük bir etkidir⁹⁰.

II. Mahmud'un üçüncü damadı olan Ahmed Fethi Paşa ise, aydın, yenilikçi, Batı yanlısı ve zeki, vatanın menfaatlerini her şeyin üstünde tutan değerli bir devlet adamı aynı zamanda şahsi çıkarlarını korumasını iyi bilen Tanzimat döneminin önemli bir aktörlerindedir. Fethi Paşa reformun en aydın partizanlarından biri olarak görülmektedir⁹¹. Ayrıca Fethi Paşa II. Mahmud'un teveccühünü kazandığı gibi kayınbiraderi olan Sultan Abdülmecid'in de takdirini kazanan önemli devlet

⁸⁸ Nutku, *a.g.e.*, s. 434-435.

⁸⁹ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 26-27.

⁹⁰ Aynur, *a.g.m.*, s. 31-39. (Adile Sultan Divanı'nda ise, Ahmed Fethi Paşa'yı damat olarak seçen kişinin II. Mahmud olduğu belirtilir.)

⁹¹ Ubcini, *a.g.e.*, s. 119.

ricalındendir⁹². Cevdet Paşa, Fethi Paşa'yla Sultan Abdülmecid'in yakınlığını şu sözlerle ifade etmiştir:

Ahmed Fethi Paşa ise, Sultan Abdülmecid'in nezdinde diğer damadlardan daha öndedir. Sultan gerek devlet meselelerinde gerek şahsi meselelerinde Fethi Paşa'dan görüş almadan hareket etmez, genellikle Fethi Paşa'yı Tophane'de ziyaret ederek görüş alışverişinde buldukları ifade edilmiştir⁹³.

2.2.3. Nikah ve Nişan Merasimi

Osmanlı Devleti sultanlarının evlilik yaşamlarında sahip olduğu en önemli ayrıcalıklı hususlardan birisi, eşlerinin başka kadınlarla evlenmesi ve cariyelerle birlikte olmalarının yasaklı olmasıydı⁹⁴. Bu sebeple, damad-ı şehriyari olan kişiler çocukları olsa bile, sultanla evlenmeden önce eşlerini boşamak zorundadır⁹⁵. Ancak bu duruma Ahmed Fethi Paşa'nın uymadığı rivayet edilir⁹⁶. Fethi Paşa, sultan kızı ile evlenmesine rağmen, kayınbiraderi olan Sultan Abdülmecid'in kızıyla evli olan Mahmud Celaladdin Paşa'nın annesinden ayrı durmayı istememiş, Atiyye Sultan'ın da bu durumu istemeyerek de olsa kabul ettiğini görmekteyiz. Bir başka kaynakta Fethi Paşa'nın evli olduğu bilgisinin Atiyye Sultan'dan gizlendiği ifade edilmiştir⁹⁷.

II. Mahmud'un ölümünden altı ay sora Atiyye Sultan 8 Ocak 1840⁹⁸'ta Sultan Abdülmecid'in çıkarttığı irade ile Ahmed Fethi Paşa ile nişanlanmıştır. Çıkartılan hatt-ı hümayun ile çiftin evliliği ilan edilmiş ve Fethi Paşa'da Ticaret Nazırlığı'na

⁹² Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 13-14; Süleyman Kani İrtem, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2007, s. 86.

⁹³ Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 34-37.

⁹⁴ Nahid Sırrı Örik, *Bilinmeyen Yaşamlarıyla Saraylılar*, haz. Alpay Kabacalı, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006, s. 17.

⁹⁵ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 27; Uluçay, *Osmanlı Saraylarında*, s. 49; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 159-164; Örik, *a.g.e.*, s. 17.

⁹⁶ Örik, *a.g.e.*, s. 18.

⁹⁷ Örik, *a.g.e.*, s. 17-18; Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 406; Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 1202.

⁹⁸ Ahmed Fethi ile II. Mahmud'un kızı olan Atiyye Sultan'ın nişan merasimi yabancı basınında dikkatini çekmiştir. *The Morning* adlı gazete ise nişan hazırlıklarına başlandığı ve törenin ayın 10'un da yapılacağı şeklinde haberler mevcuttur. Detaylı bilgi için bk. *The Morning Post (London, Greater London, England)*, 19 Mayıs 1840, s. 5.

getirilmiştir⁹⁹. Hatt-ı hümâyün şu şekildedir:

Ahmed Fethi Paşa müşir ve aynı zamanda Divan-ı Ahkâm-ı Adliye üyesi olan üst düzey görevleri, yeteneği ve kararlılığı hasebiyle, ticaret nezareti görevine onay verilmiş ve herkese duyurulmuştur. Donanmanın şu anda İskenderiye limanında bulunması, bu bölgenin Osmanlı Devleti'nin topraklarından olması sebebiyle burada kalmasında hiçbir sakıncanın olmadığı belirtilir. Donanmamızın zabitleri ve askerleriyle birlikte bakımı ve güvenliği konusunda herhangi bir şüphe bulunmamaktadır.

Ancak, şu an Tersâne-i Âmiremizde Hümâyûn filolarımızın artan ihtiyaçları nedeniyle, donanma işlerinin ve deniz işlerinin düzenli bir şekilde yönetilmesi için donanma kaptanlığı görevine uygun niteliklere sahip birisinin atanması önem arz etmektedir. Ticaret eski nazırı olan Said Paşa'nın kararlı ve dürüst olması nedeniyle, onun da deniz kaptanlığı görevine atanması, yüksek emirler doğrultusunda uygun görülmüş ve bu görevlerinin yerine getirilmesi için huzura getirildiği belirtilmiştir.

Sultana damat olmaya hak kazanan kişilerin makamları yükseltilmiştir. Çünkü damad-ı şehriyar olacak kişinin düşük seviyede görevlerde bulunması hanedanlığın şerefi açısından sorun teşkil etmektedir¹⁰⁰. Ahmed Fethi Paşa, sultanla nişanlandığında paşa ünvanı taşıdığı için, Meclis-i Vâlâ azalığından daha yüksek rütbe olan Ticaret Nazırlığı'na, sarayın diğer damadlarından olan Mehmed Said Paşa da kaptan-ı deryalık görevine atanmıştır¹⁰¹. Gerekli düğün hazırlıkları için Harbiye eski Nazırı Necib Efendi 7 Ocak 1840'ta kethüdalık hizmetiyle görevlendirilmiş¹⁰² olup, Fethi Paşa ile Atiyye Sultan'ın düğünü için gerekenlerin yapılması ve hatt-ı hümâyünün bir suretinin Takvîm-i Vekâyi'de yayınlanması kararı alınmıştır¹⁰³.

Yayımlanan suretten sonra Sultan Abdülmecid'in huzuruna çağrılan Ahmed

⁹⁹ Lütfi Efendi, *a.g.e.*, s. 1033-1034; Güller Karahüseyin, *Sultan Abdülmecid'in Hatt-ı Hümâyünları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1997, s. 7; *Takvîm-i Vekâyi*, no.190, 10 Ocak 1840.

¹⁰⁰ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 27.

¹⁰¹ Lütfi Efendi, *a.g.e.*, s. 1033-1034; Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l Vekâyi*, İstanbul 1293, s. 71; Karahüseyin, *a.g.e.*, s. 7.

¹⁰² BOA., İ.DH. 5/224, 7 Ocak 1840; *Takvîm-i Vekâyi*, no.190, 10 Ocak 1840.

¹⁰³ BOA., İ.DH. 5/229, 9 Ocak 1840.

Fethi Paşa, Kurena-ı hassa'dan olan İzzet Ağa ile adet olunduğu üzere hatt-ı hümâyunla Bâb-ı Âli'ye gitmişlerdir. Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa tarafından sadrazam ve diğer devlet ricalinin huzurlarında hatt-ı hümâyun okunarak Fethi Paşa'nın damatlığı da herkese ilan edilmiş olacaktır. Fethi Paşa ile Atiyye Sultan'a evlendikten sonra rahat bir şekilde ikamet edebilmeleri için merhume Mihrimah Sultan'ın sarayı tahsis edilmiştir¹⁰⁴.

Osmanlı Devleti sultanlarının düğünleri, nişan ve nikah birbirinden farklı günlerde yapılmasına özen gösterilmiştir. Damad-ı şehriyarlığa münasip bulunan kişiye nişan hediyelerini göndermesi haber edilir ve nikah öncesi nişan alayı ile tören gerçekleştirilir.

Nişan hediyeleri damad-ı şehriyari olan kişilerin durumuna göre farklılık gösterse de sultana layık yüzük, bilezik gibi değerli mücevherat gönderilmesi zorunludur. Ayrıca sultanla evlenecek olan kişinin imkanları doğrultusunda sultan ve saraydaki bazı görevlilere, şehzade ve sultanlara da hediyeler gönderilmiştir¹⁰⁵.

Ahmed Fethi Paşa'ya da nikah günü takdimi gelenek olan nişan takımıyla ilgili hazırlıklarını tamamlaması için kendisine süre tanınmıştır. Gerekli olan hazırlıkların tamamlanmasıyla nişanlarından altı ay sonra, çiftin nikahının 25 Haziran 1840'ta¹⁰⁶ perşembe günü müneccimbaşının¹⁰⁷ en hayırlı zaman olarak belirlediği saat olan üç elli dörtte kıyılması kararlaştırılmıştır. Fethi Paşa ile Atiyye Sultan'ın nikahlarına davet olunanlar, nikahta vekil ve şahit olacakların bir listesi teşrifat tarafından düzenlenmiştir. Nikaha katılacakların davetiyeleri ise Mabeyn-i hümâyun katipleri tarafından hazırlanarak, Darüssade Ağası Abdullah Ağa'ya verilmiştir¹⁰⁸.

¹⁰⁴ BOA., Sadaret A.d. 366. vr. 15a.

¹⁰⁵ Uluçay, "On Sekizinci Asırda Yapılan Sultan Düğünlerine Umumi Bir Bakış", *Yeni Tarih Dergisi*, S.1 1957, s. 83.

¹⁰⁶ Yabancı basında bu tarih 26 Haziran olarak geçmektedir. Detaylı bilgi için bk. *Boston Post*, 15 Mart 1840.

¹⁰⁷ Osmanlı Devleti'nde bazı önemli olayların tarih tespitinde müneccimlere danışılırdı. Detaylı bilgi için bk. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 369; Salim Aydüz, "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık Müessesesi", *Belleten*, C.LXX/257, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 168-169.

¹⁰⁸ Abdullah Ağa, davetiyelerin teslimini organize etmiştir. Davetiye götürünlere sadrazam tarafından 500, şeyhülislam ve vezirlerden 300 er ve diğer davetli kişilerden 200 kuruş bahşiş verilmiştir. BOA., Sadaret nr. 366 vr. 15a.

Yabancı basında da yer alan bu nişanda, sultanın kız kardeşine gönderilen hediyeler arasında inci ve elmaslarla işlenmiş değeri 300.000 kuruş olan muhteşem bir duvak, değerli taşlarla zenginleştirilmiş terlikler, elmaslı şallar ve kumaşlar iki büyük parfüm sandığı, şekerlemelerle dolu 150 sepet ve çeşitli değerli taşlarla süslenmiş muhteşem görünümlü bir cam gönderilmiştir. Ahmed Fethi Paşa'nın nişanlığına ayrıca değeri yüksek bir kılıç ve çeşitli kıymetli taşlarla süslenmiş güzel bir el işçiliği ürünü olan eyer hediye ettiği de gazete haberlerinde mevcuttur. Bu hediyelerin toplam tutarının altı milyon kuruş olduğu tahmin edilmektedir¹⁰⁹.

Atiyye Sultan'ın nikahından önce, Osmanlı Devleti sultan düğünlerinde damada ve nikahta görevli bazı kişilere ne yapacaklarını anlatan ayrıntılı talimatlar gönderilmiştir. Devlette gelenek olduğu üzere Atiyye Sultan ile Ahmed Fethi Paşa'nın nikahını kıyacak şeyhülislama nikah töreni nasıl ve nerede yapılacağını ihtiva eden bir talimatname de gönderilmiştir. Törenle ilgili diğer bir talimatname ise Fethi Paşa'ya gönderilmiştir. Fethi Paşa'dan nikah günü Enderun-ı Hümâyün'da verilecek bahşış çıkınlarını hazır edip, uygun birisiyle saraya göndermesi istenmiştir. Ayrıca damat paşa tarafından geline gönderilmesi adet olan nişan takımı için yapılacak alayın hangi güzergahı takip ederek saraya ulaşacağı, gerekli tertip ve düzenlemelerin yapılması ve alaya katılacak asker, ferik paşalar ile diğer görevlilerin saat dört buçukta ticarethane-i amire de hazır bulunmalarının önceden seraskere bildirilmesi istenmiştir¹¹⁰.

Nişan hazırlıkları kapsamında, nikâhta görevli hırkayı saadet hademeleriyle, Enderun-ı Hümâyün ağlarına dağıtılması adet haline gelen bahşışlerin kimlere nasıl dağıtılacağı teşrifat kurallarına göre belirlenmiştir. Nikah için düzenlenen hediye ve pusula dağıtılması için hazine kethüdası¹¹¹ Sadık Efendi'ye teslim edilmiştir. En ince ayrıntısına kadar düşünülen nikah merasimi için verilen talimatname, sadrazam resmî

¹⁰⁹ *The Pittsburgh Gazette (Pittsburgh, Pennsylvania)*, 14 Eylül 1840, s. 3.

¹¹⁰ BOA., Sadaret A.d, 366/7b.

¹¹¹ Hazine kethüdalığı konusunda detaylı bilgi için bk. Sevgi Ağca Diker, *Has Oda ve Teşkilatı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 306; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 316.

törenlerde giymiş olduğu setriyle¹¹² birlikte nişanını takmış olup, şeyhülislamda geleneksel kıyafetleri olan imam ve binişiyle¹¹³, vezirler ile diğer davetlilerde sadece nişanlarıyla törene katılmışlardır. Osmanlı Devleti'nde adet olarak sultan nikahlarının kıyıldığı Hırka-i Saadet dairesine geçmeden önce, münecim başının belirlediği saati beklemek üzere herkes Silahtar Ağa dairesinde toplanmıştır¹¹⁴.

Atiyye Sultan ile Ahmed Fethi Paşa'nın nikah merasimine devrin ricalinden olan sadrazam şeyhülislam, serasker, kaptan paşa, Hariciye Nazırı Reşid Paşa Müşir Rıza Paşa, Darüssade Ağası, Meclis-i Ahkamı Adliye Reisi Hasip, Hazine Hazine Kethüdası, Valide Sultanın kethüdası Tahir Efendi, Atiyye Sultan'ın kethüdası Elhac Necip Efendi, münecim başı, Sultan Ahmed Şeyhi'nin Teşrifat memurlarıyla, Hırka-ı Saadet hademeleri katılmışlardır¹¹⁵. Nişan ve nikah törenlerini yakından takip eden yabancı basın evlilik yani düğün töreninin ise yaklaşık üç ay boyunca gerçekleşmeyeceği yönünde kamuoyuna haber sunmuşlardır¹¹⁶.

2.2.4. Düğün

Osmanlı devlet geleneğinde, özellikle sultanların hükümdarlıklarının zirvede olduğu dönemlerde, sür-ı hümayûnlar büyük bir ihtişamla düzenlenirdi¹¹⁷. XIX yüzyılın üçüncü, Tanzimat'ın ilk saray düğünü olan Atiyye Sultan ile Ahmed Fethi Paşa'nın düğünleri tıpkı Mihrimah ve Saliha Sultanları gibi Dolmabahçe'de yapılmasına karar verilmişti¹¹⁸. Ahmed Fethi Paşa ile Atiyye Sultan'ın düğünleri, nikahlarından yaklaşık bir buçuk ay sonra, 7 Ağustos 1840 tarihinde gerçekleşmişti¹¹⁹. Yedi gün süren düğün¹²⁰ için gereken hazırlıklar, bir emirle ilgililere bildirildi. Bu kapsamda, kasr-ı hümayunun bazı bölümlerinin tamiri emredildi. Sultana ait odanın üç tarafının toplam 26 adet yastık

¹¹² Düz yakalı, önü ilikli resmi zamanlarda giyilen çuhadan yapılmış elbisedir. Detaylı bilgi için bk. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1993 s. 945.

¹¹³ Ulema ve yüksek mevkide bulunan kişilerin giydikleri geniş cüppeye verilen addır. Detaylı bilgi için bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, C.I, MEB Yayınları, İstanbul 2004 s. 235.

¹¹⁴ BOA., Sadaret A.d. 366, vr. 15b.

¹¹⁵ BOA., Sadaret A.d.366, vr. 16a.

¹¹⁶ *Boston Post*, 15 Mart 1840.

¹¹⁷ Uluçay, *Harem II*, s. 89.

¹¹⁸ Sunay, *a.g.m.*, s. 121-135.

¹¹⁹ *Ceride-i Havadis*, no.2, 10 Ağustos 1840, *Takvim-i Vekâyi*, no.204, 23 Ağustos 1840.

¹²⁰ BOA., Sadaret A.d nr.366, vr. 18b, *Takvim-i Vekâyi*, no.205, 8 Eylül 1840.

ve perdelerinin yenilenmesi, ayrıca 10 adet sandalyenin temin edilmesi gerektiği belirtildi. Kasrın diğer istirahat odası ile alt katındaki odanın her birinin ve büyük odanın altı tarafının, teşrifat odasının ise bir tarafının perdeleri ile gerekli olan sandalyeleri Maliye Nazırı Saib Paşa tarafından hazır edilmiştir¹²¹. Düğünde kullanılacak fişekler hakkında ilerleyen zamanlarda bir kararname yayımlanarak konu hakkında bilgi verilecekti¹²².

Yabancı basında da halk arasında Atiyye Sultan'ın Ahmed Fethi Paşa ile evlilik törenlerinin başlamak üzere olan Muharrem ayı içerisinde gerçekleşeceği yönünde söylentisinin dolaştığı ve bu törenin nerede yapılacağı kesin olarak nerede bilinmediği yönünde haberler mevcuttur¹²³.

Düğünde davetlilerin rütbelerine göre belirlenen günlerde ağırlanması için yapılan hazırlıklar kapsamında, düğünden bir hafta önce, yani 31 Temmuz 1840 tarihinde Dolmabahçe'de bugünkü stadyumun yerinde bulunan eski Tüfekhane binası çevresinde çadırlar kurulmuştur¹²⁴. Düğün, cambazların ve diğer sanatçıların seyircilere selam vererek başladığı bir gösteriyle açılmıştır¹²⁵. Halk, Türk ve Ermeni kadınlarının katıldığı arabalar ve diğer gruplar, çadırların çevresinde toplandılar. İkramlar için, Çırağan Sarayı'nda görevli beş yüz aşçı, davetlilere kesintisiz olarak yemek ve içecek hazırlıklarını kesintisiz sürdürmüştür¹²⁶.

Ubicini'nin diğer sultan düğünleri arasında en muazzam gördüğü, Atiyye Sultan'ın düğünüdür. Bu düğün ondan önceki sultanların düğünlerine kıyasla bazı küçük farklılıklar sergilemiştir¹²⁷. Ahmed Fethi Paşa ile Atiyye Sultan'ın evliliği için sevinç gösterileri ve ışıktandırmalar tüm hafta boyunca gece gündüz aralıksız devam etmiştir. Miss Pardoe'nin "*Sultan'ın Şehri*" adlı eserinde muhteşem bir şekilde tasvir edilen

¹²¹ BOA., Sadaret A.d nr.366, vr. 18b.

¹²² BOA., Sadaret A.d nr.366, vr. 18a.

¹²³ *The Times (London, Greater London, England)*, 30 Mart 1840, s. 4.

¹²⁴ Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 1202.

¹²⁵ *Ceride-i Havadis*, no.2, 10 Ağustos 1840.

¹²⁶ Ubicini, *a.g.e.*, s. 114.

¹²⁷ Ubicini, *a.g.e.*, s. 113.

çeyiz alayı büyük ölçüde aynı olduğu yorumunda bulunulmuştur¹²⁸. Daha önceki sultan düğünlerinde geceleri, kasr-ı hümâyun ve çadırlarda ikamet edilir ve kutlamalar için meydana atılan fişekler izlenirdi. Ancak fişekleri izlemek isteyenlerin yol açtığı izdiham ve bu durumun misafirlere zarar vermesi üzerine, Atiyye Sultan'ın düğününde fişek gösterisi, meydana değil, Çırağan Sahil Sarayı'nın önünde bekleyen üç saldan atıldı. Saat bir sularında başlayan ve üçe kadar süren fişek gösterilerini; herkes hane, sahilhane ve mesirelerden izledi. Bu değişiklik sayesinde düğün şenliklerinin yapıldığı yerde gece konaklamaya gerek kalmadı ve tüm memurlar saat 11'den sonra yerlerine döner ertesi gün saat 2 civarında tekrar gelirlerdi¹²⁹. Atiyye Sultan'ın düğününde dikkat çeken farklardan biri, yabancı devlet sefirlerinin ağırlandığı yerin seçimidir. Önceki düğünlerde sultan çadırında misafir edilen sefirler için düzenlenen ziyafet, eskiyen çadırlar nedeniyle Tüfenkhane Vapuru Binası'nda¹³⁰ yapılması kararlaştırılmıştır. Bu görevin hazırlanması ve çadırların kurulması, Harbiye Nazırı Arif Beyefendi'ye verilmiştir¹³¹.

Düğün şenliklerinde kullanılan kandillerin aydınlatma işlemi için yeni bir düzenleme yapıldı. Artık Galata, Üsküdar, Eyüp gibi bölgelerdeki kandillerin yanması geleneği yerine, sadece sahilhanelerde ve Boğaziçi'nin Rumeli ve Anadolu yakalarındaki Topkapı ve Çırağan Sahil sarayları ile sultanların sahil sarayları ve diğer sahil bölgelerinde kandiller yakılarak şehir aydınlatıldı¹³². Ayrıca, geleneksel olarak yapılan geceleri top atışının artık tamamen yasaklandığı ifade edildi.

Tanzimat'ın ilk saray düğününde yapılan yeniliklere rağmen, Atiyye Sultan'ın düğünü genel olarak, Tanzimat'ın hemen öncesinde gerçekleşen Saliha ve Mihrimah Sultanların sür-ı hümâyunlarından büyük ölçüde farklılık göstermiyordu. Fanny Davis, saray düğünlerinde bazı geleneklerden vazgeçilmesine rağmen, Osmanlı saltanatının devamı süresince birçok eski âdetin yaşatıldığını belirtmektedir, bu da belirli bir

¹²⁸ *Freeman's Journal and Daily Commercial Advertiser (Dublin, Dublin, Ireland)*, 5 Eylül 1840, s. 2.

¹²⁹ *Takvim-i Vekâyi*, no.84, 17 Haziran 1834.

¹³⁰ Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 453.

¹³¹ BOA., Sadaret, A.dnr 366, vr.18b.

¹³² BOA., Sadaret, A.d nr.366, vr.18b.

süreklilik ve geleneksel devamlılığı yansıtmaktadır¹³³.

Düğünün çeyiz ve gelin alayı bölümünden sonra, geri kalan günlerde gelecek davetlilerin başlangıçta sadece ricâl, ulemâ ve askerlerle sınırlı olması planlanmıştı. Ancak Sultan Abdülmecid'in kız kardeşi Atiyye Sultan'a olan saygı ve devletin şefkat politikası gereği, bütün reaya, fukara, dervişân ve bendegânın da davet edilmesine karar verildi. Dersiâm, müderris ve meşâyihin de katılımları için irade bildirildi. Düğünde sergilenecek gösteriler ve oyunlar için Dolmabahçe Sarayı'nın aşağı meydanındaki kasr-ı hümayunun ön bahçesine büyük halatlar kuruldu; frenk ip cambazları için direkler dikildi. Sahilden, kasr-ı hümayunun yalımındaki çeşmeye kadar olan alanda çifte halatlar çekildi ve burada izleyicilere hayranlık uyandıran illüzyon sanatı ve cambazlık gösterileri sunuldu. Orta oyunları ise kasr-ı hümayun ve çadırlarda her gün rakkas ve sazandeler eşliğinde düzenlendi¹³⁴. Düğünün altıncı günü, Atiyye Sultan'ın çeyizinin gönderildiği tören düzenlendi¹³⁵. Atiyye Sultan'ın çeyizi için yeniden yapılan her şeyin, kullanım amacıyla birlikte fiyatlandırılarak tek tek defterlere kaydedildiğini arşiv kaynaklarında görülmektedir¹³⁶.

Atiyye Sultan'ın özenle hazırlanan çeyizinde, dikkat çekici eşyalardan biri, damat Ahmed Fethi Paşa için roza elmaslarla süslenmiş, altın üzerine mine işlemeli ve mızıka çalan sakal tarağıydı; bu tarağın değeri 37.954 kuruş olarak belirlenmişti¹³⁷. Çeyiz gönderilirken kullanılan sandıklar atlaslarla kaplanmış üzerlerine sırma ile işlenmiş kırmızı çuha bohçalara yerleştirilmiştir. Gümüş işlemeli kadifeler ile kaplanmış sandıklar kullanılmıştır. elmas, inci ve sırma ile süslenmiş entariler; kitap motifleriyle bezenmiş fermayişler; canfes ve ipek gibi değerli kumaşlardan imal edilen, pırlanta, elmas ve inci işlemeli nişan örtüleri; inci, sırma, timi ve benzeri süsleme unsurlarıyla hazırlanmış nişan bohçaları; roza elmas ve inci işlemeli kahve sunum takımları, çaşnigir ve diz örtüleri; atlas, canfes, kılaptan ve kadife dokumalı seccadeler; damat için özel

¹³³ Sunay, *a.g.m.*, s. 137-138.

¹³⁴ BOA., Sadaret, A.d. 366, vr.18b.

¹³⁵ *Takvim-i Vekâyi*, no.204, 23 Ağustos 1840.

¹³⁶ TSMA, D. 976/01, 977/01.

¹³⁷ Sunay. *a.g.m.*, s.140.

olarak hazırlanan elmas ve inci süslemeli berber peşkirleri; gümüşten yapılmış tepsi, tas, ayna ve makaslar; inci ve sırma ile bezenmiş yorgan, yatak, şilte ve döşek yüzleri; işlemeli çarşaf ve şerbet sunumuna yönelik yağlıklar; havlu ve ihramlar ile sırma motifli atlas çantalar; sandıklar, yemek takımları, kaşıklar ve bunlara benzer pek çok kıymetli eşya yer almaktaydı.¹³⁸

3. Şahsiyeti

Ahmed Fethi Paşa hakkında kaynaklarda az bilgi bulunması ve mevcut bilgilerin tutarsız olması, onun hayatı ve kariyeri ile ilgili birçok belirsizlik yaratmıştır.

Enderun'da eğitim almış olan Ahmed Fethi Paşa, aslında donanımlı bir asker ve vizyon sahibi bir yönetici olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte Avrupa'ya aşina, Rumca ve Fransızca bilen, Avrupa'yı yakından tanıyan; hitabet yeteneği gelişmiş, entelektüel bir Osmanlı aydınıdır. Yabancı gazetelerde imparatorluğun en seçkin adamlarından biri olarak da gösterilmiştir. Fethi Paşa'nın üstlendiği önemli görevler, zamanla onun adeta bir saltanat müsteşarı gibi hareket etmesine zemin hazırlamıştır¹³⁹. Fethi Paşa, dönemin kaynaklarında bilgi birikimine sahip, gerçek anlamda reformcu nitelikler taşıyan ve sanata duyduğu derin ilgiyle öne çıkan bir devlet adamı olarak nitelendirilmektedir¹⁴⁰.

Yabancı basın gözünde Ahmed Fethi Paşa; herhangi bir siyasi gruba mensup olmadığı gibi, belirgin bir siyasal çevresi ya da yakın çalışma arkadaşları da bulunmamaktaydı. Ancak buna rağmen, saray çevresinde güçlü bir nüfuzla sahipti; hatta dönemin gözde devlet adamlarından biri olarak, adeta tek başına bir siyasi figür niteliği taşımaktaydı¹⁴¹. Sultan Abdülmecid üzerindeki etkisi oldukça belirgindi; bu nedenle, kendisine yönelik açık bir muhalefetin gelişmesi de mümkün olamamış, birçok çevre tarafından desteklenmiş ve gereğinden fazla övülmüştür. Sultan Abdülmecid'in gözdesi

¹³⁸ TSMA, D. 976/01, T 977/01, 980/01; 980/02.

¹³⁹ Davut Hut, "Fethi Paşa", *TDVİA*, C.II, Ankara 2020, s. 450-451; Fatma Uygur, *Osmanlı-Fransız İlişkilerinde Rol Oynayan Diplomatlar Kont Emile Desages'in Elçilik Raporları (1824-1840)*, Nobel Yayınları, Ankara 2022, s. 143; Sadi Borak, *Harem'in İç Yüzü Leyla Saz'ın Anıları*, Kırmızı Beyaz Yayınları, Ankara 2004, s. 201; *The Freeman's Journal (Dublin, Dublin, Ireland)*, 26 Temmuz 1839, s. 4.

¹⁴⁰ *Daily News (London, Greater London, England)*, 8 May 1856, s. 5.

¹⁴¹ *The Bristol Mirror (Bristol, Avon, England)*, 26 Eylül 1857, s. 6.

olan Fethi Paşa'ya karşı, saray içinde alınabilecek herhangi bir olumsuz tavır büyük ölçüde engellenmiştir. Sultanın gözdesi olması ve diğer damatlara kıyasla daha ön planda olması hanedan damatlığından ziyade Fethi Paşa'nın siyasi zekâsı ve kişisel ilişkiler konusundaki başarısını ortaya koyması sebebiyle önemlidir.

Ahmed Fethi Paşa'nın mezar taşını yazan hattata göre; Fethi Paşa Tanzimat döneminde uzun yıllar görevde bulunmuş, Tanzimat döneminin ünlü paşası Mustafa Reşid Paşa ile Paris ve Londra elçiliklerinde halef selef olmuştur. Saraya damat olması ve diğer devlet adamları ile sıkı ilişkileri başarılı bir devlet adamı olmasını sağlayan başlıca unsurlardandır¹⁴².

Tanzimat dönemin en nüfuzlu devlet adamlarından biri olan ve reformist kanadın önde gelen isimlerinden Mustafa Reşid Paşa ile benzer düşünceleri paylaşan Ahmed Fethi Paşa, sonradan fikir ayrılıkları yaşamış ve ciddi bir rekabet içine girmiştir. Bu rekabet öylesine derinleşmiştir ki, dış basında Ahmed Fethi Paşa, Anti-Reşid Partisi'nin bir üyesi olarak anılmaya başlanmıştır¹⁴³.

Ahmed Fethi Paşa'nın Mustafa Reşid Paşa ile girdiği bu türden bir rekabet, Fethi Paşa'nın siyasi güç elde etme, sultanın takdirini kazanma ve bu doğrultuda kendi konumunu tahkim etme arzusunu yansıtmaktadır. Ayrıca sultanın yakın çevresindeki kadınların yüksek harcamalarının devlet hazinesine ciddi bir yük teşkil ettiğini belirtmesine rağmen, Fethi Paşa'nın bu masrafların karşılanmasında kolaylık sağlamaya yönelik çaba göstermesi, müsrif bir yapıda olduğunu belirtmesi açısından kıymetlidir¹⁴⁴.

Yurtdışında eğitim görüp başarı gösteren öğrencilerin ödüllendirilmesi üzerine o dönemde Paris elçisi olan Ahmed Fethi Paşa ile Avrupa seyahatinde olan Mustafa Reşid'in aynı ödülün Ermeni öğrencilere de verilmesini talep etmeleri Osmanlı bürokrasisinde görevli bu üst düzey paşaların eşitlikçi bir yaklaşım benimsediklerini,

¹⁴² Mermerci, *a.g.m.*, s. 74-75.

¹⁴³ Serap Sunay, "Bir Hanedan Damadının Yaşam Tarzı ve Standartı: Ahmed Fethi Paşa'nın Terekesi", *Belleten*, Ağustos 2020, C.84, S.300, s. 748-749.

¹⁴⁴ Sunay, *a.g.m.*, s. 751.

gayrimüslim tebaayı bundan ayrı tutmadıklarını göstermesi açısından önemlidir¹⁴⁵.

Cevdet Paşa'nın ifadesine göre, sultanın özel ilgi ve sevgisine mazhar olan kadınların harcamalarını hazineler karşılayamayacak durumda olmasına rağmen, Mustafa Reşid Paşa ile Ahmed Fethi Paşa bu konuda kolaylık sağlamak için adeta birbirleriyle yarışıyor, bu rekabet aracılığıyla birbirlerine üstün gelmeye çalışmaları ifadesi Fethi Paşa'nın kişiliğini anlamamız için güzel bir cümledir¹⁴⁶.

Avrupalı Seyyah Ubcini'ye göre, Ahmed Fethi Paşa, entelektüel birikimi ve kültürel donanımıyla tanınan, milli menfaatleri her şeyin üzerinde gören, aynı zamanda kişisel çıkarlarını da dengeli bir şekilde koruyabilen bir idarecidir. Siyasi kariyeriyle birlikte, toplum ve kültür eksenli meselelerde de alakadar ve etkin bir yaklaşım sergileyen Fethi Paşa, Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinden tarihi eserlerin payitahta getirilmesine öncülük etmiş ve ilk askerî müzenin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bunun yanı sıra, Beykoz'da çini ve billûr fabrikalarının kuruluşunu sağlamakla birlikte, karantina merkezlerinin inşasına önemli katkılarda bulunmuştur. Dolmabahçe'de kullanılmak üzere Avrupa'dan ithal özel üretim camlar, dönemin sanayi gelişimlerini teşvik eden bir sergi işlevi görmüş, ardından Beykoz'da kurduğu cam fabrikası ile günümüz cam sanayisinin temel taşlarını atmıştır. Fethi Paşa ayrıca Büyükdere'de bir tuğla fabrikası kurarak sanayi sektöründeki atılımları ile dönem içerisinde dikkat çekmiştir¹⁴⁷. Fethi Paşa'nın bu yenilikçi ve vizyoner girişimleri Osmanlı modernleşme döneminde kilometre taşlarını oluşturmuştur.

Sultan Abdülmecid'e fen ve Fransızca dersleri veren İbrahim Edhem Paşa¹⁴⁸ Tophane-i Âmire Müşiri Ahmed Fethi Paşa'nın yönlendirmesiyle Tanzimat Meclisi üyeliğine atanmıştır. Bu gelişmeyle birlikte Edhem Paşa'nın saray çevresiyle olan

¹⁴⁵ BOA., HAT. 48162.

¹⁴⁶ Cevdet Paşa, *Marûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 10.

¹⁴⁷ Sunay, *a.g.m.*, s. 749-750.

¹⁴⁸ Paşa, Ticaret Nazırlığı, Meclis-i Vâlâ azalığı, valilik ve sadrazamlık gibi üst düzey görevlerde bulunmuş bir devlet adamıdır. Detaylı bilgi için bk. Mahir Aydın, "Edhem Paşa, İbrahim", *TDVİA*, İstanbul 1994, s. 418.

doğrudan ilişkisi sınırlanmıştır¹⁴⁹. Fethi Paşa'nın etkisiyle gerçekleşen bu görevlendirme, İbrahim Edhem Paşa'nın saray içindeki gücünün azalmasına neden olmuştur. Fethi Paşa'nın bu görevlendirmesi rekabet ortamını istememesi olarak değerlendirilebilir.

Mehmed Emin Paşa'nın Belgrad Muhafızlığı görevine atanmasının, bazı kaynaklarda Tophane-i Âmire Müşiri damat Fethi Paşa'nın desteğiyle gerçekleştiği belirtilmektedir¹⁵⁰. Bu durum askerî ve diplomasi alanında sadece kişisel beceri yeteneklerinin önemli olmadığı ayrıca Fethi Paşa'nın bu tarz atamalarda sözünün geçtiği nüfuzlu bir devlet adamı olduğu yorumu çıkartılabilir.

Ahmed Fethi Paşa'nın şahsi girişimleriyle Tophane bölgesinde kurulan fabrikalar, Kırım Savaşı sırasında Osmanlı ordusuna çeşitli savaş malzemeleri üretmiştir. Ayrıca, Kırım Savaşı sürecinde İngilizlerin kömür madeni imtiyazı taleplerine karşı çıkarak bu görüşmeleri engellemiştir. Bu durum, Fethi Paşa'nın döneminde devlet ihtiyaçlarına yönelik fabrikaların kurulmasına öncülük ettiğini ve milli konularda şahsi bir tavır sergileyerek Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını savunduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Ahmed Fethi Paşa'nın müşirlik döneminde, Tophane-i Âmire, Osmanlı Devleti'nin askerî ve siyasi yapısındaki mühim dönüşüm sürecinin kurumsal yapıya kavuşturulmasında büyük bir etkiye sahip olmuştur¹⁵¹. Fethi Paşa, bu bağlamda yalnızca Tophane'nin kurumsal yapısını güçlendirmekle kalmamış, aynı zamanda tophanenin işlevselliğini artırarak ordunun savaş malzemeleri üretim kapasitesini önemli ölçüde geliştirmiştir. Fethi Paşa'nın katkıları hem askerî anlamda hem de sanayi üretimi açısından Osmanlı'nın savunma kapasitesini artırırken, aynı zamanda devletin kurumsal yapısının modernleşmesine yönelik somut bir adım olmuştur. Bu modernleşme hareketleri Osmanlı bürokrasisinin daha profesyonel bir şekilde işleyebilmesi için bir

¹⁴⁹ Mustafa Furkan Ulusoy, "Bir Biyografi Denemesi: İbrahim Edhem Paşa (1818-1893)", *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, S.4, Aralık 2020, s. 1240.

¹⁵⁰ Kemal Çiçek, "Mehmed Emin Paşa, Kıbrıslı", *TDVİA*, C.28, Ankara 2003, s. 463-464.

¹⁵¹ Pınar Çevik Azap, *Tophane-i Âmire Müşiriyeti Teşkilat Yapısı*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2022, s. 32.

temel oluşturmuş, Fethi Paşa'nın bu alandaki vizyonu, onun idari ve askerî liderliğini pekiştiren önemli bir faktör olmuştur.

Avrupa basınında Ahmed Fethi Paşa'nın kötü birtakım alışkanlıklara sahip olduğu ve Sultan Abdülmecid'i bu alışkanlıklara karşı cesaretlendirdiği ayrıca sultanın en gözde adamlarından biri olduğu şeklinde haberler mevcuttur. Ayrıca diğer devlet adamlarının Fethi Paşa'dan çekindikleri ve sultanı yöneten kişi olarak gördükleri tarzında bilgiler vardır. Kurnaz bir devlet adamı olduğu, göze çarpmayı sevmediği, yabancı diplomatlarla çatıştığı ve paranın kendisi için önemli olduğuna dair çarpıcı haberler vardır¹⁵².

Republican Banner adlı gazete ise Ahmed Fethi Paşa'nın Sultan Abdülmecid'in en sevdiği sefahat arkadaşlarından biri olduğu ve diğer kişinin de Mehmet Ali Paşa olduğu ifade edilmiştir. Fethi Paşa'nın yaşlı ve sağlığının kötü olduğunu zayıf bir iradeye sahip olarak adlandırılan sultana kötü bir örnek olduğu şeklinde haberler de mevcuttur¹⁵³.

The Morning Chronicle adlı gazete de Kırım savaşı sürecinde sultanın kayınbiraderi ve topçuların büyük ustası olarak adlandırılan Ahmed Fethi Paşa'nın savaş yanlısı olduğu ifade edilmesi oldukça önemlidir¹⁵⁴. Fethi Paşa'ya atfedilen bu ifade şahsiyeti ve devlet işerindeki tutumunu anlamamız açısından önemli bir ifadedir.

Ahmed Fethi Paşa'nın, Osmanlı ordusunun ihtiyaç duyduğu sanayi tesislerinin kurulmasına öncülük etmesi ve özellikle askerî araç üretimine verdiği önem, onun savunma sanayii alanındaki stratejik yaklaşımını ortaya koymaktadır. Ayrıca, millî meselelerde sergilediği şahsi tutum, dönemin politik gelişmeleri karşısında bireysel iradesini ortaya koymasından önemlidir.

Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliği'nde görevli birinci tercüman Desgranges'in elçilik raporlarında Mustafa Reşid Paşa'dan sonra ele aldığı kişi hanedan damadı olan Ahmed Fethi Paşa'dır. Fransız diplomat Fethi Paşa'yı sultanın yakın çevresinde yetmişmiş

¹⁵² *The Bristol Mirror (Bristol, Avon, England)*, 26 Eylül 1857, s. 6.

¹⁵³ *Republican Banner (Nashville, Tennessee)*, 18 Aralık 1856, s. 2.

¹⁵⁴ *The Morning Chronicle (London, Greater London, England)*, 2 Eylül 1853, s. 6.

olması dışında kayda değer bir liyakat veya yetkinlik göstermeyen ve hâlihazırda Paris Büyükelçiliği görevini sürdüren bir kişi olarak tanımlar. Fethi Paşa hakkında olumsuz görüşlerine ek olarak Osmanlıda olsa ancak bir taşra idaresini yürütebilecek nitelikte olduğu yönünde bir değerlendirmede bulunmuş; bununla birlikte, Fethi Paşa'nın gerek İstanbul'da gerekse Avrupa'da doğruluk, düzen ve adalet gibi kavramlar üzerine sıkça görüş beyan ettiğini ifade etmiştir¹⁵⁵. Ayrıca Desgrange'ın raporunda yer alan, “Bütün Türkler gibi Paşa da boş yere bu kadar konuşuyor; zira hiç muhalefet göstermeden, iyi yapıyormuş gibi kolayca gösterişe yönelecektir” şeklindeki olumsuz değerlendirme, dönemin Batılı gözlemcilerinin sadece Ahmed Fethi Paşa'ya değil Osmanlı bürokrasisine yönelik önyargılarını açıkça yansıtmaktadır.

Ahmed Fethi Paşa hakkında bir diğer önemli bilgi ise sadece Tophane-i Âmire Müşiri olarak değerlendirilmemesi gerektiği, başkent siyasetinde ayrı bir önemi olduğu vurgulanmıştır. II. Mahmud'un gözdesi olan Fethi Paşa'nın sultanın kızıyla evlenerek İstanbul'un son otuz yıldır tüm siyasi entrikalarında rol oynayan, şahsi çıkarlarını gözeten bencil bir devlet adamı olduğu şeklindedir¹⁵⁶.

4. Malları, Muhallefatı ve Vefatı

4.1. Mal Varlığı

Rodoslu köklü ve varlıklı bir aileden gelen Ahmed Fethi Paşa, Tanzimat döneminin en nüfuzlu ve zengin simalarından biri olmuştur. Ahmed Fethi Paşa'nın göz alıcı serveti ve ihtişamlı yaşam tarzı, dönemin siyasi muarızları tarafından yoğun biçimde eleştirilmiş ve kamuoyunda tartışmalara yol açmıştır¹⁵⁷.

Dolmabahçe Sarayı'nın inşasında Avrupa'dan ithal edilen yüksek nitelikli cam ürünleri, Osmanlı'da modern camcılık teknolojilerine olan ilgiyi artırmış; bu doğrultuda Ahmed Fethi Paşa'nın Beykoz'da kurduğu cam fabrikası, Osmanlı cam sanayisinin kurumsallaşmasında ve Türkiye'deki modern cam endüstrisinin temellerinin atılmasında

¹⁵⁵ Uygur, *a.g.e.*, s. 143.

¹⁵⁶ *Liverpool Mercury*, etc (*Liverpool, Merseyside, England*), 23 Eylül 1857, s. 2.

¹⁵⁷ Sunay, *a.g.m.*, s. 745.

önemli bir rol oynamıştır¹⁵⁸.

Beykoz'da kurulduğu bilinen cam fabrikasına ilişkin elimizde hâlen kesin arşiv belgeleri bulunmadığı gibi, fabrikanın tam olarak hangi lokasyona inşa edildiğini açıkça gösteren bir kayda da ulaşamamıştır. Bununla birlikte, Osmanlı son dönem camcılığının en tanınan üretimleri arasında yer alan ve bugün birçok koleksiyonda yer alan süsleme amaçlı cam eserler, “*Beykoz işi*” olarak tanımlanarak bu üretim merkezine atıfla anılagelmiştir¹⁵⁹. Ahmed Fethi Paşa'nın kurucusu olduğu cam ve billur fabrikasında üretilen camlara ilişkin aktarılan bazı anlatılar, onun yalnızca bir girişimci değil, aynı zamanda Osmanlı cam sanatının erken dönemdeki öncülerinden biri olarak algılandığını ve bu sanat dalı ile şahsiyetinin zamanla özdeşleştirildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir¹⁶⁰.

Ahmed Fethi Paşa tarafından Büyükdere'de kurulan tuğla fabrikası, dönemin teknolojik gelişmeleri doğrultusunda yabancı ülkelerden ithal edilen bilgi ve araç gereç makineleri ile donatılmış, çeşitli türlerde tuğla üretimini hedefleyen modern bir sanayi tesisiydi. Bu girişimin temel amaçlarından biri, özellikle İstanbul'da yaygın olan ve büyük can ve mal kayıplarına yol açan ahşap yapı kaynaklı yangınların önüne geçmektir. Her ne kadar bu faaliyetler, tebaanın güvenliğini temin etme, devletin ekonomik kalkınmasına katkıda bulunma ve dışa bağımlılığı azaltma çabaları çerçevesinde değerlendirilebilse de, meselenin yalnızca bu yönüyle açıklanması yetersiz olacaktır. Nitekim Fethi Paşa, söz konusu tuğla fabrikasının kuruluş ve işletimine dair ruhsatı, on beş yıllık bir imtiyaz süresiyle temin etmiş; bu süreçte sahip olduğu yüksek düzeydeki idari yetkisini ve sultan nezdindeki siyasi nüfuzunu kullanarak, İstanbul ve mülhakatı olan Dersaadet ile Bilâd-ı Selâse bölgelerinde benzeri herhangi bir fabrikanın faaliyete

¹⁵⁸ Önder Küçükerman; İhsan Yücel, “Milli Saraylar'daki Cam Eserlerin 19. Yüzyılda Türk Cam Sanayinin Gelişimine Etkileri ve Ahmet Fethi Paşa”, *Milli Saraylar*, TBMM Basımevi, Ankara 1993, s. 39.

¹⁵⁹ Küçükerman, *a.g.m.*, s. 37.

¹⁶⁰ Salah Birsal, *Sergüzeşt-i Nono Bey ve Elmas Boğaziçi*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1983, s. 310.

geçmesini engelleyen münhasırlık hakkını da elde etmiştir¹⁶¹.

Ahmed Fethi Paşa'nın Büyükdere'de kurduğu tuğla fabrikası, Osmanlı modernleşme dönemi bağlamında hem teknik hem de idari yenilikleri yansıtan önemli bir girişimdir. Fabrikanın yangın riskini azaltma amacı doğrultusunda kurulmuş olması, şehir güvenliği ve kamu sağlığına yönelik bir kalkınma hedefini ortaya koysa da Fethi Paşa'nın on beş yıllık imtiyaz süresiyle birlikte başka fabrikaların açılmasını engelleyen tekelleştirici ayrıcalıklar elde etmesi, bu girişimin aynı zamanda ekonomik çıkar ve güç temelli bir strateji barındırdığını göstermektedir. Dolayısıyla bu durum, modernleşme çabalarının sadece kamusal fayda eksenli değil, aynı zamanda bir devlet adamının çıkarları doğrultusunda şekillendiğine işaret etmektedir.

Ahmed Fethi Paşa'nın lüks ve değerli eşyalara yönelik ilgisi, saraya yönelik eşya temininde aktif rol üstlenmesine zemin hazırlamıştır. Özellikle Dolmabahçe Sarayı'nın tefriş süreci ile hanedana ait sünnet gibi bazı merasimlerde, Avrupa'dan getirilecek eşyaların tedarik ve seçimiyle doğrudan ilgilenmiştir. Fethi Paşa'nın oğlu olan Mahmud Celaleddin Paşa'ya göre; babasının devlet hazinesine 6.000 kûsur civarında olan borcun yarısından fazlası Fethi Paşa'nın saray için alınıp getirdiği bazı eşyaların bedelinden kaynaklanmıştır¹⁶².

1851 yılında kurulan Şirket-i Hayriye örnek alınarak, Haliç'te gemi taşımacılığına yönelik ilk girişim, Tophane-i Âmire Müşiri Rodoslu Ahmed Fethi Paşa tarafından başlatılmış ve böylece bölgede vapur işletmeciliğinin temelleri atılmıştır¹⁶³. 1860 yılında Haliç'in iki yakası arasında üç yolcu vapuruyla yolcu ve eşya taşımacılığı hizmetine başlanmıştır. Rodoslu Fethi Paşa'nın vefatının ardından, söz konusu işletmenin idaresi Sultan Abdülmecid'in kızı Cemile Sultan'ın eşi Damat Mahmud Celalettin Paşa'ya devredilmiş, ancak bu dönemde şirket etkin ve başarılı bir şekilde

¹⁶¹ BOA., İ.MVL. 15/233, 17 Ocak 1841; Sunay, *a.g.m.*, s. 750.

¹⁶² BOA, A.MKT.NZD. 379/6, 16 Kasım 1861.

¹⁶³ Nuri Akbayar, "İstanbul", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 18.

yönetilememiştir¹⁶⁴.

Ahmed Fethi Paşa hakkında kamuoyunda dolaşan büyük serveti ve zenginliğine dair iddiaların doğruluğunu nesnel biçimde değerlendirebilmenin en güvenilir yollarından biri, ölümünden sonra düzenlenen tereke kaydının incelenmesidir. Bu tür belgeler, dönemin sosyo-ekonomik yapısını anlamak kadar, bireysel servet birikimlerini de somut veriler üzerinden analiz etmeye olanak tanımaktadır. Nitekim yapılan tetkikler sonucunda, Fethi Paşa'nın yalnızca itibari bir şahsiyet değil, aynı zamanda ciddi ölçüde kıymetli menkul ve gayrimenkul varlığa sahip olduğu anlaşılmıştır. Bu durum, Fethi Paşa'nın hem siyasi etkisinin hem de ekonomik gücünün birbirini destekler nitelikte olduğunu ve Osmanlı elit sınıfı içerisinde ayrıcalıklı bir konumda bulunduğunu göstermektedir.

Damat Ahmed Fethi Paşa, arsa, tarımsal işletme, maden sahası ve şirket hisseleri gibi farklı mülkiyet türlerine sahipti. Bunun yanı sıra Adana, Yenişehir ve Çeşme'de han, ticarethane ve ziraî alanlar da mülkiyeti dâhilindeydi. Toplumsal faydayı önceleyen girişimlerinden biri olarak Karacaahmet Mezarlığı'nda inşa ettirdiği cami ile Rodos'ta kurduğu kütüphane ve eğitim kurumu niteliğindeki yapılar ile saat kulesi gibi sembolik mimari unsurlar, onun hayırseverlik faaliyetlerinin dikkat çekici örneklerindedir. Rodos ve İzmir başta olmak üzere çeşitli bölgelerde birçok vakıf kurduğu belgelerle sabittir. Bunlara ek olarak, Osmanlı sivil mimari mirasının günümüze ulaşan nadir yapılarından biri olan ve halk arasında “*Pembe Yalı*” ya da “*Mocan Yalısı*” olarak anılan Fethi Ahmed Paşa Yalısı, Üsküdar ile Kuzguncuk arasında, Paşalimanı mevkinin ilerisinde konumlanmaktadır. Bu yalı, arkasındaki Kuzguncuk sırtlarına kadar uzanan ve tarihsel peyzaj özelliği taşıyan Fethi Paşa Korusu ile mekânsal bir bütünlük oluşturmaktadır. Mimari açıdan incelendiğinde ise, yalının hem cephe düzenlemesi hem de plan şeması, klasik Osmanlı yalı mimarisinin özgün ve nitelikli örneklerinden biri olarak değerlendirilmektedir.

¹⁶⁴ Şenay Alsan, “Haliç Kültürünün Eğlence ve Mesire Kimliğinden, Sanayi Devrimi Kimliğine Dönüşüm Süreci Üzerine Bir Araştırma”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C.11, S.24, 2018, s. 210.

4.2. Muhallefatının Yazılması

Ahmed Fethi Paşa'nın muhallefatının tespiti ile henüz bulûğ çağına erişmemiş çocuklarına vasi tayini işlemi kapsamında, Hazine-i Hassa Nazırı Ahmed Muhtar Paşa vasî olarak görevlendirilmiştir. Söz konusu işlemlerin kayıt altına alınması ve yazılı hale getirilmesi için ise Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Mümeyyiz-i Evveli Es-Seyyid Mehmed Efendi yetkilendirilmiştir. Bu sürecin ilk adımı olarak, Fethi Paşa'nın yasal mirasçılarının tespiti gerçekleştirilmiştir¹⁶⁵. Akabinde Fethi Paşa'nın terekesinin incelenmesi ve tasnifi amacıyla yasal mirasçıları bir araya getirilmiştir. Bu süreçte, Fethi Paşa'ya ait konak ile Üsküdar'da İstavroz Karyesi'nde bulunan sahil sarayındaki mücevherler, mutfak eşyaları, çeşitli türde kumaşlar, mobilyalar, kitaplar, binek hayvanları ve diğer taşınır mallar ayrıntılı biçimde kayda geçirilmiştir. Ayrıca emvâl-i mîrîye ile birlikte, farklı şahıslara yönelik kesinleşmiş ve henüz kesinlik kazanmamış borçlar da tereke defterine işlenmiştir.

Merhum Fethi Paşa'nın borçlarının, mirasından karşılanarak ödenmesi için bazı esnafların yaptığı başvuru, Hazine-i Hassa'ya sunulmuş ve gereğinin yapılması talep edilmiştir¹⁶⁶.

Ahmed Fethi Paşa'nın bazı esnafa olan borçlarının bir an önce ödenmesi gerektiği, sultanın emriyle yapılması gereken bir işlem olarak belirtilmiştir. Ancak, Fethi Paşa'nın geride bıraktığı mal varlığı bu borçların tamamını karşılamaya yetmemektedir. Mirasçılar tarafından kalan borçların ödenebilmesi için taşınmaz malların (konak arsası, tuğla fabrikası ve tabak fabrikası) satılmasını kabul edilmiştir. Ancak bu taşınmazlara henüz alıcı çıkmamış ve bu durum, alacaklılar arasında şikâyetlere yol açmıştır¹⁶⁷. Ayrıca farklı bir arşiv belgesinde Fethi Paşa'nın çeşitli kişi ve devletlere olan borçlarının ödenmesi için bir komisyon kurulmuş, bu komisyon alacakların bir kısmını tahvillerle beş ay içinde ödemeye karar vermiştir. Fethi Paşa'nın mirasından bazı mallar borçlara karşılık verilmiş, küçük oğlu başta tereddüt etse de sonunda ikna edilerek malların devri

¹⁶⁵ Sunay, *a.g.m.*, s. 754.

¹⁶⁶ BOA., A.MKT.NZD. 270/70, 7 Mayıs 1859.

¹⁶⁷ BOA., A.MKT.NZD. 317/39, 8 Temmuz 1860.

sağlanmışır. Geri kalan borç ve miras işlerinin çözümü ise sürmekte olduğu şeklindedir¹⁶⁸.

Ahmed Fethi Paşa'nın mirasçıları (verese-i müşarünileyh), Hazine-i Hassa'ya ait olan vapurlar ve Ereğli kömür madenleri imtiyaz hisselerinin yabancılara satılmasına onay vermemiştir. Aynı şekilde, Hazine-i Hassa da bu satışa karşı çıkmıştır çünkü bu malların yabancılara eline geçmesi yasaktır. Bunun yerine, Fethi Paşa'nın başka mal varlıklarının satışına karar verilmiştir. Ancak, bu malların bir kısmı da daha önceki taşınmazlar gibi henüz alıcı bulamamıştır¹⁶⁹.

Buna karşılık, mirasçılar tuğla fabrikası ve konak arsasının açık artırmayla (müzayede) satılmasına karar vermiş ve bazı alacaklılara geçici ödemeler yapılmıştır. Hazine-i Hassa'ya ait vapur ve maden hisselerinin değeri belirlenmiş, bu değerler üzerinden hesaplamalar yapılmıştır. Fakat hâlâ bu hisseler talip olan çıkmamıştır. Bununla birlikte, mirasçılar borçları ödemek ve tereke işlemlerini yürütmek için çeşitli adımlar atmaya başlamıştır. Mahmud Paşa ve diğer mirasçılar, borçların bir an önce ödenmesi gerektiğini vurgulayarak gereken işlemleri başlatacaklarını ifade etmiştir.

Ahmed Fethi Paşa'nın borçlarının süratle ödenebilmesini teminen, bir yandan mal varlığı ile alacaklılarının tespiti yapılmakta, diğer yandan taşınır mallarının tasfiyesine yönelik satış işlemleri yürütölmekteydi. Bu kapsamda, ilk aşamada Fethi Paşa'ya ait mücevherat ve sair eşyalar satışa çıkarılmıştır. Elde edilen parayla Fethi Paşa'nın alacakları ve varisleri arasında paylaşım yapılmıştır¹⁷⁰.

Arşiv belgelerinden Ahmed Fethi Paşa'nın bazı alacaklılarına kısmi ödeme yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak, kalan borçların durumu hakkında tereke kayıtlarında herhangi bir bilgiye ulaşılammıştır. Bu belirsizlik, arşiv belgelerinin sunduğu tamamlayıcı veriler sayesinde giderilmiş ve sürecin devamına ilişkin önemli ayrıntılar gün yüzüne çıkmıştır. Söz konusu belgelere göre, Fethi Paşa'nın oğlu Mahmud Celaleddin Paşa tarafından kaleme alınan bir arzda hem tereke meblağının hem de

¹⁶⁸ BOA., A.MKT.NZD. 339/93, 17 Temmuz 1861.

¹⁶⁹ BOA., A.MKT.NZD. 317/39, 8 Temmuz 1860.

¹⁷⁰ Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr.1751, vr. 57b-62b. Detaylı bilgi için bk. Ek 2.

varislerin feragat ettiği akar (gelir) bedelinin mevcut borçların tamamını karşılamaya yetmediği açık bir şekilde ifade edilmiştir¹⁷¹.

4.3. Vakıflar ve Eserleri

On iki adaların en büyüğü olan ve tarihte hep stratejik öneme sahip olan Rodos Adası, 1522 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın gerçekleştirdiği sefer sonucunda Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir. Uzun yıllar Osmanlı hakimiyetinde kalan Rodos'ta tarihi olarak pek çok eser bulunmaktadır. Ahmed Fethi Paşa Özel Vakfı'nın yönetiminde bulunan Hafız Ahmed Ağa Kütüphanesi, nadir ve kıymetli yazma eserleri barındıran önemli kütüphanelerden biridir¹⁷². Kütüphane, III. Selim dönemi saray çevresine dâhil olan ve sultana duyulan güvenin bir göstergesi olarak dönemin yüksek askerî rütbelerinden biri sayılan rikâbdar-ı şehriyârî makamına kadar yükselen Hafız Ahmed Ağa tarafından, 1793 yılında kurulmuştur¹⁷³.

Hafız Ahmed Ağa'nın vefatını müteakip, kütüphane oğlu Ahmed Fethi Paşa aracılığıyla başta başkent olmak üzere, dünyanın muhtelif ilim ve kültür merkezlerinden temin edilen tıp, astronomi, felsefe, tarih gibi kaynak niteliğindeki eserlerle önemli ölçüde artırılmıştır. Kütüphane ve yazma eserler koleksiyonu, Osmanlı dönemine ait Rodos'taki en dikkat çekici ve anlamlı izlerden biri olmasının yanı sıra, günümüz Rodos'un kültürel çeşitliliğine katkı sağlayan özgün unsurlar arasında yer almıştır. Tophane-i Âmire Müşiri Ahmed Fethi Paşa bin Ahmed Ağa, 5 Aralık 1851 tarihinde kendi adını taşıyan vakfı tesis etmiş; vakfın sürdürülebilirliğini temin amacıyla kütüphane binasının yanı sıra 14 dükkânı da vakfın gelir kaynakları arasına dâhil etmiştir¹⁷⁴.

Ahmed Fethi Paşa'nın dükkânları gelir kaynağı olarak tahsis etmesi, vakfın kendi kendine yeten bir mali yapıya sahip olmasını amaçladığını ortaya koyması

¹⁷¹ BOA., A.MKT.NZD. 275/37, 10 Ocak 1859.

¹⁷² Bastıyalı, *a.g.e.*, s. 87; Nesibe Kaleli, *Rodos Hafız Ahmed Ağa Kütüphanesi'nde Yer Alan Tarih Konulu Kitapların Tezhip Süslemeleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Isparta 2018, s. 10.

¹⁷³ Çelikkol, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁷⁴ Bastıyalı, *a.g.e.*, s. 87; Kaleli, *a.g.t.*, s. 11; <https://www.fethipasavakfi.com/hafiz-ahmed-aga-kutuphanesi.php>, 05.04.2025.

açısından önemlidir. Bu hem ilim dünyasının devamlılığını sağlamak hem de hayır kurumlarının devlete yük olmadan işleyebilmesini temin etmek için geliştirilen kurumsal bir çözümdür.

1852 yılında Ahmed Fethi Paşa tarafından saat kulesinin hemen bitişiğinde inşa edilen Fethi Paşa Rüştüyesi Osmanlı Devlet bürokrasisinde söz sahibi birçok kişinin yetişmesine katkı sağlamıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında meydana gelen bombardıman neticesinde ağır hasar gören okul, günümüzde harabe halindedir¹⁷⁵.

Yine bu süreçte Ahmed Fethi Paşa tarafından 1852’de saat kulesi yapılmıştır. İkinci Dünya Savaşı’nda Fethi Paşa Rüştüyesi ile büyük bir tahribat gören kule savaş bitiminden sonra tamir edilerek günümüzde hale getirilmesi sağlanmıştır.

Süleymaniye Camii’nin yanında yer alan İmaret, Kanuni Sultan Süleyman’ın fetihden sonra, fermanı doğrultusunda din adamları ve fakirlerin karınlarının doyurulması amacıyla yaptırılmış aşevidir. İlerleyen süreçte gelir kaynakları azalan bu İmaret, Ahmed Fethi Paşa Vakfı’nın yardımlarıyla faaliyetlerine devam edebilmiştir. Daha sonra vakıf idaresince belediyeye kiralanmıştır¹⁷⁶.

4.4. Vefatı

Ahmed Fethi Paşa, aşırı kilolu olup uzun süre nefes darlığı problemi yaşamıştır. 14 Şubat 1858’de, bu rahatsızlık nedeniyle hayatını kaybetmiştir¹⁷⁷.

The Morning Fethi Paşa’nın, sağlık durumu nedeniyle odasına çekildiği yönünde haberler mevcuttur. Haberde Sultan Abdülmecid, her gün Fethi Paşa’nın durumunu öğrenmek üzere yetkilileri gönderdiği ve iyileşmesi konusunda büyük bir kaygı taşıdığına yer verilmiştir¹⁷⁸.

The Wells Journal adlı gazete ise Sultan Abdülmecid’in kayınbiraderi ve en

¹⁷⁵ Bastıyalı, *a.g.e.*, s. 91.

¹⁷⁶ Bastıyalı, *a.g.e.*, s. 91.

¹⁷⁷ Hut, *a.g.m.*, s. 450; Sunay, *a.g.m.*, s. 753; *The Times*, 20 Mart 1858, s. 10; *The Baltimore Sun*, 18 Mart 1858, s. 1; *The Royal Cornwall Gazette*, 12 Mart 1858, s. 2; *The Times Picayune*, 23 Mart 1858, s. 4; *Vermont Journal*, 20 Mart 1858, s. 2; *The Kingston Whig Standart*, 23 Mart 1858, s. 2.

¹⁷⁸ *The Morning Chronicle (London, Greater London, England)*, 15 Şubat 1858, s. 3.

yakın sırdaşı olan Fethi Paşa'nın bir süredir kalp rahatsızlığı çektiğini ve birkaç krizden sonra paşanın vefat ettiğini okuyucularına duyurmuştur. Haberin devamında sultanın Tophane Köşkü'ne geldiği Tophane-i Âmire Müşiri olan kayınbiraderiyle sıkça vakit geçirdiği, sultan üzerinde hiçbir erkeğin, kimsenin sahip olamayacağı etkiye sahip olduğu da haberde dikkat çeken bilgilerdir. Ayrıca *Times'ın* Konstantinopolis muhabiri Fethi Paşa'yı, savaşın sona ermesinden sonra "devletin devrilen beşinci direği" olarak adlandırmıştır¹⁷⁹.

Daily News okuyucularına Sultan Abdülmecid'in yakın arkadaşı olan Tophane-i Âmire Müşiri Fethi Paşa'nın hasta olduğunu, ancak Dr. M. Carthy'nin titiz bakımı altında iyileştiğini ancak birkaç gün sonra tedaviye rağmen kötüleşerek cumartesi gecesi vefat ettiğini bildirmiştir. Gazete vefat haberinin devamında Fethi Paşa'nın Osmanlı dışında pek tanınmasa da burada sahip olduğu itibar ve büyük nüfuzu paşa için ölüm ilanı paragrafı hakkını verdiği şeklindedir¹⁸⁰. Bir diğer gazete ise vefat haberini ölümünün şaşırtıcı olmadığı, Fethi Paşa'nın üç dört yıldır kalp rahatsızlığının olduğu şeklinde kamuoyuna duyurmuştur¹⁸¹.

Fethi Paşa'nın kabri, Divanyolu'nda bulunan II. Mahmud Türbesi'nin hazîresinde yer almaktadır¹⁸².

¹⁷⁹ *The Wells Journal* (Wells, Somerset, England), 6 Mart 1858, s. 4.

¹⁸⁰ *Daily News* (London, Greater London, England), 2 Mart 1858, s. 5.

¹⁸¹ *The Weekly Standard and Express* (Blackburn, Lancashire, England), 24 Mart 1858, s. 4.

¹⁸² Hut, a.g.m., s. 450.

İKİNCİ BÖLÜM

DİPLOMATİK VE BÜROKRATİK FAALİYETLERİ

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti açısından köklü değişimlerin ve yapısal dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir. Tanzimat reformlarının şekillendirdiği bu süreçte, modern devlet teşkilatının kurulması, Batı ile siyasi ve kültürel ilişkilerin artırılması ve bürokrasinin yeniden yapılandırılması temel hedefler arasında yer almıştır. Bu çerçevede, devletin modernleşme dönemine yön veren üst düzey bürokrat ve diplomatlar önemli roller üstlenmiştir. Bu simalardan biri de asker, diplomat ve kültür adamı kimliğiyle öne çıkan Ahmed Fethi Paşa'dır. Paşa'nın farklı dönemlerde üstlendiği görevler, sadece kendi şahsî kariyeri açısından değil, Osmanlı devlet aklının Batı karşısındaki yeni stratejik yönelimlerini anlamak açısından da büyük önem taşımaktadır.

Fethi Paşa, diplomasi kariyeri boyunca Viyana, Paris elçiliği görevinde bulunmuş; bu görevler esnasında Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki temsil gücünün artmasına katkı sağlamıştır. Viyana elçiliklerinde hem siyasi hem de askerî gözlem faaliyetlerinde bulunmuş, Paris ve Londra'daki çalışmaları ise; devletin buna bağlı olarak strateji oluşturmasına katkı sağlamıştır.

Elçilik görevlerinin ardından Fethi Paşa, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye üyeliği ve reisliği gibi yüksek idarî mevkilerde bulunmuş, hukuk ve idare reformlarının şekillendiği bu kurumda aktif rol oynamıştır. Aynı zamanda iktisadî düşünceye olan ilgisiyle de dikkat çeken Paşa, Osmanlı'da sanayi ve üretim temelli bir kalkınma anlayışının savunucularından biri olmuştur. Batılılaşmanın yalnızca toplumsal ve askerî değil, ekonomik ve kültürel boyutlarıyla da benimsenmesi gerektiğine inanan Fethi Paşa, bu yönüyle Tanzimat dönemi içerisinde içinde ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Tezin bu alanı, Fethi Paşa'nın diplomatik görevlerinden kültürel ve iktisadî faaliyetlerine kadar uzanan çok yönlü hizmetlerini ele alarak, onu XIX. yüzyıl Osmanlı bürokrasisinin modernleşme dönemindeki özgün figürlerinden biri olarak değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

1. Birinci Viyana Elçiliği

1.1. Elçiliğe Tayini ve Göreve Başlaması

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Avusturya ve Rusya'nın saldırısına maruz kalmıştır. 1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi'nde Fransız İhtilali'nin patlak vermesi üzerine Avusturya savaştan çekilmiş, bu durum Osmanlı Devleti'nin büyük kayıplar vermeden bu savaştan kurtulmasını sağlamıştır. III. Selim, savaş devam etmekte iken Osmanlı Devleti'ni modernize etme çalışmalarına başlamıştır. Bu doğrultuda yaptığı en önemli reformlardan biri, Avrupa'da daimî elçiliklerin kurulması olmuştur.

Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerinin uzun süredir uyguladığı daimî elçilik sistemini XVIII. yüzyılın sonlarına kadar benimsememiş ve yalnızca gerek duydukça geçici elçiler görevlendirmiştir. Ancak, ilk kez 1793 yılında III. Selim devrinde Agâh Efendi daimî elçi statüsüyle Londra'ya atanmıştır. Sonrasında Paris, Berlin, Viyana gibi şehirlere daimî elçilikler açılması yönünde karar alınmıştır. 1821'deki Rum ayaklanmasının ardından ise II. Mahmud, dış temsilcilikleri kapatmış ve böylece daimî elçiliklerin kurulma sürecinin ilk aşaması sona ermiştir¹⁸³.

II. Mahmud bu ayaklanma sonucunda dış temsilcilikleri kapatarak, Osmanlı Devleti'nin diplomatik temsildeki modernleşme döneminin ilk aşamasını sona erdirmiştir. Bu gelişmeler, Osmanlı'nın dış politika stratejisinde önemli bir kırılma noktasını oluşturmuştur.

Rum ayaklanmasına karşı Avrupa devletlerinin müdahalesi ve izledikleri taraflı politikalar, II. Mahmud döneminde Osmanlı Devleti'nde Batı'ya karşı ciddi bir güven bunalımına yol açmıştır. 1831 yılında, Rum meselesi Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olarak kurulmasıyla çözüme kavuşmuştur. Bu gelişmenin ardından, Bâb-ı Âli, Avrupa'da elçiliklerin yeniden açılması için sultanın onayını almak amacıyla girişimlerde bulunmuştur. Ancak II. Mahmud, dönemin siyasi ve askerî belirsizlikleri,

¹⁸³ Ahmet Dönmez, "Osmanlı Devleti'nde Tek Taraflı Diplomasi Anlayışı ve Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Süreci", *Osmanlı Diplomasi Tarihi: Kurumları ve Tatbiki*, ed. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya-Uğur Kurtaran, Grafiker Yayınları, Ankara 2018, s. 151-161.

ekonomik sıkıntılar ve dil bilen Müslüman diplomatların eksikliği gibi nedenlerle, bu adım için henüz erken olduğunu düşüncesindeydi. 1821 yılında görevden alınan son Viyana maslahatgüzarı Yanko Mavroyani'nin¹⁸⁴, isyana karışmadığı ve devletine sadık olduğu anlaşılmış ve bu nedenle göreve geri dönmesinde sakınca görülmemiştir. Bâb-ı Âli, açılacak maslahatgüzarlıkların masraflarını karşılayacak durumda olduklarını belirterek, II. Mahmud'a Mavroyani'nin Viyana'ya gönderilmesini önermiştir. Böylece sultanın onayıyla, daimî elçiliklerin kurulması sürecine tekrar başlanmıştır¹⁸⁵.

Avrupa'nın merkezinde yer alan Avusturya'nın siyasi emelleri arasında Osmanlı Devleti topraklarını ele geçirme düşüncesi yoktu. Bu süreçte başta Avusturya Şansölyesi Prens Meternik olmak üzere Avrupa diplomasisinde son derece tecrübeli ve aktif devlet adamları bulunuyordu. Bu nedenle, daimî elçiliklerin tesisinde Viyana'nın tercih edilmesi öne çıkmış oldu. Osmanlı Devleti, Mısır isyanıyla başlayan krizde diplomasi alanındaki gereksinimin elzem olduğunu anlamıştır. Bu kararlar doğrultusunda Reşid Paşa Paris'e, Namık Paşa¹⁸⁶ da Londra'ya elçi olarak görevlendirilmiştir. Bu devlet adamları içinde buldukları durum sebebiyle özel elçi statüsünde görevlendirilmişlerdir¹⁸⁷.

II. Mahmud, I. Ferdinand'ın Avusturya tahtına çıkışını kutlamak amacıyla elçi gönderilmesi gerektiğinde, sefaret görevi için uygun gördüğü kişi dönemin önde gelen devlet adamlarından biri olan Fethi Paşa olmuştur.

¹⁸⁴ Yanko Mavroyani'nin diğer Rum Maslahatgüzarlarından önemli bir farkı bulunmaktadır. 1821'de görevden alınmış olsa da 1832 yılında yeniden Viyana Maslahatgüzarı olarak atanmıştır. Detaylı bilgi için bk. Musa Kılıç, "Osmanlı Devleti Hizmetinde Bir Rum Diplomatın Portresi Viyana Maslahatgüzarı Yanko Mavroyani Jean Mavroyani", *Tanzimattan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019, s. 170.

¹⁸⁵ Ahmet Dönmez, "Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Avrupa'da Yeniden Tesisi (1832-1841)", *Fahir Armaoğlu Armağanı*, ed. Ersin Embel, TTK Yayınları, Ankara 2008, s. 160.

¹⁸⁶ Namık Paşa (1804-1892), Detaylı bilgi için bk. Samet Sazak, "Mehmet Namık Paşa'nın Londra Sefâreti ve Sefâretnâmesi (1832-1833)", *10. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler-III, (İletişim Bilimleri-Mimarlık ve Şehircilik- Tarih)*, ed. Talha Erdoğmuş, Binazir Haşimzade, İlmî Etüdler Derneği, İstanbul 2022, s. 207; Şehabeddin Akalın, Mehmed Namık Paşa, *Tarih Dergisi*, C.4, S.7, 1953, s. 127.

¹⁸⁷ Dönmez, *a.g.m.*, s. 162-165-167; Ercüment Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri 1793-1821*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988, s. 15.

1834 yılında Londra ve Paris'e elçiler gönderilmesine karar verildiğinde, sultanın bu elçilerden ana temel beklentisi belirlenmişti: Mısır konusunda İngiltere ile bir ortaklık kurulması, Cezayir'in Osmanlı Devleti'ne tekrar kazandırılması ve Rusların baskıları noktasında çözüm olacak stratejik unsurların sağlanması olacaktır. Ancak yönetimde, bu hedeflere ulaşılabileceğine dair yaklaşımda aşırı bir iyimserlik söz konusuydu. Özellikle, Cezayir'in yalnızca diplomatik yollarla ve Osmanlı'nın bu topraklar üzerindeki haklarının savunulması aracılığıyla geri alınabileceği düşünülüyordu. Bu süreçte, eski Fransa elçisi General Guilleminot'un Cezayir'in iade edileceğine dair raporuna ve İngiltere'nin Fransa üzerinde yapacağı baskıya güvenilmişti. Aynı şekilde, İngiltere'nin Mısır Valisi'ne ve Rusya'ya karşı yapılacak yardımlar konusunda da benzer bir iyimserlik söz konusuydu. Ancak, Avrupa'nın menfaat temelli politikalarının, Osmanlı Devleti'nin beklentilerinden çok daha farklı bir işleyişe sahip olduğu gerçeği göz ardı edilmiştir.

Bu durumun ilk bedelini ödeyenler, Avrupa'ya gönderilen Osmanlı elçileri olmuştur. Elçilerden beklenen sonuçlarla, sahip oldukları diplomatik yetkinlik ve hazırlık ile Avrupa'da karşılaştıkları gerçekler arasında ciddi bir uçurum bulunmaktaydı.

II. Mahmud, 1834 yılından itibaren Avrupa'ya elçiler gönderme sürecinde, diplomasi alanında yetkin, eğitilmiş ve Osmanlı Devleti'ni layıkıyla temsil edebilecek bireyleri bulma noktasında önemli güçlüklerle karşılaşmıştır. Bu bağlamda, askerî okullarda veya Bâb-ı Âli'nin bürokratik kadrolarında öne çıkan, yetenekleriyle dikkati çeken Mustafa Reşid Paşa¹⁸⁸, Namık Paşa, Sadık Rıfat Paşa¹⁸⁹ gibi önemli şahsiyetlerin yanı sıra, Rodosluzâde Ahmed Fethi Paşa da bu dikkat çeken isimler arasındadır.¹⁹⁰

¹⁸⁸ Enver Behnan Şapolyo, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi*, Güven Yayınevi, İstanbul 1945, s. 67; Thouvenel'in tespitleri Reşid Paşa'nın sık rastlanılmayacak kadar iyi eğitilmiş olduğu ve bu süreçte kilit rol oynadığı aşıkardır. Detaylı bilgi için bk. Fatma Uygur, *Fransız Seyyah ve Diplomat Edouard Antoine Thouvenel'e Göre XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, Nobel Yayınları, Ankara 2021, s. 240-241.

¹⁸⁹ Tanzimat dönemi sırasında mühim bir bürokrat olan Mehmet Sadık Rıfat Paşa, Osmanlı Devleti'nin zorlu bir döneminde, pek çok idari ve politik değişimde belirleyici bir rol üstlenmiştir. Detaylı bilgi için bk. Seyit Battal Uğurlu, Mehmet Demirtaş, "Mehmet Sadık Rıfat Paşa ve Tanzimat", *History Studies*, C.2, S.1, 2010, s. 44; Dilek Türkdemir, *Osmanlı Devleti'nin Yeniden Yapılanma Sürecinde Önemli Bir Devlet Adamı Mehmed Sadık Rıfat Paşa*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007, s. 27.

¹⁹⁰ Ahmet Dönmez, "Ahmed Fethi Paşa'nın Viyana ve Paris Elçilikleri (1835-1840)", *Osmanlı Devleti'nin*

Fethi Paşa, II. Mahmud'un damatları arasında onlardan farklı nitelikleri ve Fransızca bilgisiyle öne çıkması sayesinde çeşitli görevlerde bulunmuş bir devlet adamıydı¹⁹¹. II. Mahmud, bu görev için Fethi Paşa'yı uygun buldu. 1835 yılında Fethi Paşa için Viyana elçiliğine atanmak Avrupa'yı tanıma ve perspektifini genişletme açısından önemli bir fırsattı¹⁹².

II. Mahmud'un bu ataması Fethi Paşa'nın kişisel gelişimi için avantaj olduğu gibi Paşa'ya Avrupa'yı daha yakından tanıma fırsatı sunmuş ve Osmanlı Devleti'nin dış politikası açısından önem taşıyan bir görevlendirme olmuştur.

1.2. Faaliyetleri

Takvîm-i Vekâyi'de, Mustafa Reşid Paşa'nın Paris'e büyükelçi olarak atanması duyurulurken, Ahmed Fethi Paşa'nın da Avusturya'ya “*sefaret-i mahsusa*” olarak gönderileceği haberine yer verilmiştir. Reşid Paşa bir süre daha İstanbul'da kalırken, Fethi Paşa, o dönemde maiyetiyle birlikte Viyana'ya doğru yola çıkmıştır¹⁹³.

Avusturya'da, Londra ve Paris'ten sonra Viyana'ya bir Osmanlı elçisinin atanması büyük bir heyecan uyandırmıştı. Bu gelişme, başkentte son derece olumlu bir etki yaratmıştı. Fethi Paşa'nın Viyana'ya elçi olarak atanması kararı, Maslahatgüzar Mavroyani'ye hemen bildirildi. Mavroyani, bu durumu öğrenir öğrenmez ilk olarak Avusturya Dışişleri Bakanlığı'na haber verdi. Bunun üzerine Avusturya İmparatoru, Fethi Paşa'ya özel bir karşılama töreni düzenlenmesi talimatını verdi. Osmanlı Devleti'nin olağanüstü büyükelçisi Fethi Paşa'nın görevini yerine getirirken herhangi bir engelle karşılaşmaması ve gerekli kolaylıkların sağlanması amacıyla, Viyana'ya ulaşana kadar Avusturya'nın tüm subay ve devlet görevlilerine gerekli talimatlar gönderildi.

Diplomasi Tarihi Makaleler-2, ed. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, Uğur Kurtaran, Altınordu Yayınları, Ankara 2023, s. 213.

¹⁹¹ Leyla Saz, *Harem'in İçyüzü*, haz. Sadi Borak, Milliyet Yayınları, İstanbul 1974, s. 192; Ubcini, *a.g.e.*, s. 119.

¹⁹² Ahmet Dönmez-Arif Celal Özdemir, “Osmanlı Modernleşmesinde Ahmed Fethi Paşa'nın Rolü”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 63, Aralık 2024, s. 265; Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 52; *Takvîm-i Vekâyi*, no.104, 22 Haziran 1835.

¹⁹³ Lütfi Efendi, *a.g.e.*, s. 852; *Takvîm-i Vekâyi*, no.104, 22 Haziran 1835.

Ayrıca, Osmanlı elçisinin gelişine hazırlıklı olmak için, Viyana'nın en prestijli bölgelerinden birinde bulunan saray, gerekli eşyalarla birlikte özel olarak hazırlandı. Meternik, Mavroyani'ye, İngiltere, Fransa ve Rusya devletlerinin özel elçilerine nasıl bir muamele yapılmışsa, Osmanlı elçisine de aynı şekilde davranılacağını, hatta bazı hususlarda daha fazla ayrıcalık tanınacağını sözünü vermişti. Mavroyani ise Ahmed Fethi Paşa'yı başkente gelmeden karşılayacaktı. Fethi Paşa bu hazırlıkların ardından, Avusturya'nın kendisi için belirlediği mihmandar ile birlikte Viyana'ya vardı. Ahmed Fethi Paşa'nın karşılanması için düzenlenen "hoş âmedî merasimi"¹⁹⁴ne ise Baş Tercüman Hammer atanmıştı. Hammer, Fethi Paşa'ya tahsis edilen konakta bu törensel karşılamayı gerçekleştirdi. Fethi Paşa ve beraberindeki heyete bir yemek ikram edildi; bu hizmeti ise doğrudan imparatorun subayları ve hizmetçileri üstlendi¹⁹⁵. İmparatorun huzuruna çıkabilmesi için bir hafta beklemesi gerektiği Fethi Paşa'ya bildirilmişti. Ancak, Baron Otenfles sefaretine gelerek, Fethi Paşa'ya huzura çıkacağı günü bir gün önceden bildirdi. Belirtilen tarihte Fethi Paşa, imparatora hümâyûnameyi sundu ve aynı zamanda imparatorun o sırada yaptığı resmi konuşmanın bir kopyasını aldı. Ardından, Fethi Paşa resmi görüşmelerin yapılması gereken kişilerle birtakım görüşmelere başladı¹⁹⁶. Bu süreçte Reşid Paşa'nın da Paris'e yeniden elçi olarak atanması, Paris kamuoyunda duyulmuştu. Paşa, İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Bükreş'e geçerek, Sibin'deki karantina sürecini tamamladı ve 16 Eylül Çarşamba günü Viyana'ya vardı. Burada onu Fethi Paşa karşıladı. Ancak, o dönemde Avusturya İmparatoru I. Ferdinand ve Dışişleri Bakanı Metternich'in Pillnitz'te bulunmaları nedeniyle, bu görüşmeler gerçekleşemedi. Reşid Paşa, sağlık sorunları nedeniyle Viyana'da kalış süresini uzatmak zorunda kalmıştı¹⁹⁷. Reşid Paşa sağlık durumunun iyileşmesinin ardından 24 Eylül'de Fethi Paşa ile görüşerek Viyana'dan ayrıldı¹⁹⁸. 7 Kasım'a kadar Viyana'da duran Ahmed

¹⁹⁴ Hoş geldin anlamına gelmektedir. Ülkeye yeni atanan elçilere düzenlenen töreni ifade etmektedir.

¹⁹⁵ BOA., HAT. 47065, 23 Temmuz 1835.

¹⁹⁶ BOA., HAT. 47056, 10 Ağustos 1835, BOA., HAT. 47175, 16 Ağustos 1835.

¹⁹⁷ M. Cavid Baysun, "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris ve Londra Sefaretleri Sırasındaki Siyasi Yazıları", *Tarih Vesikaları*, II/12, 20 Eylül 1835, s. 455.

¹⁹⁸ BOA., HAT. 46753, 3 Ekim 1835.

Fethi Paşa bu kısa görevini tamamlayarak Osmanlı başkentine geri döndü¹⁹⁹.

Ahmed Fethi Paşa'nın Viyana'daki elçiliği, Osmanlı Devleti'nin daimî elçilikler kurma sürecinin bir parçası olmasına rağmen, tamamen geçici bir elçilik olarak değerlendirilmelidir. Bu durum, Osmanlı'nın dış diplomasi alanında kalıcı temsilcilikler kurma noktasında henüz bir geçiş aşamasında olduğuna işaret etmektedir. Fethi Paşa'nın elçiliği, bu dönüşüm sürecinin bir yansıması olarak, uzun süreli ve sürekli bir diplomatik temsilin ötesinde bir geçiş dönemi görevi üstlenmiştir. Bu bağlamda, elçiliğin asıl amacı, Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile ilişkilerini yeniden düzenlemeye yönelik adımlar atmak olsa da devletin diplomatik yapılandırmasındaki eksiklikler ve belirsizlikler, elçiliğin kalıcı değil geçici bir statüde tutulmasına neden olmuştur.

2. İkinci Viyana Elçiliği

2.1. Elçiliğe Tayini ve Göreve Başlaması

Mustafa Reşid Paşa, Ocak 1836'da Paris'ten gönderdiği raporda, Avrupa'daki dengelerin değişmesi ve Avusturya'da bir Osmanlı elçiliği açılması gerektiği hususunu ele aldı. Bu rapor Bâb-ı Âli'de incelenmiş ve içerdiği görüşler önemli bulunarak dikkate alınmıştır²⁰⁰.

Osmanlı Devleti, uzun bir süredir denge politikası güderken, Avrupa'daki güç dengelerindeki bu değişiklikleri doğru şekilde değerlendirmek ve bu çerçevede diplomasi alanında atılacak adımları planlamak son derece önemliydi.

Mustafa Reşid Paşa'nın göndermiş olduğu raporda Avusturya ve Rusya yakın ilişkiler içerisindeyken tam tersi bir siyaset izleyerek İngiltere ve Fransa tarafına geçmeye karar vermişti. Bunun sonucunda Avusturya Devleti'nin Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği politika da değişecekti. İngiltere donanmada, Avusturya ise kara kuvvetleri alanında güçlü bir devletti. Bu sebeple Avusturya'nın izleyeceği politika Osmanlı için önem arz etmekteydi. Avusturya'nın dış politikasının önceden analiz edilip, Osmanlı

¹⁹⁹ *Takvîm-i Vekâyi*, no.117, 22 Kasım 1835.

²⁰⁰ BOA., HAT. 46885, 24 Ocak 1836.

yönetiminin stratejileri buna göre şekillendirilmeliydi²⁰¹. Sadrazam M. Emin Fuad Paşa ise, bu konudaki görüşlerini II. Mahmud'a iletti. Özellikle vurguladığı nokta, Avusturya'nın "*stratejik konumu itibariyle Avrupa'nın dengeleyici unsuru*" olmasıydı; bu nedenle, Avusturya'nın yönelimleri, Avrupa'nın genel siyasi dengesini etkileyerek güç kaymalarına yol açabilirdi.

Viyana'nın Avrupa'nın merkezinde bulunması nedeniyle, buradan kıtadaki tüm siyasi ve diplomatik gelişmeler hakkında bilgi almak mümkün olacaktı. Avusturya, İngiltere ve Fransa ile daha yakın ilişkiler kurarsa, Osmanlı yönetimi de buna uygun bir şekilde pozisyon alabilirdi. Ayrıca, Meternik'in görüşlerinden faydalanarak Mısır ve Yunan meselelerinin çözümünde onun önerilerini almak mümkün olabilirdi²⁰².

II. Mahmud, Mustafa Reşid Paşa'nın raporunu ve sadrazamın sunumunu incelemişti. Reşid Paşa'nın, dış politikada Londra'ya yakın durulması gerektiği yönündeki fikirleri sultan tarafından da olumlu karşılandı. Viyana'ya büyükelçi ünvanıyla bir temsilci gönderilmesi önerisine de onay verdi. Elçilik için, bir yıl önce Viyana'ya gönderilen Ahmed Fethi Paşa uygun bulunmuştu. Fethi Paşa'nın görevi ise Avusturya'nın hangi yönere eğilim gösterdiğini ve mevcut dış politikasını belirlemek olacaktı. Bunun yanı sıra, Avusturya'nın Osmanlı ile ilişkiler kurmasını teşvik ederek, Osmanlı'ya yönelik sürekli bir ilgi sağlamayı amaçlayacak ve Suriye meselesinde Londra ve Paris'teki elçilerin sorumlu olduğu hususta Avusturya'nın desteğini ve Meternik'in yardımını elde etmeye gayret edecekti²⁰³. Bunun sonucunda Osmanlı Devleti'nin Avusturya'yı stratejik bir müttefik olarak kazanmaya yönelik diplomatik çabaları hem iç hem de dış politikada dengeyi sağlama ve gücünü artırma amacını taşıması yönünden önem arz etmektedir. Yeni elçi için hazırlıklar hızla tamamlanarak Fethi Paşa'nın maiyyeti belirlendi ve elçilik görevine ilişkin gerekli nâme-i hümayûn, talimatnâme ve mektuplar düzenlenmişti. Fethi Paşa için hazırlanan talimatnâmeye göre, sefaret görevi esnasında yerine getirmesi gereken görev ve sorumluluklar detaylı şekilde

²⁰¹ Dönmez, "Ahmet Fethi Paşa'nın Viyana ve Paris Elçilikleri (1835-1840)", s. 215.

²⁰² BOA., HAT. 33014, 13 Nisan 1836; BOA., HAT. 46885, 24 Ocak 1836.

²⁰³ BOA., HAT. 46928, 29 Kasım 1836.

belirtilmiştir. Mısır meselesiyle ilgili olarak Meternik'in görüşlerini ve izleyeceği politikayı anlamak, bu doğrultuda bir strateji oluşturmaktır. Ek olarak Yunan sınırına dair anlaşmaya aykırı olarak Yunanlıların talep ettiği ilave topraklar ve bunun olası sonuçları hakkında Meternik ile görüşerek, bu konuda adım atılmasını sağlamak olacaktır. Bir diğer görevi ise Avusturya'nın Fransa'ya karşı bir eğilimde bulunup bulunmadığını incelemek ve eğer böyle bir eğilim varsa, bunun sebeplerini analiz etmek olmuştur²⁰⁴.

Ahmed Fethi Paşa'ya verilen bu üç göreve baktığımızda Osmanlı Devleti'nin dış politika hedefleri, Avusturya ile ilişkileri, Avrupa'daki güç dengeleri ve özellikle Fransa ile olan ilişkilerinin titizlikle incelenmesini gerektiğini ve devletin dış politikada aktif bir siyaset izlediğini görmekteyiz.

Elçilik müsteşarı olarak görev yapacak olan Mavroyani İstanbul'a çağrılarak II. Mahmud tarafından kendisine; Ahmed Fethi Paşa'dan önce Viyana'ya gitmesi gerektiği ve daha gösterişli bir elçilik binasının hazırlanması talimatı verilmiştir²⁰⁵. İstanbul'dan ayrıldıktan yirmi bir gün sonra Viyana'ya varan Mavroyani ilk olarak Avusturya Başvekili ve Hâriciye Nâzırı Meternik ile görüşmeye gitmiştir. Sultanın, iki ülke arasındaki "ilişkilerin yönetimi ve dostane bir şekilde güçlendirilmesi" amacıyla, Viyana'ya kalıcı bir elçilik gönderilmesini arzu ettiğini ve bunu Meternik'e açıklamakla görevlendirildiğini belirtmiştir. Meternik, bu durumu memnuniyetle karşılayarak ve sultanın, "yeni düzenlemeler ve hukuki ıslahatların istikrarını sağlama çabalarına" yönelik doğru ve yerinde bir adım olarak değerlendirmiştir. Görüşmenin ardından Meternik, Mavroyani'yi özel bir akşam yemeğine davet etmiştir²⁰⁶. Viyana'ya bir büyükelçi gönderileceği haberi ise, Avusturya kanadında olumlu değerlendirildi. Mavroyani Bey, Meternik'in yardımlarıyla icap eden tedbirleri almış; elçilik binası olarak Prens İsterhazi'nin konağı kiralanmıştır²⁰⁷.

²⁰⁴ BOA., HAT. 39798, 15 Mayıs 1835.

²⁰⁵ BOA., HAT. 41198, 6 Haziran 1836; BOA., HAT. 37499, 28 Ağustos 1836.

²⁰⁶ BOA., HAT. 37499, 28 Ağustos 1836.

²⁰⁷ Mahmut Akpınar, "Viyana Yoluyla Batı Diplomasisine Dönüş", *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.46, S.1, 2022, s. 14.

Ahmed Fethi Paşa'nın Viyana sefaretine atıldığı, Takvîm-i Vekâyi'de duyurulmuştur. Bu açıklamada, Avusturya ile Osmanlı Devleti arasındaki mevcut dostluğun daha da pekiştirilmesi amacıyla daha önce “*sefâret-i mahsusa*” ünvanıyla Viyana'ya gönderilen Ahmed Fethi Paşa'nın, bu kez “*fevkalâde-olağanüstü büyükelçi*” olarak Avusturya'ya tayin edildiği belirtilmiştir. Tekrar Viyana elçisi olan Fethi Paşa maiyetiyle, Osmanlı Devleti'ne ait bir firkateynle İstanbul'dan 22 Temmuz'da ayrılmıştır²⁰⁸.

Ahmed Fethi Paşa, Viyana'ya varduktan sonra, güven mektubunu sunarak görevine başlamıştır. Zaman zaman Avusturya İmparatoru'nun huzuruna kabul edilirken, bazen de Meternik ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Fethi Paşa Meternik ile mütemadiyen biraraya gelerek Cezayir, Mısır ve Yunan meseleleri üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur. Meternik, elde ettiği bilgileri Paşa'ya aktarmış ve mevcut durum karşısında nasıl bir tutum sergilenmesi gerektiği konusunda önerilerde bulunmuştur. En çok vurguladığı ise Osmanlı Devleti'nin mevcut barış ortamını fırsat bilerek iç işlerini düzenlemesi olmuştur²⁰⁹.

Ahmed Fethi Paşa bunun yanı sıra, diğer Avrupa elçileriyle de temaslar kurmuş, çeşitli ziyafetler vermiş ve davet edildiği toplantılara da katılım sağlamıştır. Bu şekilde, Mustafa Reşid Paşa'nın arzusuna uygun olarak, Avrupa politikasında kilit bir rol oynayan Avusturya ile olan ilişkiler güçlendirilerek dostane bağların kurulması yönünde önemli adımlar atılmıştır²¹⁰. Fethi Paşa'ya elçilik görevini üstlenirken verilen en önemli sorumluluk, Avusturya'nın dış politikasındaki yönelimini belirlemek olmuştur. Osmanlı Devleti, bu bilgiye dayanarak kendi stratejik adımlarını şekillendirecekti. Mustafa Reşid Paşa, daha önce Avusturya'nın Rusya'dan uzaklaşarak İngiltere ve Fransa'ya daha yakın bir tutum sergilediğini bildirmiştir. Bu süreçte İngiltere ve Rusya arasındaki rekabetin yoğunlaştığı bu dönemde, Avusturya'nın tutumu belirleyici bir rol oynamaktaydı. Fethi Paşa tekrar atıldığı Viyana'ya varduktan hemen sonra bu konularda durumları tespitinde

²⁰⁸ *Takvîm-i Vekâyi*, no.133, 9 Ağustos 1836.

²⁰⁹ BOA., HAT. 47261, 20 Aralık 1836.

²¹⁰ BOA., HAT. 45949, 13 Mart 1838.

bulunarak ivedilikle Bâb-ı Âli'yi bilgilendirmişti. Meternik ile yaptığı görüşmelerde, Fethi Paşa açıkça gözlemlemişti ki, Meternik bazen Rusya'ya yakın durmakta, bazen de İngiltere ve Fransa'nın tarafında olduğunu ima etmekteydi; diğer zamanlarda ise tamamen Rusya yanlısı bir tavır sergilemekteydi. Meternik, Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını savunduğunu, Avusturya ile Rusya arasındaki dostluğun devamını sağlamak ve Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumak için çaba gösterdiğini ifade etse de gerçekte olan, Meternik ne Rusya'nın ne de İngiltere ile Fransa'nın safında yer almıyordu. Meternik bu şekilde siyaset izlemesinin arkasında, bu devletlerden duyduğu derin bir korku yatıyordu. Özellikle Rusya'nın gücünden dolayı ona karşı aşırı bir çekingenlik gösteriyor, bu yüzden pek çok meselede Rusya'nın görüşlerine uygun bir tutum sergiliyordu. Ancak, Rusya'nın üzerinde durmadığı, İngiltere ve Fransa'nın ise ısrarcı olduğu konularda, onların görüşlerine destek veriyordu. Uzun bir süredir Avrupa'nın gündeminde yer alan İspanya meselesinde ise Meternik Rusya'nın görüşünü benimsemekteydi²¹¹.

Ahmed Fethi Paşa yine bu süreçte Meternik'i Osmanlı Devleti adına Fransa'ya karşı harekete geçmeye teşvik etmiştir. Bunun üzerine, Avusturya başvekili tarafından yazılan gizli bir muhtıra, Osmanlı Devleti'nin Paris elçisine gönderilmiştir. Bu muhtırada, Konstantin'deki başarısızlıklarının ardından Fransızların Cezayir'i uzun süre ellerinde tutamayacakları öngörüsü ile birlikte Bâb-ı Âli'nin şimdilik olayları gözlemlemesi gerektiği belirtilmiştir²¹². Bu gelişmelere rağmen, Fransa'nın yeniden sefer hazırlığına başladığına dair haberlerin yayılması üzerine, Avusturya'nın İstanbul elçisi, Cezayir'in Sultan'a ait olduğunu belirten bir beyanname yayımlanmasını talep etmiş ve bu beyanname, Osmanlı Devleti'nde bulunan elçilere birer suret olarak iletmıştır. Ahmed Fethi Paşa, 1837 yılının şubat ayı sonunda Meternik'den ek bilgi talep etmiştir. Ancak Avusturya başvekilinin verdiği cevap tatmin edici olmamıştır. Meternik Osmanlı Devleti'nin Cezayir'deki egemenliğini savunmanın, büyük devletlerin elçilerine

²¹¹ BOA., HAT. 47268, 23 Kasım 1836.

²¹² Ercümen Kuran, *Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847)*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1957, s. 50.

açıklanmasının yeterli olacağını Fethi Paşa'ya bildirmiştir²¹³.

Bu Avrupa basınında, Fransız Hükümeti'nin Cezayir'e takviye birlikleri göndermeyi hâlâ düşündüğü, askerî araç gereç ve süvarilerin teçhizatı için birçok malzemenin Strazburg ve diğer birçok yerden yola çıktığı şeklinde haber olmuştur²¹⁴.

O dönemde başkentten Viyana elçiliğine, Mavroyani'yi doğrudan ilgilendiren bir yazı gönderilmiştir. Yazıya göre, Yunanistan'da bir maslahatgüzarlık açılmasına karar verilmiştir ve bu görev için en uygun aday olarak, zaten bir Rum olan Mavroyani tercih edilmiştir. Ahmed Fethi Paşa bu durumdan Mavroyani'yi haberdar etti. Mavroyani sultanın bir kulu olduğunu nerde görev verilirse gideceğini fakat kendisinin yaşlı ve eşinin hasta olduğunu beyan ederek kendisinin daha yakın bir yere görevlendirilmesini talep etmiştir. Bu durum İstanbul'a bildirilmiştir ve Osmanlı yönetimin Yunanistan'a maslahatgüzar göndermesi bu süreçte elzem değildi. Bundan dolayı Mavroyani'nin bu talebi geri çevrilmemiştir.

Bu süreçte Viyana Sefareti'nde görev yapan Ahmed Fethi Paşa'ya, diğer sefirlere verilen maaşla aynı şekilde maaş tahsis edilmiştir. Ancak Avrupa şehirlerindeki yüksek yaşam maliyetleri ve yapılacak harcamaların çeşitliliği göz önünde bulundurularak, maaş miktarının belirlenmeden önce aylık giderlerin tespit edilmesi gerektiği uygun görülmüştür. Bu nedenle, gerekli masraflar yaklaşık iki ay boyunca kayıt altına alınmış ve bu harcamaların ortaya koyacağı toplam miktar, maaş olarak belirlenmesi planlanmıştır. Sonuç olarak, sefaret çalışanlarının ücretleri ve sefaret giderleri toplamında 43.000 kuruş ödenek uygun görülerek onaylanmıştır²¹⁵.

2.2. Faaliyetleri

Mustafa Reşid Paşa'nın Mayıs 1837'de bir süreliğine İstanbul'a dönmek için izin talep ettiği sırada, Viyana elçisi Ahmed Fethi Paşa da benzer bir talepte bulunmuştur.

²¹³ Selda Kayapınar, *Cezayir'in Fransa Tarafından İşgali*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019, s. 257.

²¹⁴ *The Newcastle Weekly Courant (Newcastle Upon Tyne, Tyneand Wear, England)*, 24 Temmuz 1840, s. 8.

²¹⁵ BOA., HAT.1205/47279, 11 Kasım 1836.

Fethi Paşa, Avusturya İmparatoru ve Meternik'in Viyana'da bulunmayacakları, diğer elçilerin de tatile çıkacak olmaları nedeniyle oluşacak bir buçuk aylık boşluğu değerlendirmeyi planlamıştır²¹⁶. O tarihlerde ise Rusya Devleti tarafından Hocabey dolaylarında geniş çaplı askerî tatbikat yapılacaktır. Bu tatbikata Osmanlı Devleti'nin Fethi Paşa nezdinde özel elçilikle icabeti kararlaştırılmıştır. Fethi Paşa'nın rota planı ise Hocabey'den İstanbul'du. Viyana'da ki sefaret görevine devam edip etmeyeceği hususuna İstanbul'a gittiğinde karar verilecektir. Aynı zamanda Fethi Paşa'ya Rusya'da yapılacak olan talimle ilgili mektup ve name-i hümayun yollanmıştır. Askerî talimi izlemek için kısa sürede hazırlanan Viyana elçisi Fethi Paşa, tercümanı Zenob ve ikinci kâatibi Mehmed Emin Ali Paşa'yla²¹⁷ 7 Ağustos'ta Hocabey'e gitmek üzere yola çıkmıştır²¹⁸. Fethi Paşa'nın bu özel görevi Reşid Paşa'ya iletilmiştir. Reşid Paşa, söz konusu görevin Osmanlı Devleti'nin dış politikasına stratejik açıdan önemli faydalar sağlayacağına kanaat getirmiştir²¹⁹. Fethi Paşa, Hocabey'deki askerî tatbikatlara katıldıktan sonra İstanbul'a doğru yola çıkmıştır. Ardından, aynı tatbikatı izleyen Avusturya İmparatoru'nun kuzeni Arşüdük Janile Prusya Kralı'nın kuzeni Ogüst ve yeğeni de 3 Ekim'de İstanbul'a vardı. Bu kişileri Serasker Halil Rıfat Paşa²²⁰, Mehmed Akif Paşa²²¹ ve Fethi Paşa karşılamıştır.

²¹⁶ BOA., HAT. 47040, 4 Temmuz 1837.

²¹⁷ 1835 tarihinde serkatip vazifesiyle görevlendirilen Ali Paşa, burada Fethi Paşa ile beraber çalışmış, daha sonra ise Londra elçisi Mustafa Reşit Paşa ile görev alarak, bu deneyimlerinden yabancı dil ve diplomasi alanlarında kendisini geliştirmiştir. Detaylı bilgi için bk. Kemal Beydilli, "Âli Paşa, Mehmed Emin (1814-1871)", *TDVİA*, C.2, s. 425-426; Hayrettin Pınar, *Devlet ve Siyaset Adamı Olarak Mehmed Emin Âli Paşa (1815-1871)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 14; Mehmed Emin Ali Paşa, Reşid Paşa'nın tavsiyesi üzerine, Bâb-ı Âli için belgelerin tercümesi ofisinde katiplerden biri olarak işe alındı. 1834'te Viyana büyükelçisi Fethi Paşa'nın ikinci kâatibi oldu ifadesi yabancı gazetelerde de geçmektedir. Detaylı bilgi için bk. *Birmingham Gazette (Birmingham, West Midlands, England)*, 12 Eylül 1871, s. 3; *The Morning Post (London, Greater London, England)*, 11 Eylül 1871, s. 6.

²¹⁸ BOA., HAT. 47053, 12 Temmuz 1837; İnal, *a.g.e.*, s. 6.

²¹⁹ BOA., HAT. 35074, 17 Temmuz 1837.

²²⁰ Halil Rıfat Paşa Saliha Sultanla evli olup Fethi Paşa gibi hanedan damadıdır. Bu konu üzerine detaylı bilgi için bk. Türkgeldi, *Marûf Simâlar*, s. 114-123, Tayyar-zâde Ahmed Atâ Efendi, *a.g.e.*, s. 125.

²²¹ II. Mahmud dönemi bürokratlarından olan Akif Paşa aynı zamanda Tanzimat Fermanı sonrası yargılanan ilk devlet adamlarındandır. Detaylı bilgi için bk. Abdullah Uçman, "Âkif Paşa", *TDVİA*, C.2, İstanbul 1989, s. 261-262; Ebubekir Keklik, "Akif Paşa'nın Yargılanması: Tanzimat'ın Ugulanması mı, Siyasi Bir Hesaplaşma mı?", *DTCF Dergisi*, S.61, 2, 2021, s. 747; Niyazi Taha Karaca, *Türk-İngiliz İlişkileri ve Mehmet Akif Paşa'nın Anıları (İbret)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 35.

3. Paris Elçiliği

3.1. Elçiliğe Tayini

II. Mahmud Ahmed Fethi Paşa'ya İstanbul'da ihtiyaç duyuyordu ve bir süre önce Aydın Müşirliği'ne atamıştı. Bu görevinin yanında 1838'de Londra Elçiliği'ne de ataması yapıldı. Avusturya'ya gönderilecek elçi konusunda Fethi Paşa'nın da görüşleri alınarak bu görev için en uygun kişinin Sadık Rıfat Paşa olduğu anlaşıldı²²². Bunun üzerine Rıfat Bey, Avusturya'da ikamet etmek üzere atandı. Ahmed Fethi Paşa'ya daha önce verilen büyükelçilik rütbesine benzer şekilde, Rıfat Paşa'ya da büyükelçilik ünvanı ve hariciye müsteşarlığı rütbesi verildi²²³. Ardından Avrupa'nın o dönemde en güçlü devletlerinden biri olan Prusya'ya bir elçi gönderilmesi fikri gündeme gelmiş, Bâb-ı Âli'de bu durum görüşülmüştür. Prusya'nın bu düşünceye olumlu yaklaşılacağı öğrenilmesi lazımdı. Bu sebeple, Sütrem sayesinde, Prusya'nın elçilik tercümanına Berlin'e bir elçi gönderilmesi talebinde bulunulmuştu. Bu talebin olumlu karşılanacağı, Prusya'da bir Osmanlı elçisi bulunduğu Rusya'da da aynı şekilde temsil edilmiş sayılacağı ifade edilmişti. Sadece Osmanlı Devleti'nden Prusya'nın "ehl-i harb" statüsünde bulunması nedeniyle, elçinin askerî bir ünvana sahip olması istenmişti²²⁴. Kısa bir süre beklenildikten sonra Bâb-ı Âli durum değerlendirmesi yaparak Kâmil Bey'e mirilivalık²²⁵ verilerek büyükelçi ünvanıyla gönderilmesi uygun görülmüştü²²⁶.

Mülkiye Nâzırı Pertev Paşa'nın önce görevden alınmasını, ardından öldürülmesini sağlayan Dahiliye Nâzırı Mehmet Akif Paşa, Hariciye Nâzırı olarak göreve başlayan Mustafa Reşid Paşa ve ona yakın olan Fethi Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırmak için çeşitli yollar aramaya başlamıştı. Göreve başlayalı iki ay gibi bir süre olan Reşid Paşa Hariciye Nazırlığı görevi üzerinde kalmakla beraber Fransa'ya büyükelçi olarak gönderilmişti. Reşid Paşa'ya yakın olan Aydın Müşirliği'ne atanan

²²² BOA., HAT. 46404, 15 Mart 1838; *Takvîm-i Vekâyi*, no.152, 11 Ağustos 1837; Dönmez, "Mehmed Sadık Rıfat Paşa'nın Viyana Elçiliği ve İtalyan Misyonu", *History Studies*, 16 (1), 2024, s. 94.

²²³ *Takvîm-i Vekâyi*, no.156, 10 Kasım 1837, *Takvîm-i Vekâyi*, no.152, 11 Ağustos 1837.

²²⁴ BOA., HAT. 47311, 3 Mart 1839; BOA., Y.EE, 26, 6 Nisan 1836.

²²⁵ Günümüzde karşılığı tuğgeneral rütbesidir. Detaylı bilgi için bk. Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 226.

²²⁶ BOA., HAT. 47311, 3 Mart 1839.

Ahmed Fethi Paşa da İstanbul'dan uzaklaştırılarak Londra Elçiliği'ne ataması yapılmıştı²²⁷. *The Morning Chronicle* isimli gazete ise Fethi Paşa'nın Aydın görevini tamamen bırakması durumu siyasi çevrelerde dile getirilen bir konu olarak okuyuculara duyurulmuştur²²⁸. *The Times* Gazetesi'ne göre ise bu durum oldukça farklıdır. Mustafa Reşid Paşa, Akif Paşa'nın yönetimdeki etkisi nedeniyle kendi konumunun pek bir önemi olmadığını düşünmüş ve bu yüzden Fransa'ya gitmeyi kendisi istemişti²²⁹.

Ahmed Fethi Paşa ataması yapılırken Aydın valiliği görevini bir vekile bırakacaktı. Fethi Paşa hemen Aydın'a giderek işleri düzene koyup burayı bir kaymakama havale edecekti. Londra elçisi Sarım Efendi, Fethi Paşa'nın atanmasına kadar görevini devam ettirecekti. 28 Ocak'ta, sadrazamın huzurunda, Mustafa Reşid Paşa ve Ahmed Fethi Paşa'nın yeni görevleri duyuruldu. Bu durumu *Takvîm-i Vekâyi* gazetesi ise paşaların daha önce elçilik görevlerinde bulunması sebebiyle Fransızca'yı bilmeleri ve Avrupa'yı daha kapsamlı tanımaları istendiği şeklinde anlatmıştır. Sultan bu sebeplerden dolayı iki paşanın da bir süre daha Avrupa'da kalarak bilgi ve tecrübe edinmelerini gerekli bulmuştur²³⁰. Avrupa basınında ise bu karar, 29'unda Osmanlı resmî gazetesinde kamuoyuna duyuruldu şeklinde beyan edilmiştir. Herkes, bu ani kararın nedenini ve Mehmed Ali Paşa'nın Suriye'deki silahlarıyla ilgili olup olmadığını anlamaya çalışırken durumu değerlendirmekte zorlanmıştır²³¹. Ancak, bu kararın farklı bir amacı olduğu düşünülmektedir. Paris Maslahatgüzarı Talat Efendi'ye yeni elçinin Mustafa Reşid Paşa olduğu bildirildi. Bu atama kamuoyu ile paylaşılmıştır²³².

²²⁷ Ahmet Dönmez, "Bir Osmanlı Elçisinin Halef Selef İkilemi: İbrahim Sarım Efendi'nin Londra Elçiliği (1837-1838)", *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.2, Güz 2024, s. 1130; BOA., HAT. 1185/46744, 9 Nisan 1838; BOA., HR.SYS, 2922/3, 16 Mayıs 1838; *The Morning Chronicle* (London, Greater London, England), 1 Mart 1838, s. 3.

²²⁸ *The Morning Chronicle* (London, Greater London, England), 5 Şubat 1838, s. 2.

²²⁹ Nazik Betül Güney, *Mehmed Emin Rauf Paşa'nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2023, s. 252.

²³⁰ *Takvîm-i Vekâyi*, no.160, 28 Ocak 1838.

²³¹ *The Morning Chronicle* (London, Greater London, England), 1 Mart 1838, s. 3.

²³² BOA., HAT. 40841, 14 Mart 1838.

3.2. Londra'daki Temasları

Ahmed Fethi Paşa'nın Londra elçiliğine tayin edilmesi, Avrupa gazetelerinde de yer bulmuştu²³³. *The Hull Packet* adlı gazete ise; Ahmed Fethi Paşa hızlıca Londra'ya hareket edeceği, Mustafa Reşid Paşa'nın Paris elçiliğinin ertelendiği ve Dışişleri Bakanlığı görevini sürdüreceği yönünde bir haber yapmıştı²³⁴. Palmerston, Kral Divanı'nda Sarım Efendi'nin²³⁵ görevden alınmasından üzüntü duyduklarını belirterek, bunun mantıklı bir gerekçeye dayandığını ifade etti. Ayrıca, Sarım Efendi'den bir süre daha Londra'da kalarak bilgi ve deneyimlerini artırmasını istediklerini de vurguladı²³⁶. Sarım Efendi'nin bu görevden alınmasının altında aslında birkaç neden vardır. Elçilik görevine yeni başlamasına rağmen Paşa'nın başkente İstanbul'a bazı bilgilerini iletmek için geri dönmeyi istediğini belirtmesi Bâb-1 Âli tarafından hoş karşılanmadı. Yeni göreve başlayan bir elçinin böyle bir istekte bulunması anormal bir durumdu. Ayrıca Londra'dan Osmanlı'nın İngiltere ile ilgili işlerine dair herhangi bir yazı gönderilmemesi, İngiltere'nin Sarım Efendi'ye güvenmediği düşüncesini pekiştiriyordu. Bunun nedeni öncesinde elçilik göreviyle Petersburg'a gitmiş ve bir müddet ülkede kalmış olması, İngiltere'nin kendisine duyduğu güvensizliğin başlıca nedeni olabilir. Bunun sonucunda Bâb-1 Âli tarafından Sarım Efendi'nin azledilip yerine başkasının atanması sultanın onayına sunuldu²³⁷.

Bâb-1 Âli'den Sarım Efendi'ye gönderilen bir yazıda, bu durumun kendisinde bir kusurdan kaynaklanmadığı, ancak "icab-ı hâl ve maslahat" gereği böyle bir adım atılmasının gerekli olduğu ifade edilmiştir²³⁸. Bunun üzerine Paşa, Palmerston'a bu durumu bir yazıyla ilettili. Kendisinin "kraliçenin tahta geçişini tebrik ve ikamet" olmak üzere iki görevle İngiltere'ye gönderildiğini, fakat taç giyme töreni Avrupa usulüne göre bir yıl sonra yapılacağı için görevinin başlayamadığı konusunda serzenişte bulunmuştu.

²³³ *The Standard (London, Greater London, England)*, 1 Mart 1838, s. 2.

²³⁴ *The Hull Packet (Hull, East Riding of Yorkshire, England)*, 18 Mayıs 1838, s. 4.

²³⁵ İbrahim Sarım Paşa, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye üyeliği, elçilik, nâzırlık, valilik ve sadrazamlık gibi önemli görevlerde bulunmuştur. Detaylı bilgi için bk. Begüm Yavaş, "İbrahim Sarım Paşa", *TDVİA*, Ankara 2020, s. 625.

²³⁶ BOA., HAT. 40841, 8 Mart 1838.

²³⁷ BOA., HAT. 20583; Lütfi Efendi, *a.g.e.*, s. 403–405.

²³⁸ BOA., HAT. 40841, 8 Mart 1838.

Paşanın bu törene katılmak istemesinin nedeni ise; törene katılacak kişilerin son derece önemli devlet adamları olmasıydı. Sarım Efendi, Ahmed Fethi Paşa törene yetişemezse, kendisinin katılmasını arzuluyordu. Taç giyme töreninin 28 Haziran da yapılacak olmasından dolayı Ahmed Fethi Paşa'nın törene yetişip yetişemeyeceği kesin değildi. Bu belirsiz ortamda ani bir karar alınarak Mustafa Reşid Paşa'nın İstanbul'da kalması, Fethi Paşa'nın da Paris Elçiliği'ne atanması uygun görüldü²³⁹. Fethi Paşa öncelikle Londra'ya giderek Victoria'nın taç giyme merasimine katılacak, ardından Paris'e giderek elçilik görevine başlayacaktı. Sarım Efendi'nin ise Londra'da büyükelçilik görevine devam etmesine karar verilmişti²⁴⁰.

Paris elçisi olarak atanan Ahmed Fethi Paşa, bu süreçte İstanbul'da hemen hazırlıklarını tamamladı. Viyana'dan ayrılmadan önce, İmparatora veda ziyaretinde bulunarak elçiliğini sonlandırmamıştı. Şimdi ise Viyana'ya uğrayarak, Avusturya elçiliğinden resmen ayrılacak ve sultanının hediyesiyle birlikte Avusturya İmparatoru'na hitaben yazılmış olan name-i hümayûnları sunma fırsatı bulmuş olacaktı²⁴¹.

Ahmed Fethi Paşa İstanbul'dan ayrıldıktan sonra önce Rodos'a uğradı²⁴², daha sonra Paşa, pazartesi günü kalabalık bir maiyetle birlikte, Stambol vapuruyla Malta'ya gitmek üzere buradan ayrılarak Malta'ya vardı²⁴³. Malta'dan yola çıkan Fethi Paşa'nın sağlık sorunları sebebiyle yolda 10 gün kadar gecikme yaşandı. Bunun sonucunda Paşa'nın Paris'e ulaşmasında gecikme olacaktı²⁴⁴. Bu süreçte Sarım Efendi'ye gönderilen talimatta, Fethi Paşa taç törenine yetişemezse, bu görevi onun yerine getirmesi bekleniyordu²⁴⁵. Ancak Fethi Paşa'nın Londra'ya intikali geciktiği ve merasimi kaçıracağı anlaşılınca, tören kutlamasını Sarım Efendi'nin Paşa yerine vekaleti

²³⁹ BOA., HAT. 37506, 10 Mayıs 1838; BOA., HAT. 34984, 10 Kasım 1838; *Takvîm-i Vekâyi*, no.164, 6 Mayıs 1838; Dönmez, Bir Osmanlı Elçisinin..., s. 1138-1141.

²⁴⁰ *Takvîm-i Vekâyi*, no.164, 6 Mayıs 1838.

²⁴¹ BOA., HAT. 40740, 10 Kasım 1838; BOA., HAT.40755, 10 Kasım 1838.

²⁴² Öz, *a.g.e.*, s. 4.

²⁴³ BOA., HAT. 829/37505, 30 Ağustos 1838; *The Morning Chronicle (London, Greater London, England)*, 25 Mayıs 1838. s. 3.

²⁴⁴ BOA., HAT. 46727, 10 Temmuz 1838; Ömer Eğecioğlu, "Kraliçe Victoria'nın Taç Giyme Töreni ve Fethi Ahmed Paşa", *Toplumsal Tarih*, S.211, Temmuz 2011, s. 69-71.

²⁴⁵ BOA., HAT. 37484, 4 Nisan 1838.

uygun görüldü²⁴⁶.

Törene Ahmed Fethi Paşa'nın gelmemesi, farklı anlamlar taşıyabilirdi. Bu durumu açıklamak için Sarım Efendi, Palmerston'a bir mektup yazarak konuya açıklık getirdi. Fethi Paşa ise törenden sonra kraliçeye özrünü bildirip, tebrik merasimini gerçekleştirmeyi düşünüyordu²⁴⁷. Diğer ülkelerin sefaretları tören için gereken hazırlıklara başlarken, Fethi Paşa'nın yetişeceği düşünülerek herhangi bir hazırlık gereksinimi düşünülmemişti. Bu durum sefarette büyük bir telaşa neden oldu. Bu nedenle törenin oldukça gösterişli şekilde yapılacağı göz önünde tutularak, hazırlık masraflarının karşılanabilmesi için gerekli olan tahsisatın hızlıca gönderilmesi talep edildi²⁴⁸.

Osmanlı büyükelçisi görevini üstlenen seçkin bir diplomat olan Ahmed Fethi Paşa, sultan tarafından majestelerinin yaklaşan taç giyme töreninde Osmanlı yönetimini temsilen gönderilmişti, ancak Malta'da hastalık nedeniyle alıkonulduktan sonra, Londra'da ki daimî büyükelçi olan Sarım Efendi bu onurlu görevi üstlenecekti. Ekselanslarının taç giyme töreni günü, Regent's Park'ta ki elçiliğin önünde bir dizi görkemli eğlence ve muhteşem bir ışıklandırma ve havai fişek gösterisi planlamaktaydı²⁴⁹.

Ahmed Fethi Paşa'nın törene katılamaması yurtdışı basınında geniş yankı bulacaktı. Fethi Paşa'nın majestelerinin taç giyme töreninde sultanı temsil etmek üzere atandığı, ancak hastalığı nedeniyle orada bulunamadığı gazete manşetlerinde yer buldu²⁵⁰. Kraliçe Victoria'nın taç giyme merasimi oldukça görkemli geçti ve neredeyse beş saat tören devam etti. Ahmed Fethi Paşa katılamayacağından Osmanlı Devleti'ni Sarım Efendi temsil etti. Westminster Abbey'deki merasime kendisi için ayrılmış

²⁴⁶ BOA., HAT. 829/37505, 16 Haziran 1838.

²⁴⁷ BOA., HAT. 828/37483, 16 Temmuz 1838.

²⁴⁸ Begüm Yavaş, *Sadrızam İbrahim Sarım Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1801-1854)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 12-13.

²⁴⁹ *The Standard (London, Greater London, England)*, 23 Haziran 1838, s. 2.

²⁵⁰ *The Standard (London, Greater London, England)*, 30 Ağustos 1838, s. 2; *The Morning Chronicle (London, Greater London, England)*, 24 Ağustos 1838, s. 2; 30 Ağustos 1838, s. 3; *Aris's Birmingham Gazette, (Birmingham, West Midlands, England)*, 3 Eylül 1838, s. 2.

locadan takip eden Sarım Efendi çok etkilenmişti. Efendi, şaşkınlık içinde sağa sola bakıyordu. Dakikalarca etrafına bakındı, ta ki locadaki yerin geçmesi konusunda uyarılana kadar şaşkın bir şekilde hareketsiz kaldı²⁵¹. Törene katılanlar arasında Lord Palmerston da bulunmaktaydı²⁵².

Törene katılan devletlerin temsilcileri kortejde yer alacaklardı. Kraliyet halkı, Osmanlı Devleti'nin temsilcisi olan paşanın arabasının diğerlerinden son derece farklı ve çok gösterişli olmasını bekliyordu. Ancak paşanın taç giyme merasimine katılamaması, merasimi izleyenlerde hayal kırıklığına yol açtı²⁵³. Çünkü Ahmed Fethi Paşa, Sultan damadı ve ferik rütbesine sahip biri olarak törende daha yüksek bir temsil yetkisine sahipti.

Bu süreçte Ahmed Fethi Paşa, Tanzimat dönemiyle birlikte devlet ricali, salonlara katılmaya başlamıştı ve bu ortamın adabına alışmakta zorlanıyorlardı. Ahmed Fethi Paşa, salonlarda nasıl davranılması gerektiği konusunda Polonyalı iki kardeş olan Mehmed ve Ahmed Polavski'den bilgi almıştı²⁵⁴.

Ahmed Fethi Paşa, kraliçenin taç giyme törenine katılamasa da kendisine verilen birçok görevi yerine getirmeyi başarmıştı. Bu tarihlerde İngiltere Osmanlı Devleti ordusunda İngiliz donanma subaylarının görevlendirilmesi için Bâb-ı Âli'ye baskı girişimlerinde bulunuyordu. II. Mahmud görev yapacak subayların sadece eğitim amacıyla gönderilmesini isterken, Palmerston Osmanlı Devleti'nden subaylara komuta yetkisi verilmesi talebinde de bulunuyordu. Ahmed Fethi Paşa kendisine verilen görev üzerine Osmanlı donanması için subay talebinde bulundu. Belgelerden Osmanlı Devleti'nin Palmerston'dan üç İngiliz deniz subayını yazılı olarak talep ettiğini öğrenmiş bulunmaktayız. Ayrıca Palmerston komuta yetkisi dışında subayların ayrı gemide görev yapmasını da talepte bulunmuştu. İki devlet arasında subay konusunda anlaşılamayan sadece komuta yetkisi konusu olmuştur. Ahmed Fethi Paşa Paris'e

²⁵¹ John Mc Gilchrist, *The Public Life of Queen Victoria*, Cassell, Petterand Galpin, Londra 1869, s. 79.

²⁵² *The Observer* (London, Greater London, England), 3 Eylül 1838, s. 3.

²⁵³ Eğecioğlu, *a.g.m.*, s. 68-72.

²⁵⁴ İrttem, *a.g.e.*, s. 85.

vardıktan sonra Palmerston Sarım Paşa'dan komuta yetkisi verileceğine dair yazılı evrak isteyerek Paşa'dan belgeyi almayı başardı. Paris'teki İngiliz elçisi Ahmed Fethi Paşa'dan ise yazılı olarak bu talebin alınmasını istedi. Ahmed Fethi Paşa bunun için süre istediye de elçinin baskısı üzerine bu konuda yetkisi olmamasına rağmen konuyla alakalı yazı verdi. İngiltere'ye verilen bu yazılar iki ülke arasında krize yol açtı²⁵⁵. Rus elçisi Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak İngiliz donanma subayları yerine Akdeniz'deki donanmadan subayların gönderilmesini istedi. Bu subaylara komuta yetkisi de verilmeyecekti. Palmerston bu durum üzerine Osmanlı elçilerinin kendilerine evrak verdiğini dile getirerek verilen sözlerin tutulmasını talep etti. Bir yandan İngiltere'nin diğer yandan Rus baskısı sonucunda donanma subayı konusu krize yol açtı. Sarım Paşa'nın askerlikten anlamadığı, Ahmed Fethi Paşa'nın ise görev ve yetkisi olmadan böyle bir evrak verdiği İngiltere hariciyesine bildirildi²⁵⁶. Fethi Paşa'nın ilgilendiği diğer bir konu ise İstanbul'da kurulması planlanan demir fabrikası için gerekli araç ve gereçlerin temin edilmesine yönelik anlaşmalar yapmaktı. Fethi Paşa'ya bu görevlerin yanı sıra top namlusu ustası bulma görevi de verilmişti. Bu doğrultuda, John Ashovar adlı bir ustayla Osmanlı Devleti'nde çalışması için ve maaş koşulları konusunda mutabık kalınmıştı. Paşa, Londra'da eğitimine devam eden Bekir Bey aracılığıyla yapılması planlanan demir fabrikasının kurulumu için şirketle görüşme yaparak anlaşmayı sağlamıştı. Kurulacak demir fabrikası için yerin İstanbul olduğu, son teknolojiye dayalı araç gereçlerle fabrikanın donatılacağı üzerine de anlaşma sağlandı²⁵⁷.

Ahmed Fethi Paşa'nın bu girişimleri hem Osmanlı Devleti'nin sanayi altyapısını güçlendirmeyi hem de modern teknolojiyi ülkeye kazandırmayı amaçlayan önemli bir adım olarak öne çıkmıştır²⁵⁸.

Aradan zaman geçmesine rağmen iki ülke arasındaki donanma subayları krizi

²⁵⁵ BOA., HR.SFR. 3/48, 27 Ağustos 1838; BOA., SFR. 1/53, 27 Ekim 1838; *The Times*, 16773, 05 Temmuz 1838, s. 3; Dönmez, Ahmet Fethi Paşa'nın ...; s. 223-224; *The Times (London, Greater London, England)*, 15 Nisan 1839, s. 4.

²⁵⁶ Ahmet Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 241-244.

²⁵⁷ Dönmez, a.g.e., s. 241.

²⁵⁸ Dönmez- vd; *Osmanlı Modernleşmesinde Ahmed ...*, s. 270.

Avrupa basınında yankısını devam ettirmekteydi. Basında bu olay okuyuculara Bâb-ı Âli'nin, kraliçe tarafından İstanbul'a gönderilen İngiliz donanma subaylarını hizmete kabul etmeyi reddetmesinin, diplomatik çevrelerde hâlâ tartışılan bir konu olmaya devam ettiği; Bâb-ı Âli'nin, bu subayları işe almayı reddetmesinin gerekçelerini açıklamak amacıyla gönderdiği bir notta, Ahmed Fethi Paşa'yı, talimat olmaksızın İngiliz Hükümeti'ne böyle bir başvuruda bulunduğu için suçladığı ve Osmanlı donanmasının subay ve mürettebatının yabancı subaylara karşı hissettikleri duygu ve düşünceler hakkında bilgisizliğini vurguladığı belirtiliyordu. İngiliz donanmasındaki subayların Türk firkateynleri ve iki direkli gemilerin komutasına atanmasının İngiliz basınında ilanı ile, Türkler tarafından sultana ait bir ayrıcalığın ihlal edildiği öne sürülmüştür²⁵⁹.

Ağustos ayının sonlarında Londra'ya ulaşan Ahmed Fethi Paşa, Osmanlı elçisi olarak 22 Ağustos 1838'de Lord Palmerston²⁶⁰ ile görüşme gerçekleştirmişti. Törene katılamayan Ahmed Fethi Paşa; Kraliçe Victoria'nın huzuruna çıkarak törene katılamadığı için özür diledi ve törenle ilgili name-i hümayunu kraliçeye teslim etti. Sarım Efendi ise Londra'ya gelmiş olmasına rağmen görevine başlayamadığı için gecikmeli olarak Londra elçiliğiyle ilgili itimatnamesini kraliçeye yeni sunabilmişti. Kraliçenin yemek ziyafetine katılan Osmanlı elçileri burada görüşmeler gerçekleştirmişti. Özellikle Ahmed Fethi Paşa'nın Lord Palmerston'la kritik konularda özellikle Mısır meselesi ile ilgili fikir alışverişinde bulunmuştur. Fethi Paşa kraliçeye veda ziyaretinde bulunarak ülkeden ayrılmıştır²⁶¹. Fethi Paşa, Londra'ya vardığında ilgileneceği mesele borç para mevzusuydu. Londra elçiliği görevine atandığı zaman Paşa'ya sarraflardan borç para alınması için araştırma yapması için çalışma yapması istenilmişti²⁶². Fakat bu alanda da yapılan bütün girişimler sözde kalmıştır²⁶³.

²⁵⁹ *The Times (London, Greater London, England)*, 15 Nisan 1839, s. 4.

²⁶⁰ 1830-1841 ve 1846-1851 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı yapan Palmerston, ilerleyen yıllarda İçişleri Bakanlığı görevinde bulunmuştur. Daha sonra 1855-1858 ve 1859-1865 yılları arasında ise Başbakanlık görevini yürüten önemli bir devlet adamıdır.

²⁶¹ BOA., HAT. 37496. A, 26 Ağustos 1838; BOA., HAT. 46741, 08 Ekim 1838, BOA., HAT. 738/34984-A; BOA, HAT. 46704.A,1 Eylül 1838; Eğecioğlu, *a.g.m.*, s. 6.

²⁶² BOA., HAT. 37483, 16 Temmuz 1838; Ayrıca Fethi Paşa'nın Londra'dan bir milyon borç para

Bu süreçte Mısır valisi Mehmed Ali Paşa bağımsızlığını ilan ettiği takdirde Avrupa devletlerinin elçilerine nasıl bir tepkiyle karşılaşacağını öğrenmeye çalışmıştır²⁶⁴. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, İskenderiye'deki Avrupa konsoloslarına, bağımsızlık ilan etmesi durumunda ilgili devletlerin nasıl bir tepki vereceklerini sormuştu. Paşa'nın bu fikri elçilerin hoşuna gitmemişti. Lord Palmerston, Osmanlı Devleti'nin endişelenmemesi gerektiğini, çünkü İngiltere ve Fransa'nın Mehmet Ali Paşa'ya sert bir uyarı mektubu gönderdiklerini, Rusya, Avusturya ve Prusya'nın ise benzer bir mektup göndermeye hazır olduklarını belirtmişti. Mehmet Ali Paşa'nın yaptığı bu hareket sadece Avrupa devletlerinin tepkisini ölçmeye çalışmasından ibaretti²⁶⁵.

3.3. Göreve Başlaması ve Faaliyetleri

Ahmed Fethi Paşa vakit kaybetmeyerek 1 Ekim günü Paris'e vardı. Ahmed Fethi Paşa yanına Talat Efendi'yi de alarak Harici'ye Nazırı olan Kont Mole'nin yanına giderek nezaretten getirdiği mektubu sunmuştu. Ahmed Fethi Paşa'ya kralın huzuruna çıkması için ertesi gün haber verilmişti. Ahmed Fethi Paşa, Fransa Kralı olan Philippe'nin huzuruna çıkarak elçilik göreviyle ilgili name-i hümayunu krala sunmuş, böylece Nuri Efendi'nin Paris'ten ayrıldıktan sonra maslahatgüzarlık seviyesinde devam ettirilen elçilik statüsü eskiden olduğu gibi yeniden büyükelçilik seviyesine çıkartılmıştı²⁶⁶.

Avrupa basınında Ahmed Fethi Paşa'nın Paris'e atanmasıyla ilgili yaptığı haber:

“Ahmed Fethi Paşa, Sultan tarafından Büyükelçi olarak atanmak üzere dün Londra'dan Paris'e geldi. Yanında birinci kâtip Sami Efendi, tercüman M. Arakel ve Türk ordusundan Mühendis Albayı Bekir Bey bulunmaktadır. Büyükelçi, hükümdar tarafından Nişan-ı İftihar Nişanı'nı, eski İstanbul Büyükelçisi General Guilleminot'a,

bulunması için görev verildiği ifade edilmektedir. Detaylı bilgi için bk. Lütfi Efendi, *a.g.e.*, s. 831.

²⁶³ Ruveyda Nida Yıldırım, *II. Mahmud Dönemi Islahat Hareketleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ 2006, s. 68.

²⁶⁴ Y. Kemal Tengirşenk, “Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Harici Ticaret Siyaseti”, *Tanzimat I*, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s. 305.

²⁶⁵ BOA., HAT. 37500 B, 19 Ağustos 1838; Dönmez, *Bir Osmanlı Elçisinin ...*, s. 1143.

²⁶⁶ BOA., HAT. 46741.A. 17 B, 6 Ekim 1838.

Dışişleri Bakanlığı'ndaki Siyasi Daire Başkanı ve eski İstanbul Maslahatgüzarı M. Desages'a, Hamburg'daki Fransız Bakanı Baron de Varenne'e, Enstitü üyesi M. Jaubert'e, Kral'ın sekreteri M. Jouannin'e ve eski İstanbul Büyükelçiliği tercümanı M. Desgranges'a takdim etmekle görevlendirildiği” şeklinde yer almıştır²⁶⁷.

The Standart adlı gazete ise; bu konuyu yeni görevini yerine getirmek için atanan “*Fethi Paşa Londra’dan Paris’e geldiğini ve Talat Efendi’nin İstanbul’a dönmek üzere olduğunu*” iddia etmesi açısından önemlidir²⁶⁸.

Sultan ve Mısır valisi arasındaki kriz 1839 yılında bir hayli artarak savaşın eşiğine gelmiştir. Bu süreçte ele alınan ve buna bağlı bir diğer sorun ise Rus elçiliğinden Paris elçisi Ahmed Fethi Paşa hakkında sürekli şikâyetlerin iletilmesi olmuştur. Rus Elçisi Butunev’in iddialarına göre, Ahmed Fethi Paşa Paris’te Rusya aleyhine konuşmalar yapmıştır. Bu iddiaların sonu olarak Rusya Ahmed Fethi Paşa’nın görevden alınmasını istemiştir. Aynı zamandı Rus elçisi Ahmed Fethi Paşa’nın Mustafa Reşid Paşa’nın etkisinde kalarak böyle konuştuğunu ifade etmiştir. Diğer yandan da Mustafa Reşid Paşa, Ali Efendi’yi Londra’da bırakarak Paris’te bir süre kalmayı istediğini Bâb-ı Âli’ye bildirmiştir. Nihayetinde Ahmed Fethi Paşa’nın krize neden olmaması için görevden alınması, Mustafa Reşid’in bu göreve atanması Bâb-ı Âli tarafından Sultan’dan talep edilmiştir. II. Mahmud İngiltere ile yapılan görüşmeler sonucunda ortaya çıkan tablodan dolayı Mustafa Reşid’e kızgındı. Sultan’a göre Ponsonby, Reşid Paşa’yı açıkça aldatmıştı. Ancak Fethi Paşa’nın görevden alınması ve Reşid Paşa’nın Paris ve Londra elçiliklerini tek başına yönetmesi fikrine sıcak bakmıyordu. Bu konu üzerine Bâb-ı Âli’de yapılan toplantı da Fethi Paşa’nın bu görevinde devam etmesi; dolaylı olarak şikâyet edilen kişinin Reşid Paşa olması sebebiyle başkente geri çağırılması görüşü tartışılmıştı²⁶⁹. Fethi Paşa’nın böyle davranış sergileyeceğine ihtimal verilmesi de Paşa’nın sadece İngiltere ve Fransa’yı yanına çekebilmek amacıyla Rusya

²⁶⁷ *The Times* (London, Greater London, England), 4 Ekim 1838, s. 4; *The Caledonian Mercury* (Edinburgh, Edinburgh, Scotland), 8 Ekim 1838, s. 2.

²⁶⁸ *The Standard* (London, Greater London, England), 4 Ekim 1838, s. 2.

²⁶⁹ BOA., HAT. 380/20560, 31 Mart 1839; Dönmez, Ahmet Fethi Paşa’nın..., s. 223-224; Kaynar, a.g.e., s. 148-151.

hakkında olumsuz ifadeler kullanabileceği düşünölmüştü²⁷⁰. Bu karmaşık sürede Osmanlı yanlısı politika izleyen İngiltere'yi kaybetmeden sorunu çözme gayretleri oldukça fazlaydı. Konu hakkında durum değerlendirmesi için Reşid Paşa'nın fikrine ihtiyaç duyulmuştur²⁷¹.

Bu süreçte İngiltere'den beklediği yardımı alamayacağını kesin olarak anlayan II. Mahmud, 21 Nisan'da Hafız Paşa'ya Fırat'ı geçmesi talimatını vermişti²⁷². Bu gelişmeler yaşanırken Paris basınında savaşın yakın olduğuna dair haberler okuyuculara aktarılmıştı. Bu haberlerin doğruluğu Osmanlı elçisine soruluyordu. Ahmed Fethi Paşa böyle bir durumun olmadığı belirterek gazetelerdeki iddiaları yalanlamıştı. Fransa Dahiliye nazırı kendilerine bu yönde istihbari bilgiler geldiğini belirterek durum hakkında bilgi edinmek için Paşa'ya sorular yönelmişti. Aslında Paşa'nın bu olaylar hakkında herhangi bir malumatı yoktu. Paşa'ya göre bu asılsız iddiaları ortaya atan Mısır valisiydi ve iddiaları ortaya atmasındaki sebep ise Avrupa devletlerini bu şekilde etkileyebileceğini sanmasıydı. Londra'dan ayrılarak 9 Haziran tarihinde Paris'e gelen Reşid Paşa, Fethi Paşa ile beraber kamuoyunun Osmanlı lehine çevrilmesi için çaba içine girmiştir. Bir yandan Fethi Paşa, Fransa'yı Osmanlı lehine bir tavır içine çekmek için teşebbüslerde bulunurken; diğer yandan Reşid Paşa, Fransa kralı ve Avusturya elçisiyle konu üzerinde müzakere ettiler. Paşaların bu yoğun çabaları esnasında Mısır meselesiyle ilgili bir konferansın toplanması gündeme gelmişti. Bâb-ı Âli buradaki iki elçiden birinin temsilci olarak görevlendirilmesinin daha uygun olacağı kanaatindeydi. Yine alınan bilgiler doğrultusunda iki tarafın askerleri birbirlerine doğru yaklaşmış ve çatışma çıkma olasılığı yüksekti. Diğer yandan Roussin ve Ponsonby, Bâb-ı Âli'den savaşın olmayacağına dair güvence almışlardı. Osmanlı elçilerinin yoğun çabalarına rağmen Hafız Paşa ve İbrahim Paşa yönetimindeki ordular haziran ayının son haftasında Nizip'te savaşı başlatmış oldular²⁷³. Reşid Paşa ile Fethi Paşa savaş haberini aldıktan

²⁷⁰ BOA., HAT. 382/20602.A, 5 Nisan 1839.

²⁷¹ BOA., HAT. 380/20560, 31 Mart 1839.

²⁷² Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarih (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 211-212.

²⁷³ BOA., HAT. 48240, 29 Mayıs 1839; BOA., İ.HR. 8, 16 Eylül 1839; BOA., İ.MTZ. no.4, lef 3, 18 Haziran 1839; *Takvim-i Vekâyi*, no.186, 26 Aralık 1839; Dönmez, Ahmed Fethi Paşa'nın .., s. 225-226; Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu: 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, çev. İdil

sonra, iki Osmanlı elçisi Bâb-ı Âli'ye gönderdikleri yazıda, böyle bir adımın yalnızca zorunlu görülerek atıldığını ve Osmanlı ordusunun zaferini dilediklerini belirtmişlerdi. En büyük endişeleri ise Rusya'nın Hünkâr İskeleyi Anlaşması'nı²⁷⁴ bahane ederek bu duruma müdahale etmesi olmuştu²⁷⁵. Savaşın başlamasıyla birlikte bütün Avrupa, Osmanlı Devleti'nin Rusya'yı yardıma çağırmasından endişe ediyordu. Böyle bir durum, büyük bir Avrupa savaşına yol açabilirdi. O sırada Fransa Kralı Louis Philip, Mustafa Reşid Paşa ve Ahmed Fethi Paşa'yı yemeğe davet ederek durum değerlendirmesi yaptılar. Meselenin Avrupa devletlerinin ortak aklıyla ve araya girmesiyle çözülmesi gerektiği belirtilmişti. Ardından, Fransa'nın politikasını Hariciye Nazırı Sulet de tekrar etmişti. Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü açısından Fransa ve diğer devletler meseleye Rusya dahil olmadan konuyu çözme gayretindediler. Rusya'dan yardım istenildiği takdirde Avrupa Devletleri sadece Rusya'ya değil Osmanlı Devleti'ne karşı da tavır içine gireceklerdi. Ülkeler arasındaki bu endişeler sürerken elçilerin durum üzerine gönderdikleri raporlar Sadrazam Mehmed Hüsrev Paşa²⁷⁶ tarafından incelenmişti. Mustafa Reşid Paşa ile Ahmed Fethi Paşa gönderdikleri raporda; konferans öncesinde yapmış oldukları faaliyetleri belirtmişlerdi. Hüsrev Paşa, bu gelişmeler doğrultusunda Sultan Abdülmecid'i elçiliklerin devlet için herhangi faydasının olmadığına ikna ederek, kademeli bir şekilde kapatılmaları için gereken yetkiyi almıştı. Ardından Talat Efendi Fethi Paşa'nın yerine maslahatgüzar olarak görevlendirilirken Fethi Paşa yerine, Sami Efendi'yi maslahatgüzar vekili olarak Paris'ten ayırdı. İstanbul'a 15 Eylül tarihinde gelen Paşa, sultanın huzuruna çıkarak

Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 113.

²⁷⁴ 8 Temmuz 1833'de imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre; Rusya, Osmanlı Devleti'nin ve İstanbul'un güvenliğini sekiz yıl boyunca sağlamayı üstlendi. Boğazlar ise Rus gemileri dışında diğer ülkelere kapatıldı. Detaylı bilgi için bk. Müjdat Engin, *1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşmasının Tanzimat Fermanı'na Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 27.

²⁷⁵ BOA., HAT, 1240/48229, 28 Haziran 1839.

²⁷⁶ Hüsrev Paşa, kendisine en önemli siyasi rakip olarak Reşid Paşa'yı görmüştü. Hüsrev Paşa hakkında detaylı bilgi için bk. Yüksel Çelik, *Şeyhü'l Vüzera Koca Hüsrev Paşa II. Mahmud Devri'nin Perde Arkası*, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 359; *The Morning Chronicle* gazetesi Ahmed Fethi Paşa'nın Hüsrev Paşa'ya karşı kendisini rahatsız eden Said Paşa'nın yerine Ticaret Bakanı olarak atanacağı ile ilgili bilgilerde mevcuttur. Detaylı bilgi için bk. *The Morning Chronicle (London, Greater London, England)*, 17 Ekim 1839, s. 2.

sultanla olaylar hakkında fikirlerini beyan etmişti²⁷⁷.

Ahmed Fethi Paşa'nın Paris'ten geri çağırılması yabancı basında okurlara şu şekilde aktarılmıştır. Paris'teki elçi Fethi Paşa geri çağırılacak ve yerine 17'sinde Paris'e Maslahatgüzar olarak yola çıkan Talat Efendi atanacak şeklinde ifade edilmiştir²⁷⁸. Bu durumu bir diğer gazete ise Türk Hükümeti'nin Fransa'daki elçisi Fethi Paşa'yı basit bir maslahatgüzar ile değiştirme niyetinde olduğu şeklinde duyurulmuştur²⁷⁹.

Yaşanan bu olaylar genel çerçevede değerlendirildiğinde Osmanlı dış politikasında önemli bir dönüm noktasına işaret etmektedir.

II. Mahmud'dan sonra hükümdarlık koltuğuna oturan Sultan Abdülmecid sürüncemede olan Mısır meselesi olayı üzerine yoğunlaşmıştı. Sultan Abdülmecid Mısır valisi Mehmet Ali'yi affettiği, Mısır valiliği görevinin ise miras yoluyla ailesine bırakılacağı sözünü vermişti. Ancak Mehmet Ali'nin düşmanı olan Hüsrev Paşa'nın sadarete getirilmesi ile düşünülen plan gerçekleşmemiştir. Kaptanı Derya Ahmet Fevzi Paşa, Hüsrev Paşa'nın sadarete getirildiğini duyunca Çanakkale'den hareket ederek İskenderiye önlerine ulaşıp donanmayı Mehmet Ali Paşa'ya teslim etmiştir²⁸⁰. Sonuç olarak, Mısır meselesinin çözülmesi daha da karmaşık bir hale geldi ve Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerindeki otoritesini sürdürme çabaları büyük bir sorun haline gelmiştir.

25 Haziran'da Lord Palmerston, ülkesinin Akdeniz donanmasına, Mısır ile Suriye'yi bağlayan deniz yolu trafiğinin kesilmesi talimatında bulunmuştu. İskenderiye'ye gidecek olan filonun bir kısmı, çatışmaların derhal sona erdirilmesi için gerekli emirleri

²⁷⁷ BOA., HAT. 1240/48212.A. 8 Temmuz 1839; Dönmez, *a.g.m.*, s. 228; Cavit Baysun, "Mustafa Reşid Paşa", *Tanzimat*, C.II, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 732-733; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, C.V, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 141; *The Morning Post (London, Greater London, England)*, 17 Ağustos 1839, s. 4; 30 Ağustos 1839, s. 2.

²⁷⁸ *The Hull Packet (Hull, East Riding of Yorkshire, England)*, 20 Eylül 1839, s. 4; *The Times (London, Greater London, England)*, 14 Eylül 1839, s. 5; *The Morning Post (London, Greater London, England)* 17 Ağustos 1839, s. 4; *Hampshire Telegraph and Naval Chronicle (Portsmouth, Hampshire, England)*, 12 Ağustos 1839, s. 1.

²⁷⁹ *The Morning Chronicle (London, Greater London, England)*, 8 Ağustos 1839, s. 4.

²⁸⁰ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.5, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, s. 327; İbrahim Muhammed İs-Sanafiri, *Osmanlı- Mısır İlişkileri 1863-1882*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1193, s. 12.

iletecekti. İngiltere'nin olaya bu şekil dahil olmasının asıl sebebi ise; Balta Limanı Anlaşması'dır. Bu anlaşma Osmanlı pazarını İngiltere'ye açan bir anlaşma olması sebebiyle Osmanlı pazarı İngilizlerin etkisine açık hale gelmiştir²⁸¹.

Bu süreçte Avrupalı devletler Viyana'da bir kongre yapılması konusunda kendi aralarında müzakere ettiler. İngiltere ve Fransa gibi devletler Rusya'nın Hünkâr İskelesi Anlaşması'nı öne sürerek harekete geçebileceklerinden kaygı duyarak Mısır meselesini Avrupa meselesi haline getirme teşebbüsüne kalkışacaklardı.

Avusturya'nın bu konu hakkındaki siyasi yaklaşımları Meternik'in Bâb-ı Âli'ye göndermiş olduğu mektuplarda Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün devamından yana olduğu şeklindedir²⁸². Meternik'in hazırladığı nota, 27 Temmuz 1839 tarihinde Bâb-ı Âli'ye sunulmuştur. Nota'nın genel olarak içeriği "*Saltanat-ı Seniye'nin toprak bütünlüğünü ve yüksek egemenliğini korumak, toprak edinimi veya mevcut durumdan yararlanma hususlarını belirten bildirin gerekliliklerini yerine getirdiği ilan edilmiştir. Viyana'da bulunan Fransa Devleti büyükelçisi de benzer şekilde bir bildiri yayımlamıştır. Ayrıca, Sultan Abdülmecid şahsi haklarını koruma konusunda aldığı kararların samimi olduğu vurgulanmaktadır*" şeklindedir²⁸³.

Fransa'nın bu konuda yaklaşımı ise Fransız Hükümeti, Mehmet Ali Paşa'nın tam bağımsızlık kazanmasını istemiyor, ancak aynı zamanda Fransızların askerî gücüne güvenen valiyi onların etkisi altında bir figür olarak görüyordu. Bu durum, Fransa'nın, Mısır'daki etkisini sürdürebilmek amacıyla Mehmet Ali Paşa'yı kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeyi hedeflediğini gösteriyor. Doğu Akdeniz'de önemli güç haline gelen İngiltere hakimiyeti yerine güçlü bir Mısır Devleti Fransa'nın çıkarları için daha uygundu. Bu sebeple Fransa, Mısır karşıtı bir siyasi tavır sergilemek konusunda

²⁸¹ Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2006, s. 89; Detaylı bilgi için bk. Reşad Gökhan Basan, *1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması ve 1/95 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, s. 32.

²⁸² BOA., İ.MTZ. 1-15, 1255; Sevda Özkaya Özer, *Osmanlı Devleti İdaresi'nde Mısır (1839-1882)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ 2007, s. 141.

²⁸³ BOA., İ.MTZ. 05, 1-8, 1255.

isteksiz davranmaktaydı²⁸⁴. Diğer yandan Fransa ve İngiltere arasındaki anlaşmazlıkların derinleşmesi, İngiltere ile Rusya arasında yakınlaşmaya neden oldu²⁸⁵.

Bu dönemde, İngiliz nüfuzunun Osmanlı Devleti üzerinde egemen olmaya başlamasıyla birlikte, Avrupa ülkelerini birleştiren bir araya getiren ana gaye, güç dengesini bozmama fikriy olmuştu. Bu durum, imparatorluğun XIX. yüzyıldaki geleceğini Avrupa diplomasisinin ortak meselesi haline getirmişti²⁸⁶. İngiliz nüfuzunun Osmanlı Devleti üzerinde artan etkisi, özellikle Osmanlı topraklarındaki dengelerin korunmasına yönelik Avrupa'nın ortak çabalarını harekete geçirmiştir. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış meselelerine müdahale edilmesi, devletin geleceği hakkında kararların yalnızca Osmanlı yönetimi tarafından değil, Avrupa'nın güçlü ülkeleri tarafından da alındığını gösterir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını ve egemenliğini sürdürme çabalarının, Avrupalı devletler arasındaki rekabet ve iş birlikleriyle şekillendiği bir döneme işaret etmesi açısından önemlidir.

Ahmed Fethi Paşa Paris elçisi olduğu dönemde XVI. Gregor'u ziyarette bulunmuştur²⁸⁷. Fethi Paşa'nın Papa'ya takdimi, Avusturya büyükelçisi Lutzow tarafından gerçekleştirilmiş olup, Papa tarafından kendisine gösterilen karşılamanın son derece nazik ve saygılı olduğu ifade edilmektedir²⁸⁸. Aslında bu görüşmeyle Osmanlı Devleti, Lübnan'da yer alan Katolik Marunileri kendi tarafında tutabilmek için Papalık ile ilişkilerini güçlendirmeyi hedeflemiştir. Papa ve Fethi Paşa görüşmesinin bu kapsamda ele alınması gerekmektedir²⁸⁹. Avrupa basınında Fethi Paşa için Roma'da kaldığı birkaç gün boyunca dikkate değer her yeri ziyaret ettiği ve hem eski hem de modern anıtları incelerken, fizik ve doğa bilimlerindeki son keşifler konusunda büyük bir merak gösterdiği

²⁸⁴ BOA., İ.MTZ. 05, 157-6, 1256; Özer, *a.g.t.*, s. 143.

²⁸⁵ Anderson, *a.g.e.*, s. 116.

²⁸⁶ Halil İnalçık, *Doğu Batı Makaleler 1*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2005, s. 203.

²⁸⁷ Dönmez-vd, *a.g.m.*, s. 270; Hut, *a.g.m.*, s. 451; Ahmet Türkan, "Osmanlı ile Papalık Arasındaki İlk Dostane İlişkiler ve Bunun Doğu Kiliseleri Açısından Önemi", *Journal of History Studies*, 6/6, Aralık 2014, s. 199; *The Morning Post (London, Greater London, England)*, 27 Haziran 1838, s. 5; *North Wales Chronicle (Bangor, Gwynedd, Wales)*, 10 Temmuz 1838, s. 2; *The Freeman's Journal (Dublin, Dublin, Ireland)*, 29 Haziran 1838, s. 3.

²⁸⁸ *Aris's Birmingham Gazette, etc. (Birmingham, West Midlands, England)*, 9 Temmuz 1838, s. 3.

²⁸⁹ Handan Acar, Cengiz Kartın, "Küçük Devlet, Büyük Güç: Vatikan", *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (2), Sinop 2022, s. 456.

belirtilmiştir²⁹⁰. Papa, Ahmed Fethi Paşa'ya hediye ettiği kutu ve madalya ile birlikte Osmanlı'daki Katoliklerin huzur içinde yaşam sürmeleri konusunda teşekkürlerini iletmiştir²⁹¹. Aynı zamanda Papa, Katolik kiliselerinin inşa edilmesine yönelik sağlanan kolaylıklar için Sultan Abdülmecid'e teşekkürlerini iletmesini Ahmed Fethi Paşa'dan rica etmiştir²⁹². Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu bu strateji, devletin iç ve dış politikadaki dengeyi sağlama çabalarını yansıtmaktadır. Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın güçlenmesi, özellikle Lübnan'da ki yerel nüfusu etkileme potansiyelini arttırmış, bu bağlamda devlet bölgedeki Katolik Maruniler gibi etnik ve dinî grupları kendi tarafına çekebilmek amacıyla diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Papalıkla ilişkilerin güçlendirilmesi, Osmanlı Devleti'nin Batı dünyasında reformist ve modernleşmeye yönelik adımlar attığını göstermeyi amaçlayan bir dış politika stratejisi olarak öne çıkması açısından oldukça önemlidir.

Ahmed Fethi Paşa'nın Roma ziyaretinde görüşme gerçekleştirdiği rahip, Maruni lideri Mir Beşir'in yazıcısının kardeşidir. Bu görüşmede, Fethi Paşa, Beşir'in Katolik kökenli olduğunu belirterek, Avrupa'ya seyahat eden pek çok Katolik'in bulunduğunu ve Paris'e geldiklerinde durumun gizlice kendisine bildirildiği takdirde Beşir'e yardımcı olabileceğini ifade etmiştir²⁹³. Fethi Paşa'nın bu yaklaşımı, Osmanlı yönetiminin dış politikasını şekillendirmedeki Batı'ya yönelik olumlu imaj oluşturma stratejisini de ortaya koyması nedeniyle önemlidir.

Mustafa Reşid Paşa Ahmed Fethi Paşa'dan kısa bir süre sonra Papa'yla bir görüşme gerçekleştirmişti²⁹⁴. Avrupa basınında bu görüşme Reşid Paşa ile Papa arasında görüşmenin kopyasının dolaşımında olduğu, Papa'nın üç ay önce Fethi Paşa Roma'dayken yapmış olduğu dostluk güvencelerine, Reşid Paşa'nın da Sultan adına cevap verdiği şeklinde kamuoyuna aktarılmıştır²⁹⁵.

²⁹⁰ *The Morning Post* (London, Greater London, England), 30 Haziran 1838, s. 3.

²⁹¹ BOA., HAT. 1183/46700, 10 Temmuz 1838. Detaylı bilgi için bk. Ek 1.

²⁹² *Aris's Birmingham Gazette, etc.* (Birmingham, West Midlands, England), 9 Temmuz 1838, s. 3.

²⁹³ Türkan, *a.g.m.*, s. 197.

²⁹⁴ BOA., HAT. 1183/46702, 10 Ekim 1838.

²⁹⁵ *The Times* (London, Greater London, England), 15 Ekim 1838, s. 5.

4. Meclis-i Vâlâ Adliye Azalığı ve Reisliği

Ahmed Fethi Paşa, Roma'da Papa ile görüşmesinden sonra 15 Eylül'de İstanbul'a geri dönmüş ve Sultan Abdülmecid'e Avrupa'daki genel durum ve Osmanlı Devleti'nin izlediği politikalarla ilgili kapsamlı bilgiler sunmuştur. Ardından, 1842 yılında Meclis-i Vâlâ üyeliğine atanmıştır²⁹⁶.

XIX yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki birçok gelişme, Batı'nın etkisi altında şekillenmiştir. Ancak Tanzimat hareketinin Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği tarihle sınırlamak doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Aslında Tanzimat Fermanı II. Mahmud'un saltanatı sırasında şekillenmiş, Sultan Abdülmecid döneminde ilan edilmiştir. Avrupa basınında; Tanzimat Fermanı'nın temel hedefleri şunlar olarak belirtilmiştir: Bireysel ve kişisel özgürlüklerin korunması isteyen Osmanlı Hükümeti, tüm tebaasının can ve mal güvenliğini, din ayrımı gözetmeksizin dokunulmaz olarak ilan etmiştir²⁹⁷. Ayrıca, uzun yıllar süren baskıcı ve zalim gelir toplama yöntemlerinin yerine, daha adil ve akılcı bir sistemin getirilmesi öngörülmüştür²⁹⁸. Son dönem iradelerden anlaşılacağı üzere bu fermanla amaç devlet ve toplum için yararlı birtakım düzenlemelerle çeşitli alanlarda iyileştirme yapmaktır. Meclis-i Vâlâ da devrin mühim bir kurumudur²⁹⁹. Reformcu bir sultan olmaya karar veren Sultan Abdülmecid, öncelikle bu yönde çalışmalar başlamıştı. İlk önce dikkatini çeken adalet mahkemeleri olmuş ve bu alanda çalışmalar yapmıştı³⁰⁰. Tanzimat reformlarının belirlenmesi ve uygulanmasının denetlenmesi amacıyla günümüzdeki Yargıtay ve Danıştay gibi hizmet sunan Meclis-i Vâlâ'nın kurulması daha sonra yayınlanan ferman ile de açıkça belirtilmiştir³⁰¹. Meclis Mustafa Reşid Paşa'nın kapılarını açtığı reformlar döneminin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır³⁰².

²⁹⁶ Dönmez-vd, *a.g.m.*, s. 268; Hut, *a.g.e.*, s. 450.

²⁹⁷ *Huntingdon, Bedfordand Peterbro' Gazette, and Cambridge and Hertford Independent Press (Huntingdon, Cambridgeshire, England)*, 30 Kasım 1839, s. 4; *Aris's Birmingham Gazette, etc. (Birmingham, West Midlands, England)*, 2 Aralık 1839, s. 2.

²⁹⁸ *The Championand Weekly Herald*, 1839, s. 5.

²⁹⁹ Stanford J. Shaw, 19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezi Yasama Meclisleri I', *Tarih ve Toplum Dergisi*, C.XIII, S.76 (Nisan 1990), s. 204; Kaynar, *a.g.e.*, s. 198.

³⁰⁰ *The Spirit of Democracy (Woodsfield, Ohio)*, 14 Haziran 1854, s. 1.

³⁰¹ Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 15.

³⁰² Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devri'nde Meclis-i Vala (1838-1868)*, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 36; Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul 2006, s. 97.

Meclis-i Vâlâ-yı Adliye, devletin Tanzimat reformlarının mühim parçasıydı ve esas olarak yasa tasarılarının hazırlanmasından sorumlu olduğu içinde idari bir görevi de vardı³⁰³. Tanzimat Fermanı'nda belirtilen temel ilkeler doğrultusunda kanunların hazırlanması görevi Meclis-i Vâlâ'ya verilmiştir. Ferman'ın ilanının ardından, kurulun aza seçimi ile çalışma usulleri hakkında muhtelif düzenlemeler yürürlüğe girmiştir.

Bu teşkilatın yapısını oluşturmak amacıyla bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonda Mustafa Reşid Paşa, Ahmed Fethi Paşa, Serasker Paşa ve Nâfiz Paşa³⁰⁴ görev almıştı. Avrupa basınında Sultan Abdülmecid döneminin önemli bir devlet adamı olan Ahmed Fethi Paşa; en yakın ve en güvenilir danışmanlarından biri olarak görülmektedir³⁰⁵. Komisyon, Meclis-i Vâlâ ile Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî'nin nizamnamelerini yeniden düzenleyerek bu organların yetki, görev ve çalışma usullerini belirlemiş; ayrıca başkan, üyeler ve kâtiplik pozisyonlarını tanımlamıştır. Ahmed Fethi Paşa, bu mecliste yaklaşık yedi ay görev almıştır. Meclis-i Vâlâ, eski Serasker Hüsrev Paşa'nın başkanlığında beş kişilik bir kurul halinde yapılandırılmış ve iki kâtip, yazı işlerinden sorumlu olmak üzere seçilmiştir. Bu yapıyla, Meclis-i Vâlâ'nın hukuki ve idari süreçleri düzenli bir şekilde yürütmesi amaçlanmıştır³⁰⁶.

Bu süreçte adli konularda uygun görülen mevzuattaki düzenlemelerin mühim derecede bir özelliği de bu dönemden diğer döneme başlangıcın ilk evresidir. Süreç kazandırdığı bilgi ve tecrübeler sonucu gelecekte adli alanda yapılacak köklü değişikliklerin ve buna hazırlayacak kimselerin yetişmesine imkân sağlamış ve sonraki dönem için uygun koşullar olmasını sağlamıştır³⁰⁷. XIX. yüzyılda Avrupa'da sıkça

³⁰³ İlber Ortaylı "Tanzimat Devri ve Sonrası İdârî Teşkilât", *Osmanlı Devleti Tarihi (Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Armağanı)*, C.I, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Zaman Yayınları, İstanbul 1999, s. 296; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 218.

³⁰⁴ Medrese talebesiyken Maliye'ye giren Nafiz Paşa beş defa Maliye Nazırlığı görevinde bulunmuştur. Detaylı bilgi için bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, C.III, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, İstanbul 2004, s. 1; Süreyya, *a.g.e.*, s. 1221-1222.

³⁰⁵ *The Citizen (Gloucester, Gloucestershire, England)*, 22 Mayıs 1884, s. 3.

³⁰⁶ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 218; Dönmez- vd, *a.g.m.*, s. 268.

³⁰⁷ Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, TTK Yayınları, Ankara 1996, s. 218; Said Nuri Akgündüz, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku Uygulaması*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2017, s. 74-75.

yaşanan yasalastırma tecrübelerinin bu dönemde Osmanlı'da da olduğu aşıkardır³⁰⁸.

Başkan ve üyelerin yanı sıra, katiplerin görevlendirilmesi, meclisin verimli çalışabilmesi için gerekli olan belgelerin doğru ve zamanında hazırlanmasını sağlayacak önemli bir adım olarak öne çıkmaktadır. Bu düzenleme, Tanzimat reformlarının bir parçası olarak Osmanlı Devleti'ndeki bürokratik yapının güçlendirilmesi ve daha sistematik bir yönetim anlayışının oluşturulması hedeflenmiştir.

Meclis-i Vâlâ'da, üst düzeyde pek çok yönetici, hatta sadrazamlık görevini üstlenmiş olan Hüsrev Paşa bile yargılanmıştır³⁰⁹:

Hüsrev Paşa, sadrazamlık görevini yürütürken, Tanzimat Fermanı ilan edilmesine rağmen, Serasker Mustafa kendisine 75 bin kuruş, Ahmed Fethi ve Mustafa Reşit Paşalara ise her birine 25 bin ile 50 bin kuruş rüşvet verileceğini söyleyerek bu parayı almıştı. Ancak Paşa, söz konusu tutarı komple geri vermiştir. Yine de bu süreçteki reformlara göre rüşvet almak suç sayıldığından, bu durumun Meclis-i Vâlâ yargılanmasına karar verilmişti³¹⁰.

Avrupa basınında, Ahmed Fethi Paşa'nın Tanzimat Fermanı'nın vaat ettiği kanunları hazırlamakla ilgilendiği ve Ahmed Fethi Paşa'nın da içinde bulunduğu kurula, bu kanunları hazırlama yetkisinin verildiği şeklinde gazete haberlerine konu olmuştur³¹¹.

Meclis-i Vâlâ üyeliğine 1842'de getirilen Ahmed Fethi Paşa, 8 Kasım 1843 meclis reisliğine getirilmiştir³¹². Divan Başkanı Nafiz Paşa'nın yerine Ahmed Fethi Paşa başkanlığa getirilmiştir³¹³. Fethi Paşa'nın bu göreve atanması yabancı basında sultanın

³⁰⁸ Mehmet Akif Aydın, "Batılılaşma" *TDVİA*, C.5, İstanbul 1992, s. 162.

³⁰⁹ Vedat Onur, *Tanzimat Devrinin Büyük ve Unutulmaz Devlet Adamları*, Başnur Matbaası, Ankara 1964, s. 43.

³¹⁰ Hasret Ak Çelik, *Meclis-i Vâlâ'yı Ahkamı Ahkâm-ı Adliye'nin Hukuki ve Siyasi Yetkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 98.

³¹¹ *The Morning Chronicle*, 1839, s. 3; *Liverpool Mercury, etc. (Liverpool, Merseyside, England)*, 10 Haziran 1840, s. 2.

³¹² Hut, *a.g.m.*, s. 450.

³¹³ *Carlisle Weekly Herald (Carlisle, Pennsylvania)*, 27 Aralık 1843, s. 3; *The Journal (Newcastle upon Tyne, Tyne and Wear, England)*, 2 Aralık 1843, s. 2; *Hampshire Telegraph and Naval Chronicle (Portsmouth, Hampshire, England)*, 4 Aralık 1843, s. 4; *The Newcastle Weekly Courant (Newcastle upon Tyne, Tyne and Wear, England)*, 8 Aralık 1843, s. 3; *Aris's Birmingham Gazette, etc. (Birmingham, West*

kayınbiraderleri olan Halil ve Fethi Paşa'ya itibarlarının iade edildiği, Adalet Konseyi'ndeki koltuklarına oturtulduğu şeklinde geçmiş, ayrıca Fethi Paşa'ya yer açmak için divan başkanının görevden alındığı ifade edilmiştir³¹⁴.

5. Müzecilik Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin arkeolojik kalıntıları toplama Selçuklular dönemine vardığı ve Konya vilayetinde bulunan Alaeddin tepesinde yer alan taşlar üzerinde antik devirlere ait kültürel eserler ve çeşitli eski eserlerin koyulduğu Fransalı bir gezgin olan Leon de Laborde'un çalışmalarından bilinmektedir. Yine Yunan isyanının en yoğun olduğu zamanlarda, Osmanlı'nın Atina'yı kuşatma altına aldığı sırada, Akropol'de yer alan sanat eserlerine hasar verilmemesi için özen gösterilmesini emreden bir hatt-ı hümayun çıkarılmıştır³¹⁵. Bu da Osmanlı Devleti'nin eski devirlere ait kalıntılara olan merakının eski dönemlere gittiğinin bir göstergesidir. Osmanlı Devleti'nde önceki dönemlere ait çeşitli sanat eserlerine yönelik ilk sistemli ilgi, Sultan II. Mehmed döneminde ortaya çıkmıştır. Padişah, has bahçede Bizans döneminden kalma dikilitaşlar ile mezar taşlarının toplanarak bir araya getirilmesini sağlamıştır³¹⁶. Sultan II. Mehmed, İstanbul'un fethi sonrasında Aya İrini Kilisesi'ni bir silah deposu haline getirerek "Cebehane³¹⁷" adını vermiştir. Bu depoda eski Türk silahlarıyla beraber harpler esnasında yabancı milletlerden savaş ganimeti olarak toplanan silahlar da yer almaktaydı³¹⁸. Cebehane aslında müze adı altında kurulmamış olsa dahi askerî eşyaların saklanarak muhafaza edilmesinden dolayı müze işlevi görmüştür³¹⁹. Fatih Sultan

Midlands, England), 4 Aralık 1843, s. 1.

³¹⁴ *Buffalo Daily Gazette (Buffalo, New York)*, 9 Temmuz 1844, s. 3; *The Freeman's Journal (Dublin, Dublin, Ireland)*, 9 Mayıs 1842, s. 2.

³¹⁵ Edhem Eldem, *Osman Hamdi Bey Sözlüğü*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul 2010, s. 54.

³¹⁶ Erdal Yücel, "Müze", *TDVİA, C.XXXII*, İstanbul 2006, s. 241; Sümer Atasoy, "Türkiye'de Müzecilik", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.6, haz. Mücteba Anđ vd., İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 1458.

³¹⁷ Cebeciler, eski fetihlerin hatırası veya ganimeti olarak gördükleri silahları depolarında muhafaza eder ve zaman zaman bunları dışarı çıkararak sergilerlerdi. Bu açıdan, Cebehane yalnızca bir silah deposu değil, aynı zamanda Osmanlı'daki askerî müzeciliğin öncüsü olarak kabul edilebilir. Detaylı bilgi için bk. Uğur Demir, "Fatih Devri Tüfeklerinin Askeri Müzeler Devri Meselesi", *Harp Tarih Dergisi*, S.1, İstanbul 2020, s. 43.

³¹⁸ İlhan Akbulut, "Cebehaneden Askeri Müzeye", *SkyLife Dergisi*, 2000, s. 230.

³¹⁹ Semavi Eyice, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*,

Mehmet dönemiyle başlayan ve askerî müzemizin temelini oluşturan silah toplama ve saklama faaliyetine ek olarak Fatih döneminden itibaren vefat eden Osmanlı sultanın silahları, kıyafetleri ve diğer kıymetli eşyaları Topkapı Sarayı hazinesine alınmış aynı zamanda başka ülkelerin hükümdarları tarafından hediye olarak gönderilen kıymetli eşyalar ve savaş ganimetleri de bunlara ek olarak Cebehane’de yerini almıştır. Bu şekilde tarihi ve değerli eşyalardan oluşan bir müze mahiyeti taşıyan ve kendine has bir düzeni olan bu yapıyı ve burada muhafaza edilen bu atalarının yadigârlarını Osmanlı sultanları hem ziyaret etmiş hem de korunmasına özen göstermişlerdir. Bu dönemden sonrasında hem sanat eserleri hem de ülkenin muhtelif yerlerinde bulunan eski eserler uzun bir müddet korunup gerekli tamirleri yapılmıştır. Verdiğimiz örneklerin tam anlamıyla günümüz müzecilik kavramına uymadığını belirtmekle beraber Osmanlıdaki yönetici ve sultanlarının da eski eser bilincinin az da olsa olduğu söylenebilmektedir. Nitekim uzun yıllar çeşitli devletlerin savaş malzemelerinin toplanmasıyla zenginleşen Cebehane’ye III. Ahmet döneminde 1726 senesinde tadilatı yapılarak kapısına Şeyhülislam Veliyüddin Efendi’nin yazısıyla 38 mısradan oluşan tarih kitabesi koyularak kitabede Cebehane’ye artık silah evi anlamına gelen “*Darü’l- Ešliha*” adı verilmiştir³²⁰. III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde çıkan ayaklanmalar esnasında isyancılar tarafından silah bulmak için yağmalanmasıyla Darü’l-Ešliha’da yer alan kıymetli eşyaların bir bölümü kaybolmuştur. 1826 senesinde ise II. Mahmud döneminde yaşanan yeniçeriliğin sonrasında Darü’l-Ešliha’da bazı eserlerinde askerî yapıyla bağlantılı olduğuna inanılarak tahrip edildiğine dair iddialar vardır³²¹.

Osmanlı’da günümüzdeki anlamda müzecilik anlayışının başlangıcının bu dönemin ortalarında atıldığını söylemek mümkündür. 1845 senesinde Sultan Abdülmecid Yalova’ya yaptığı bir gezi esnasında etrafta dağınık vaziyette bulunan ve üzerinde Kral Constantinus’un isminin yer aldığı eserlerin toplatılıp İstanbul’a yollanmasını

C.6, İstanbul 1985, s. 159.

³²⁰ İbrahim Hakkı Konyalı, *Türk Askeri Müzesi*, Ülkü Matbaası, İstanbul 1964, s. 9; Ferruh Gerçek, *Türk Müzeciliği*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 80.

³²¹ Osman Sermed Muhtar, *Müze-i Askerî-i Osmanî Züvvârına Mahsûs Rehber*, haz. Mehmet Mert Sunar, Zeynep Demir Okyay, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2022, s. 25-26.

emretmiştir³²². Bu olay, Osmanlı yönetiminin tarihi eserlerin korunması ve sergilenmesi konusunda bir adım attığını, aynı zamanda kültürel mirasa verilen önemin arttığını gösterir. Sultan Abdülmecid'in bu girişimi, ilerleyen yıllarda Osmanlı Devleti'nde müze kurma çalışmalarına ve antik eserlerin toplanmasına zemin hazırlamıştır. Sultan Abdülmecid'in bu emri 14 Nisan tarihine ait *Servet-i Fünun*'da antik Yunan ve Roma dönemi hakkındaki çalışmaları ile tanınan Alman Arkeolog ve Berlin Müze Müdürü olan Dr. Theodor Wiegand³²³'ın yazdığı bir yazıda şu şekilde anlatılmıştır:

“Abdülmecid Yalova'ya yaptığı bir gezi esnasında, yolda bir takım yaldızlı taşlar görür. Etrafindakilere bunların ne olduğunu sorar. Cevaben bu taşların üzerinde Kral Constantinus'un adının yazılı olduğunu öğrenir. Bunun üzerine, böylesi büyük bir hükümdarın ismini taşıyan şeylerin yerde yatmasının doğru olmadığını söyleyerek taşları toplatılıp İstanbul'a gönderilmesini emreder”³²⁴.

Tanzimat döneminin askerî alandaki en yetkili kişilerden biri olan müşir Ahmed Fethi Paşa, bahsi geçen taşların geçmişten bu yana mühimmat ambarı olan Aya İrini Kilisesi'ne yani Cebehane'ye taşınmasını sağlamıştır³²⁵. Avrupa basınında bu olay Fethi Paşa'nın bu çabalarının oldukça cesaret verici şekilde olduğu, valilere eski eserlerin İstanbul'a gönderilmesi yönündeki talimatlarının olumlu şekilde geri dönüşünün olduğu belirtilmiştir. Kudüs Valisi Mustafa Paşa, Escalon yakınlarında bulunan ve sanatsal niteliğiyle dikkat çeken bir alçak kabartmayı gönderilmek üzere takdim etmiştir³²⁶. Bu olay Aya İrini Kilisesi'nin düzenlenmesinden takriben bir sene önce yaşanmıştır. Nitekim bu gelişmelerle, Osmanlı Devleti'ndeki ilk müze ve müzecilik faaliyetinin başlamış olduğu kabul edilmiştir³²⁷. Sultan Abdülmecid ve Tophane-i Âmire müşiri olan

³²² Sümer Atasoy, “Türkiye’de Müzecilik”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.6, İletişim Yayınları, İstanbul 1984, s. 1458-1471.

³²³ Alman Arkeologu Th. Wiegand, Berlin Müzeleri'nin antik eserler bölümü müdürü ve İstanbul'daki temsilcisi olarak Anadolu'da kapsamlı bir şekilde örgütlediği ve yönettiği kazılarla tanınmış, ayrıca Berlin’de kurduğu “Bergama Müzesi” (Pergamon-Museum) ile büyük bir ün kazanmıştır.

³²⁴ Gazeteye ulaşmak için bk. *Servet-i Fünun*, no.984, 14 Nisan 1910.

³²⁵ Öz, a.g.e., s. 7.

³²⁶ *The Morning Post* (London, Greater London, England), 31 Aralık 1847, s. 7; *Manchester Weekly Times and Examiner* (Manchester, Greater Manchester, England), 4 Ocak 1848, s. 2.

³²⁷ Yücel, a.g.m., s. 241.

Ahmed Fethi Paşa'nın girişimleriyle müzeciliğin başlangıç tarihi 1845-1846 yılına tekâmül eder³²⁸. Bazı kaynaklara göre, Osmanlı müzeciliğinin başlangıcı 1847 yılına tarihlenmektedir. Tarihle ilgili farklı görüşlerin olmasıyla beraber Fethi Paşa'nın, Aya İrini Kilisesi'nde eser toplama tarihi 1845 yılından sonrasına ve 1846-1850 seneleri arasına tekâmül etmektedir. Bahsi geçen kilise de yaralan kalıntıların müzeye geliş tarihleri 1850-1851 tarihlerine isabet etmektedir³²⁹. Avrupa gazeteleri ise 1847 senesinde Mecmua-i Asar-ı Atika'nın açılışını duyurmuştur. *Journal de Constantinople* bahsedilen Müze-i Hümayun'u "Konstantinopolis'te açılan ilk Arkeoloji Müzesi" olarak okuyucularına aktarmıştır. Aynı zamanda *Journalde Constantinople* gazetesi Sultan Abdülmecid döneminde modernleşme hareketlerinin bir parçası olarak Fethi Paşa'nın gayretleri ile İstanbul'da açılan bu arkeoloji müzesinden umut vadeden bir atılım olarak bahsetmiştir³³⁰.

The Minneapolis Journal ve *Evening Star* adlı gazeteler ise Ahmed Fethi Paşa adındaki topçu generalin, Türkler arasında pek yaygın olmayan bir sanat ve antika zevkine sahip olarak Anadolu'dan satın alma ve yağma yoluyla elde ettiği arkeolojik açıdan ilgi çekici bir dizi nesnelere İstanbul'a getirterek Aya İrini avlusuna yerleştirdiğini okuyuculara aktarmıştır³³¹.

Ahmed Fethi Paşa çabalarıyla Aya İrini avlusunda kurulan bu ilk müze, bahsedilen Yalova seyahatinin evvelinde planlanan bir projeydi³³². Çünkü 1846 yılının mart ayında yayınlanan Fransız bir gazete olan *Monitör Universal* gazetesinde geçen, "sultanın eğitimle, fen ve mimari alanla ilgilenen toplumun her kesimine hitap eden

³²⁸ Ahmet Köç, "Askeri Müzenin Kuruluş Hikayesi", *Yedikuta Aylık Tarihi ve Kültür Dergisi*, Ekim 2016, s. 57; Gürsoy Şahin, "Avrupalıların Osmanlı Ülkesindeki Eski Eserlerle İlgili İzlenimleri ve Osmanlı Müzeciliği", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVI/42, Eylül 2007, s. 110.

³²⁹ Ahmet Mumcu, "Eski Eserler Hukuku ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XXVI, S.3-4, Ayrı Baskı, Sevinç Matbaası, Ankara 1969, s. 66; Aziz Oğan, "Türk Müzeciliğinin 100'üncü Yıldönümü", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu*, İstanbul'u Sevenler Grubu Yayınları, İstanbul 1947, s. 4.

³³⁰ Ar, a.g.t., s. 197.

³³¹ *The Minneapolis Journal* (Minneapolis, Minnesota), 2 Ekim 1910, s. 6; *Evening Star* (Washington, District of Columbia), 30 Eylül 1910, s. 11.

³³² "Müze-i Hümayûn'un Tarihçesi", *Sâlnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiyye, Altıncı Sene, Darü'l-hilâfetü'l-Âliyye*: Asır Matbaası, 1321, s. 51.

müzenin kurulmasını emrettiği” söylemi, sultanın bu durum üzerindeki düşüncesinin mühim kanıtı olarak yer almıştır³³³. Nitekim Osmanlı’da müzeciliğe 1846 senesinde Sultan Abdülmecid devrinde Ahmed Fethi Paşa’nın, eski eserleri toplamasıyla ilk adım atılmıştır³³⁴. Bu sebeple Aya İrini Kilisesi’nde bazı eski silahlar toplanarak Osmanlı Devleti’nde ilk müze kurulmuştur. Ayrıca Osmanlı Devleti’nde kurulacak ilk müze için Aya İrini avlusunun tercih edilmesi tesadüf değil ideolojik nedenlere dayanmaktaydı. Eski kilise bulunduğu yer dolayısıyla Topkapı’ya yakındı. Bu nedenle de kilisede yer alan eserler özellikle hem güç gösterisi hem de şöhretli bir geçmişin kalıntıları olarak tebaaya, elçi ve konsolosluklara sergilenebilmekteydi³³⁵.

Ahmed Fethi Paşa kendisini sultanın diğer damatlarından ayıran eğitiminin sonucu olarak Viyana, Paris ve Londra sefirlikleri yapmış ve bunun neticesinde Avrupa kültürüyle haşır neşir olmuştur. Fransızca ve Rumca’yı iyi derecede konuşabildiğini söyleyen ve Fethi Paşa ile birebir görüşmüş olan Ubcini³³⁶ Fethi Paşa’nın akıllı, aydın ve ülkesinin çıkarlarını her şeyden üstün tutan bir yönetici aynı zamanda kendi menfaatlerini de gözetken bir kişi olduğunu ifade etmiştir³³⁷. Nitekim Fethi Paşa yurtdışı görevlerinde görüp benimsediği kültür ve sanat hareketlerini Osmanlı topraklarında da uygulamak istemiş ve ülkede ilk müze olan Askerî Müze’nin kuruluş sürecini başlatarak sanat müsteşarı ünvanını da elde etmiştir³³⁸. Bu ünvanıyla Osmanlı Devleti’ndeki ilk müzeyi kurmak için ilk adımı atmıştır.

Nitekim Aya İrini Kilisesi’nin avlusunu çevreleyen revaklarının araları

³³³ Eldem, *a.g.e.*, s. 391.

³³⁴ Hüseyin Muşmal, “Anadolu’nun İlk Eski Eser (Arkeoloji) Müzesi: Konya Asar-ı Atika Müzesi’nin Kuruluşu”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.1, 2009, s. 123; Şükrü Ünar, *Atatürk Döneminde (1923-1938) Eski Eser Politikaları ve Türkiye’de Yapılan Kazı Çalışmaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2013, s. 13; Kundakçı, *a.g.m.*, s. 1083.

³³⁵ Fatma Şimşek, Güven Dinç, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Eski Eser Anlayışının Doğuşu ve Bu Alanda Uygulanan Politikalar”, *U.Ü. Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Uşak 2009, s. 106.

³³⁶ Fransa’da doğan Ubcini Osmanlı Devleti’nin Tanzimat dönemi çalışmaları yakından takip etmiştir. Detaylı bilgi için bk. Zeki Arıkan, “Ubcini Jean-Henri Abdolonyme (1818-1884)”, *TDVİA*, C.42, İstanbul 2012, s. 32-33.

³³⁷ *Takvim-i Vekâyi*, no.160, 28 Ocak 1838.

³³⁸ Öz, *a.g.e.*, s. 6.

camekânlar ile kapatılarak iki galeri haline getirilmiştir. Bu galerilerden bir tanesi tarihi silahlar olan Esliha-i Atîka bir diğeri ise eski kalıntıları kapsayan Âsâr-ı Atîka koleksiyonları için ayrılmıştır³³⁹. Âsâr-ı Atîka kısmında Fatih Sultan Mehmet'in kılıcı, Timur'un bazu-bendi, eski toplar, Alemdar'ın Horasanî kavuğu, 1453'teki kuşatmada Haliç'e gerilen zincir, Memluk Sultanı II. Kansu Gavri ile Sultan Selahaddin'e ait mineli kamalar, Sokullu Mehmed Paşa'nın barutluğu ile atının haşesi, Sultan Süleyman'ın Zigetvar Seferi'ne çıktığından Tuna'yı geçerken kullandığı kayığın bazı eşyaları gibi kıymetli parçalar bulunmaktaydı³⁴⁰. Yine aynı bölümde hipodromdaki yılanlı baş ve imparator lahitleri de yer almaktaydı³⁴¹. Hatta Fethi Paşa, Bizans imparatorlarına ait lahitlerin Mecma-ı Âsâr-ı Atîka Müzesi'ne taşınma aşamasında kapaklarının eksik olduğunu fark etmiş ve lahitlerin kapaklarının nerede olduklarının bilindiği halde o dönemin imkanları ile çıkarmanın olanaksız olmasının tespiti üzerine Paşa, 1847 senesinde bir revak üstüne kapakların kolay bulunabilmesi için yer tarifini yazdırmıştır. Nitekim kapaklar uzun yıllar sonrasında dönemin müdürü olan Halil Ethem ile gerçekleştirilen kazı ile yerinden yazılı olan yerden çıkarılarak eselerim toplandığı yere konmuştur³⁴².

Ahmed Fethi Paşa'nın iki kısma ayırdığı müzenin, Asâr-ı Atika bölümünde gösterilen tarihin derinliklerine ait bir zamanı sergilerken çağdaş bir görüntü için de bir başlangıç olmuştur³⁴³. Fethi Paşa, genellikle sağda solda karışık bir şekilde yer alan tarihi öneme haiz eserler ile silahları iki ayrı bölümde toplayarak müzecilik açısından bir düzene kavuşturmuştur³⁴⁴. 1846 senesine kadar, Cebhanede bazı silahların toplandığı, aynı zamanda ele geçen eski paraların Darphanede ve Sarayı Ceditte muhafaza edildiği ve sarayın hazine dairesi, Raht hazinesinde değerli eşyaların ve sonrasında bulunan sikke ve benzeri eşyaların Maarife gönderildiği arşiv vesikalarında görülmektedir fakat

³³⁹ Hut, *a.g.m.*, s. 451; Eyice, *a.g.m.*, s. 1597.

³⁴⁰ Ar, *a.g.t.*, s. 203.

³⁴¹ Öz, *a.g.e.*, s. 8.

³⁴² Gerçek, *a.g.e.*, s. 83; Abdülhak Şinasi Hisar, "Müzelerimizin İlk Zamanları", *Türk Yurdu*, S.261, İstanbul 1956, s. 281.

³⁴³ Wendy M.K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi*, çev. E. Soğancılar, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 60.

³⁴⁴ Shaw, *a.g.e.*, s. 47.

bunların bir müze niteliği taşımadığı anlaşılmaktadır³⁴⁵. 1846 yılındaki bu girişim sonucu başkentte ve ülkenin yerlerde çıkarılan kalıntıların müzede gösterime sunulması amacıyla daha önce uygun bir alan ayrılmadığı için iç avluda sergilenirken, sergilenen ürünler arasında sanatsal ilişki kurulmasına olanak sağlanmıştır³⁴⁶.

Ahmed Fethi Paşa Aya İrini Kilisesi'nde bir koleksiyon gösterimi biçimi yapıldıktan sonra atriumun bahçesine bakacak biçimde sultana özel bir oda anlamına gelen Hücre-i Padişah yaptırdığı iddia edilmektedir. Alus'a göre bu oda, 16. Louis tarzında döşendiği söylenmektedir³⁴⁷. Aslında bu oda yeni inşa edilmemiş 1816 yılında II. Mahmud devrinde iç dekorasyonu ve mobilyaları değiştirilen odadır³⁴⁸. Fethi Paşa kullanıma kapalı olan bu alanı tekrardan dekore etmiştir. Daha öncesinde evraklarda adı “*taht-ı hümayun*” olan odanın adı da “*hücre-i padişah*” olarak nitelenmeye başlanmıştır.

Ahmed Fethi Paşa sefirlik dönemlerinde Londra Kule Müzesi'ni de incelemiş müzede gördüğü eskiden devletin silahlı kıyafetlerini mankenler üzerinde sergilendiğini görüp bundan son derece etkilenmiştir. Nitekim Viyana'da, Osmanlı devlet adamlarının, saray hizmetlilerinin ve yeniçerilerin mankenlerini yaptırmıştır. Aya İrini'deki bu mankenlerin kıyafetleri de Viyana'da dikilmiş ve nihayetinde yüz kırk adet mankenden meydana gelen bir sergi oluşturulmuştur³⁴⁹. Mankenlerin tabanca, zırh, teber, kılıç, hançer, yatağan benzeri araç gereçler Askerî Müze'den ve devletin maliyesinden temin edilmişti. Büyük çoğunluğu çok kıymetli, elbiselerinde kullanılan kumaşlar da döneminin en iyi ve en ağır türlerinden tercih edilmişti. Yüz kırk adet mankenin her birine yeniçeri ordusundaki bir rütbenin, Osmanlı sarayındaki bir çalışanın ya da o dönemin bir zanaatkârının kıyafetlerini giydirmişlerdi. Bu kıyafetler yeniçerilerin gündelik yaşamdaki hallerini yansıtmaya yönelik düzenlenmişti. Mesela ilk girişte yer alan yeniçeri mısır közlüyordu; içeride ise bir yeniçerinin saz çalmasını dinleyen bir

³⁴⁵ Askerî Müze isimli gazete no.38 Haziran 1947 Taha Toros Arşivi.

³⁴⁶ Shaw, *a.g.e.*, s. 45.

³⁴⁷ Shaw, “Rehber, Müze-i Askeriye-i Osmani, 78” adlı yayını, *Takvim-i Vekâyi* no.292 (1261) sayılı bölümünden belirtmiştir. Shaw, *a.g.e.*, s. 49.

³⁴⁸ BOA., C.SM. d.51, g.2595, 30 Ocak 1816.

³⁴⁹ Shaw, *a.g.e.*, s. 55.

grubu temsil ediyordu³⁵⁰. Silahların dizilişinde de dönemleri göz önüne alınmıştı. Tüm silahlar ve teçhizatlar hakikiydi. Aralarında yakutla, elmasla ve zümrütle işlenmiş olanlar hayli fazlaydı³⁵¹. Mankenlerin silahları olmasına rağmen dinlenir gibi tasvir edilmişlerdi. Ahmed Fethi Paşa Viyanalı sanatkârlara hazırlattığı mankenleri, Aya İrini Kilisesi'nin yukarı bölümünde tarihi teşrifata uygun sıralamıştı. Londra Kule Müzesi'nde hayata döndürülmüş tarihsel şahsiyetlerden farklı olarak, tebaanın yeniçerileri unutmaları için yeterli zaman geçmemişti. Yeniçeriler henüz yakın geçmişe ait olduklarından sebep sergilenen mankenler onların hatırasını yüceltmek yerine onları mumyalara dönüştürmüştü. Yeniçerilerin mankenlerle simgelenmesi, sadece onların değil, vakti zamanında korudukları geleneksel Osmanlı düzeninin de ortadan kaldırıldığının mesajını vermekteydi. Mankenler geçmişin insanların akıllarında canlandırılmasını daha kolay hale getirecek, fakat yeniçerilerin gücünün ya da Vaka-i Hayriye'nin dehşetinin tarihe gömüldüğünü göstererek tekrardan canlanmasına müsaade etmeyecek biçimde düzenlenmişti³⁵². Fethi Paşa taht odasının, mankenlerin ve diğer hazırlıkların tamamlanmasından sonra Sultan Abdülmecid'i davet ederek müzeyi gezdirmiştir. Sultan Abdülmecid Osmanlı'nın bu ilk müzesini oldukça beğenmiş ve mankenler de çok hoşuna gitmiş ve Ahmed Fethi Paşa'yı takdir etmiştir. Aynı zamanda mankenler yerli ve yabancı birçok ziyaretçisinin de ilgisini çekmiştir. Bu nedenle ismi "Yeniçeri Kıyafethanesi" olarak ünlenmeye başlamıştır³⁵³.

Ahmed Fethi Paşa yeni müzeyi zenginleştirmek amacıyla araştırmalar yapmıştır. Arkeolojik kalıntıları muhafaza amacıyla, bunların bulunduğu alanlarda kazı yapılmasına müsaade etmemiştir. Fakat eski eserlerin olmadığı araştırılıp anlaşıldığı tespit edilen yerlerde gerekli ruhsatı vermiştir³⁵⁴. Aynı zamanda müze içeriğinin

³⁵⁰ Gautier bu manken grubuyla ilgili şunları anlatmaktadır: Bu yeniçeri askerlerinin gündelik yaşamlarında son derece mutlu, ele avuca sığmaz birine benziyor. Öldürürken bile espri yapabilir. Her şeye müsaadesi olan ayrıcalık sahibi bir ordunun bir parçası olarak soğukkanlı bir şekilde oturuyor. Avare arkadaşlarını keyiflendirmek için bağdaş kurup sazını çalıyor. Daha detaylı bilgi için bk. Gautier Theophile, *Constantinople*, çev. Nurullah Berk, İstanbul Kitaplığı, İstanbul 1990, s. 276.

³⁵¹ Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, s. 14.

³⁵² Theophile, *a.g.e.*, s. 278.

³⁵³ *Takvim-i Vekâyi*, no.292, 1261.

³⁵⁴ BOA., A.MKT.NZD. 189-37, 20 Haziran 1857.

zenginleşebilmesi için sergilenecek eserlerin toplanması çalışmalarına başlanmıştır. Hükümet, bir taraftan kentlerdeki memurlara ve tebaayı eski kalıntıları bir araya getirme mevzusunda yönlendirmeye, bir taraftan da arkeolojik eser koleksiyonlarını tescil edip kayda almaya başlamıştı. Bu mevzuda tebaayı şevklendirmek amacı ile yapılan hareket, şahısların bulduğu eski eserlerin ücret tespiti sonucunda eserin değerinin bir kısmının ödül olarak ilgisine verilmesiydi. Osmanlı bu girişimiyle, halkın bulduğu tarihi eserleri devletten saklamasının önüne geçmeyi amaçlamıştı. Sonuç olarak Saruhan'ın Nif kazasının Sofular kırsalında eski sikkeler bulan ve devlete teslim eden kişilere, ödül verilmişti³⁵⁵. Yine tarlasında Yunanlıların olduğu düşünülen bazı eski eserler bulunarak devlet görevlilerine teslim eden Halil Bey'e de aynı şekilde eserin bedelinin üçte biri ödenmiştir³⁵⁶. Değerli parçaların yeni kurulan müzeye intikalinde etkin olan yerel yöneticilere bölgelerindeki eserlerin kıymetli olanlarının İstanbul'a gönderilmesi hususunda bir genelge gönderildiği, vilayetlerden gelen cevap niteliğindeki raporlarda arama faaliyetleri yapıldığı anlaşılmaktadır³⁵⁷. Bunun yanı sıra eserlerin tespiti, zarar verilmesinin önlenmesi ve hatta eskizlerinin çizilerek İstanbul'a bilgi verilmesi talep edilmişti. İlk verilerin 1847 senesinden itibaren İstanbul'a gelmeye başlamıştı. Kudüs mutasarrıfı, 3600 yıllık olduğu tespit edilen ve üzerinde hayvan ve insan figürleri yer alan mermer kabartmaların, Gazze yakınlarındaki Askalon mevkiinde bulunduğunu haber vermesi neticesinde eserleri İstanbul'a gönderme emri verilmişti. İstanbul'a 26 Ekim 1847 senesinde ulaşan³⁵⁸ ve bir mermer blok ile iki şamdandan oluşan tarihi eserler³⁵⁹ ancak 21 Şubat 1848 yılında müzeye yerleştirilmiştir³⁶⁰. Yöneticilerin eski eser mevzusundaki hassasiyetlerini kalıcı hale getirmeyi arzu eden Ahmed Fethi Paşa, vilayetlere sıklıkla buldukları bölgelerdeki tarihi eserlerin envanterlerini çıkarmalarını talep etmişti. Bu sebeple 1852 senesinde eski yapılar ve eserlerin tahrip edilmesini

³⁵⁵ BOA., A.MKT. 78/20, 22 Nisan 1847.

³⁵⁶ BOA., A.MKT. 81/51, 15 Mayıs 1847.

³⁵⁷ İlber Ortaylı, "Tanzimatta Vilayetlerde Eski Eser Taraması", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1599.

³⁵⁸ Alev Koçak, *The Ottoman Empire and Archaeological Excavations*, The İsis Press, İstanbul 2011, s. 44-45.

³⁵⁹ BOA., A.MKT. 100/58, 1 Kasım 1847.

³⁶⁰ BOA., A.MKT. 3/29, 21 Şubat 1848.

önlemek adına tüm kaymakamlık ve müdürlüklere birer talimatname daha göndermişti³⁶¹. Bunun neticesinde Halep eyaletinden yazılan bir tezkirede, Halep mal müdürü, buldukları tarihi nitelikli çanak, çömlek, heykel ve meskûkâtın bir listesini İstanbul'a bildirerek müzeye gönderilmek üzere Ahmed Fethi Paşa'ya teslim edildiği görülmektedir³⁶². Yeni kurulan müzeye eski eserlerin kazandırılma çabalarının meyvelerini verdiği ortadaydı. 18 Nisan 1848 tarihine ait bir belgeden de anlaşılacağı üzere Bağdat'ta bulunan bir Nakşibendi Dergâhında bir çömlek içerisinde bulunan 15 tane altın karşılığı 54 akçe ödenerek, müzeye konulmak amacıyla el konulmuştu³⁶³.

Osmanlı Devleti'nin bu ilk müzesi olan Aya İrini'yi 1850 senesinde Gustave Flaubert İstanbul seyahati sırasında buradaki sergiyi ziyaret etmiş ve gözlemlerini kaleme almıştır³⁶⁴.

Aya İrini'yi gören bir diğer kişi de ünlü Fransız yazar, romancı ve edebiyat eleştirmeni Theophile Gautier'dir. 1852 senesinde İstanbul'u ziyaret eden ünlü yazar, *Constantinople* adlı çalışmasında, eski eserlerin yer aldığı Âsâr-ı Atîka kısmından söz etmiştir³⁶⁵.

Osmanlı Devleti sergiyi görüp inceleyenlerin yalnızca bu eserleri değil, imparatorluğun başkentinin kültür mirası olan Bizans ve Yunan eserlerini de görmelerini istemekteydi. Bizans İmparatorluğu'ndan kalan dinî yapıların, taş anıtların bilinmesi Dersaadeti insanların gözünde fethin sembolü olarak göstermiştir³⁶⁶.

6. İktisadi Görüş ve Faaliyetleri

Ünlü Fransız yazar ve şair olan Alphonse de Lamartine 1833 senesinde İstanbul'a geldiğinde daha önceden tanıştığı Fethi Paşa'yı “ ... her açıdan bir Avrupalı,

³⁶¹ BOA., A.MKT.UM. 102/88, 15 Temmuz 1852.

³⁶² Başbakanlık Arşivi İrade Dahiliye tasnifi Nr. 8520/8 Muharrem 1264 ve aynı tasnifi nr. 8060, 1263 ve nr. 8207.

³⁶³ İsmail Günay Paksoy, “Bazı Belgeler ışığında Osmanlı Devleti'nin Kültür Mirası Politikası Üzerine Düşünceler”, *Osman Hamdi Bey ve Dönemi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993, s. 205.

³⁶⁴ Gustave Flaubert, *Doğu'ya Yolculuk (1849-1851)*, çev. Yasar Avunç, Sel Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 305.

³⁶⁵ Eyice, *a.g.m.*, s. 1597.

³⁶⁶ Göksun Akyürek, *Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 151.

zarafet sahibi vizyoner genç bir misyoner” olarak anlatmıştır³⁶⁷. Fethi Paşa, yurt dışında gördüğü ve beğendiği yenilikleri Osmanlı’da da faaliyete geçirmek istemiş ve çoğunlukla göstermiştir. Sultan Abdülmecid döneminde Osmanlı Devleti, ekonomik sıkıntılara rağmen modernleşme ve sanayileşme hedefi doğrultusunda önemli adımlar atmıştır. Bu dönemde, özellikle sanayinin gelişimi için fabrikaların kurulmasına yönelik bir politika benimsenmiştir³⁶⁸.

Ahmed Fethi Paşa, Osmanlı Devleti’ndeki ekonomik kalkınmanın, toplumsal dönüşümü tetikleyecek en önemli araçlardan biri olduğunun farkında ve bu nedenle sanayileşme sürecini desteklemiştir. Fethi Paşa'nın bu düşüncesi, Tanzimat dönemi reformlarının genel yaklaşımıyla paralel bir şekilde, devletin modernleşmesi ve batılılaşması için ekonomik altyapının güçlendirilmesi gerektiğine dayanıyordu. Aynı şekilde, Tanzimat dönemi edebiyatının önemli figürlerinden Şinasi de bu görüşü benimsemiş ve ekonomik kalkınmanın toplumsal gelişimi hızlandıracağına inanarak sanayileşmenin önemine dikkat çekmiştir³⁶⁹. Osmanlı Devleti’ni makineleşme gayretleri ile bir adım öteye taşıyarak fabrikalar kurmuştur³⁷⁰.

Osmanlı Devleti’nde bu süreçte İznik çini eserlerinin zamanla kalitesinin azalması ve sonrasında XVIII. yüzyılda ise tamamen kötüleşmesi ile seramik üretimi için yeni bazı girişimlere kalkışılmıştır. Bu dönemde Batı’da porselen işçiliği modern teknolojiyle en üst seviyelere ulaşmıştır. Porselen alanındaki bu ilerleme ve ürün kalitesinin görülmesi ile beraber İstanbul’da Beykoz, Balat gibi mahallelerde bulunan ufak imalathanelerde de porselen imalatına başlanmıştır. İmalattan ortaya çıkan numunelerin azımsanmayacak derecede iyi olduğu görülmüştür³⁷¹.

III. Selim döneminde Beykoz’da faaliyete geçmiş cam üretim tesisinden yaklaşık

³⁶⁷ Eyice, *a.g.e.*, s. 1597.

³⁶⁸ Edward Clark, “Osmanlı Sanayi Devrimi”, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, haz. E. İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 37-52.

³⁶⁹ Songül Ulutaş, “Sanayileşme Sürecinde Geleneksel Osmanlı Üretim Sektörü: Tarsus Örneği (1839-1856)”, *Milli Folklor Dergisi*, C.14, S.105, 2015, s. 59.

³⁷⁰ Shaw, *a.g.e.*, s. 44.

³⁷¹ Adile Birben, *Çin Porselen Sanatı “Toprağın Ateşle Dansı”*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011, s. 135.

kırk sene sonra, Sultan Abdülmecid döneminde bu kez Ahmed Fethi Paşa'nın yoğun çabalarıyla tekrar aynı civarda bir "*Cam ve Billur Fabrikası*" yapılarak üretime başlanmıştı. Aslında bu üretim yeri geniş ölçekli değil atölye şeklindedir. Gerçek anlamda üretim yeri burası olup Avrupa'dan ithal hammadde kaolin ile porselen imal edilmiştir. Zamanla satın alınan kaolin madeninin fiyatının yüksek olması sebebiyle İstanbul yakınlarında maden araştırması yapıldığı da bilinmektedir. Ayrıca Hollanda tarihinde de Ceneviz ile Felemenk tacirlerin gizli bir şekilde Eyüp çevresinde gemilerine çamur ve kil yükleyerek seramik üretiminde kullanmak amacıyla götürdükleri ifade edilmiştir. Zamanla Haliç sahilinde toprak ve kil seramik ve porselen üretiminde kullanılmıştır. Faaliyette olan imalatın Türk üretimini göstermek maksadıyla göstermek için seramiklerin altlarında "*Eser-i İstanbul*" mührü yer almaktadır. Fabrika bu işte tecrübeli kalfaları toplamış, topluma uygun, orijinal tam anlamıyla yeni niteliklere sahip olan eserler ortaya koymuşlardır. Ahmed Fethi Paşa'nın cam sanatı ve sanayisinin iyileştirilmesi yönündeki icraatlardan önemli olanı da o tarihlerde bir iktisadi alanda faaliyet göstermesi için ayrılan Beykoz civarında Sultan Abdülmecid'in emriyle bir "*Çini ve Billur Fabrikası*" açılması olmuştur. Tesis, o zamana dek Osmanlı'da bir cam sanatı alanında faaliyet gösteren yoğun sanayileşme konusunda uzun süre etkisini sürdürmüştü. Beykoz civarında tekrardan faaliyete başlayan cam alanındaki işleri, kimi zaman durmuş olsa da uzun seneler devamınca faaliyetini sürdürmüştür. Ayrıca bir yönden şu an ki cam alanında dahi içinde kendine yer bulduğu uygun bir zemin ortamı sağlamıştı. Nitekim yüksek maliyetli üretim ve imparatorluğun içinde bulunduğu mali bunalım, fabrikanın ilgisizlik ve mali borçlarının alacaklılara geri verilememesinden dolayı yakın bir süre zarfında faaliyetini sonlandırmasına sebep olacaktır. Osmanlı Devleti'nin sanayileşmesi evresinde kurulan fabrikalar arasında adı geçen fabrikalardan birisi de Büyükdere Tuğla Fabrikası'dır. Büyükdere'de kurulan tuğla fabrikası için talep edilen 15 senelik imtiyaza ilişkin bilgi 17 Ocak 1841 tarihli arşiv belgesinde yer almaktadır. Osmanlı'da XIX. yüzyılın ilk yarısında bir tuğla fabrikasının inşa edildiğinin kanıtını oluşturan bu belge, fabrikayla ilgili başka önemli bilgileri de içerisinde bulundurmaktadır. Örneğin içeriğinden fabrikanın giderlerinin özel bir şirket tarafından

ödendiğini öğrendiğimiz bu imtiyaz talebinin altında yüksek ihtimalle fabrikayı inşa eden şirketin ortakları olan Mustafa Reşid, Mehmet Yusuf, Mehmet Sadık, Ahmed Fethi Paşa'nın mühürleri yer almaktadır. Bunlar arasında Avrupa'da sefirlik yapmış, dönemin üst düzey bürokratlarından olan ve Osmanlı modernleşmesinin iki mimarı Mustafa Reşid Paşa ve Ahmed Fethi Paşa'nın yer alması son derece mühimdir. Ahmed Fethi Paşa'nın Büyükdere'de bir tuğla fabrikası ile kil yataklarını işlettiğinden Macfarlane'da eserinde söz etmiştir. Beykoz'da bulunan porselen fabrikasının da sahibi olan Ahmed Fethi Paşa'nın aynı zamanda İstanbul'daki ilk tuğla fabrikasının kurucu ortaklarından olduğu bu bilgi ve belgelerde görülmektedir. Bahsi geçen imtiyaz başvurusunda fabrikanın kuruluş maksadı ve teknik donanımından bahsedilerek arzu edilen imtiyazın şartları belirtilmiştir. Belgede geçtiği şekliyle bu tuğla fabrikasında başka ülkelerde olduğu gibi makine tabir olunan çarklarla ve kalıplarla muhtelif tuğlalar imal edilecekti. Fabrikanın imale başlaması ile de ülkede tuğla artarak fiyatı ucuzlayacak bununla beraber de kâgir inşaatların maliyetleri ahşap inşaatlara yakın seviyeye gelebilecektir. Fabrikanın giderlerinin karşılanabilmesi için talep edilen imtiyazın şartları ise Dersaadet ve Bilad-ı Selase'de farklı tuğla fabrikası kurulmasına izin çıkmaması, buna ihtiyaç duyulması halinde bu fabrikanın da yine aynı şirket tarafından kurulması istendiği belirtilmiştir. İstenilen imtiyazla ilgili Meclis-i Umur-ı Nafia'da yapılan müzakerelerin neticesinde fabrikada Avrupa'dan ithal edilen makine ve kalıplarla adi tuğladan daha temiz ve sağlam tuğla imal edileceği ve bu tuğlalarla yapılacak binaların da daha sağlam olacağı belirtilerek fabrikaya onbeş yıllık imtiyaz verilmesi hususunda karar alınmıştır. Fakat ikinci bir fabrikanın açılmasına gerek duyulması hususunda Ticaret Nezareti'nin onayının gerekeceği belirtilmiştir. Osmanlı Devleti'nde 1847-1848 yıllarında incelemeler yapan Macfarlane, Ahmed Fethi Paşa'nın Büyükdere Vadisi'ndeki tuğla fabrikası ile liman arasında tuğla sevkiyatı gerekçesiyle yine yabancı mühendisler tarafından yapılmış bir dekovil hattı bulunduğu bahsetmiştir.

Tanzimat sonrası erken sanayileşme faaliyetleri kapsamında inşa edilen tuğla fabrikalarından yüksek ihtimalle ilki olan Büyükdere'deki tuğla fabrikasının kurucularından ikisinin Osmanlı Devleti'nin üst düzey bürokratlarından Mustafa Reşit

Paşa ve Fuad Paşa'nın olması imparatorluk erkanı mensuplarının devletin sanayileşme alanında üstlendiği görevi göstermesi açısından son derece önemlidir³⁷². Ahmed Fethi Paşa bu sanayi girişimlerinde bulunurken bir yandan da Orman Kanunu lahiyelerinin hazırlanmasında sorumluluk üstlenmiştir.

Kısa bir süre Ticaret Nazırlığı görevi olan Ahmed Fethi Paşa, çeşitli göllerde sülük avlanması imtiyazlarının halka açık olarak satışa sunulmasına karar vermiştir. Bu uygulamanın, 1 Ocak itibarıyla yürürlüğe girmesi öngörülmüştü. Her bir ilçeye ait göller için bu ayrıcalıklar, önceki yıl olduğu gibi, 13 Mart 1841 tarihinden başlayarak 12 Mart 1842 tarihine kadar bir yıl süreyle geçerli olacak şekilde düzenlenmiştir. İlgili dönemde bu göllerde sülük avlama hakkı, belirlenen usuller çerçevesinde özel kişilere verilecek haberi yabancı basında konu olmuştur³⁷³. Bir diğer haber kaynağına göre, Fethi Paşa'nın açık artırma yöntemiyle gerçekleştirdiği uygulama sonucunda hazineye yıllık 2.000.000 kuruş gelir sağlanması öngörülmüş; ayrıca tüccarların da sülük ticaretinden elde ettikleri kazançlardan oldukça memnun oldukları belirtilmiştir³⁷⁴. Bu karar, Osmanlı'da ekonomik kaynakların ticarileştirilmesine ve kamu gelirlerinin artırılmasına yönelik adımlardan biridir. Sülüğün avlanmasına dair imtiyazların açık artırma yoluyla satılması devletin ekonomik politikalarıyla doğrudan ilişkilidir. Aynı zamanda bu uygulama ile, yerel ekonomilere canlılık katmayı ve kaynak kullanımını düzenlemeyi de amaçlanmıştır.

Ahmed Fethi Paşa'nın bir diğer katkısı da Dolmabahçe Sarayı'nın inşaa ve dekorasyonu üzerine olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen Dolmabahçe Sarayı, Tanzimat döneminin estetik ve mimari anlayışını en iyi şekilde yansıtan başyapıtlarından biri olarak kabul edilmektedir. Bu eser, dönemin kültürel ve sanatsal özelliklerini barındırmakla birlikte, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin modernleşme

³⁷² Şennur Kaya, "XIX. Yüzyılda İstanbul'da Tuğla Üretimi ve Çobançeşme Tuğla Fabrikası", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.50, Temmuz 2017, s. 180.

³⁷³ *The Era* (London, Greater London, England), 20 Aralık 1840, s. 11.

³⁷⁴ *The Morning Post* (London, Greater London, England), 18 Nisan 1840, s. 3.

dönemine dair önemli bir simge olarak öne çıkmaktadır³⁷⁵. Dolmabahçe Sarayı'nın inşası sırasında, sarayın hem aydınlatma hem de ısıtma ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bir Gazhane inşa edilmiştir. 1853 yılında tamamlanan Dolmabahçe Gazhanesi'nin inşası sürecinde ve sonrasında gerekli ekipman teminiyle ilgili olarak, Tophane-i Âmire Nezareti sorumlu olmuştur. Bu süreçte, nezaretin başında bulunan Ahmed Fethi Paşa'nın katkı ve girişimleri belirleyici bir rol oynamıştır³⁷⁶.

1857 yılında, sarayın tüm alışverişlerini yöneten Ahmed Fethi Paşa adına, İngiltere'den 365 İngiliz Lirası değerinde avize ve gerekli aksesuarlar sipariş edilmiştir. Arşiv belgelerine göre, Osmanlı saraylarının dönemin önde gelen avize üreticisi olan İngiltere'den düzenli olarak avize ithal ettiğini ve bu ithalat sürecinde diplomatik ilişkilerin de kullanıldığını ortaya koymaktadır. Fethi Paşa, saray alımlarının düzenlenmesinde önemli bir rol üstlenmiştir³⁷⁷. Yine başka kaynaklarda sarayın mobilya ve dekorasyon eşyaları, yurt dışına verilen özel siparişlerle temin edilmiştir. Bu süreçte, Tophane-i Âmire Müşiri Ahmed Fethi Paşa'nın yanı sıra, İngiliz mimar William James Smith gibi isimler, yurt dışından getirilen eşyaların sağlanmasında önemli aracı kişiler olarak görev almışlardır³⁷⁸.

Yabancı basın bu muhteşem sarayı sultanın kayınbiraderi, modern medeniyetin en büyük hayranlarından biri olan Ahmed Fethi Paşa'nın tavsiyesi üzerine inşa edildiği şeklinde haber yapmıştır³⁷⁹.

Basında Dolmabahçe Sarayı'nın Sultan Abdülmecid'in kayınbiraderi olan ve modern medeniyetin büyük bir hayranı olarak tanınan Ahmed Fethi Paşa'nın tavsiyesiyle inşa edildiğine dair yapılan haber, sarayın inşasında kişisel ve diplomatik ilişkilerin etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bu ifade, aynı zamanda Ahmed Fethi

³⁷⁵ T. Cengiz Göncü, *Dolmabahçe Sarayı'nın İnşa Süreci, Mekân ve Teşkilat*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 5.

³⁷⁶ BOA., MB. 21/61, 9 Ocak 1852; Göncü, *a.g.t.*, s. 177.

³⁷⁷ Ahmet Efe Tilki, *Dolmabahçe Sarayı Donatılarının Endüstriyel Miras Kapsamında İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Haliç Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2024, s. 107.

³⁷⁸ İlon Baytar, "19. Yüzyıl Osmanlı Saraylarına Ait Dekorasyon Katalogları", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S.24, 2015, s. 3.

³⁷⁹ *Daily News (London, Greater London, England)*, 26 Eylül 1853, s. 7.

Paşa'nın Osmanlı'daki modernleşme sürecindeki rolünü vurgular ve sarayın sadece bir yapı olarak değil, aynı zamanda dönemin ideolojik ve kültürel dönüşümünün bir simgesi olarak görülebileceğini ima etmiştir.

Ahmed Fethi Paşa'nın bir diğer etkisi de yurtdışına öğrenci gönderme olayıdır. Tanzimat döneminde Osmanlı modernleşme hareketlerinin temel unsurlarından biri, yurt dışına öğrenci gönderilmesi politikasıdır³⁸⁰. Osmanlı Devleti'nde yurtdışında eğitim uygulamasını başlatan ilk II. Mahmud olup, bu süreci öğrenci gruplarını Avrupa'ya göndermek suretiyle sistemli bir biçimde hayata geçiren kişidir³⁸¹. Bu bağlamda verilebilecek örneklerden biri, yeni Türk edebiyatının öncülerinden şair, yazar ve gazeteci Şinasi'nin³⁸² Paris'e gönderilmesidir. Şinasi, Fransızca öğretmeninini yönlendirmesiyle Avrupa'da eğitim alabilmek amacıyla, dönemin nüfuzlu devlet adamlarından ve sultanın damadı olan Tophane-i Âmire Müşiri Fethi Paşa'ya yazılı bir başvuruda bulunmuştur. Bu başvurunun ardından, Tanzimat Fermanı'nı ilan eden Sadrazam Mustafa Reşit Paşa ile tanıştırılmış; onun aracılığıyla Sultan Abdülmecid'e bir dilekçe sunarak talebini iletmiştir. Yapılan değerlendirme sonucunda dilekçesi kabul edilmiş ve eğitim almak üzere Paris'e gönderilmiştir³⁸³. Ayrıca Tophane-i Amire Müşirliği, Batı tarzı modernleşmeyi benimseyen ve reform yanlısı bürokratların görev yaptığı önemli kurumsal yapılardan biri olarak öne çıkmaktadır³⁸⁴.

Şinasi'ye ek olarak Batı tarzında eğitim almış olan Hüsnü Yusuf Bey'in³⁸⁵ Avrupa'ya gönderilmesinde Ahmed Fethi Paşa'nın etkisi oldukça açıktır. Fethi Paşa, Hüsnü Yusuf Bey'in resim konusundaki yeteneğini fark ederek bu durumu sultana iletmiş, sanatçının başarılı eserlerinden birini de takdim etmiştir. Sanata ilgi duyan

³⁸⁰ Erdoğan, *a.g.t.*, s. 2.

³⁸¹ Mustafa Gençoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Yurtdışı Eğitimin Öncüleri (1830-1839)", *Esogü Tarih Dergisi*, C.3, S.2, Mayıs 2020, s. 6.

³⁸² Şinasi hakkında detaylı bilgi için bk. Alim Kahraman, "Şinâsi", *TDVİA*, C.39, İstanbul 2010, s. 166.

³⁸³ Ayşegül Ergişi, "Yeni Türk Edebiyatının Öncüsü Şinasi: Bourdieu'cü Bir Okuma", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.5, S.23, Güz 2012, s. 208.

³⁸⁴ Ömer Faruk Akün, "Şinasi", *İslam Ansiklopedisi*, C.XI, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 545.

³⁸⁵ Hüsnü Yusuf Bey, XIX. Yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da yaşamış ve Tanzimat Dönemi'nin toplumsal ve kültürel dönüşüm sürecine tanıklık etmiş öncü Türk ressamlarından biridir. Detaylı bilgi için bk. Naciye Turgut Cebeci, "Mühendishâne-İ Berrî-i Hümâyûn Mezunu Bir Ressam: Hüsnü Yusuf Bey", *Milli Saraylar Sanat Tarih Mimarlık Dergisi*, S.19, Aralık 2020, s. 47.

bireylerin tebaası arasında yer alması, Sultan Abdülmecid’i oldukça memnun etmiş; bunun üzerine, 1849 yılında Topçu Mektebi’nden mezun olan Hüsnü Yusuf Bey’in sanatsal becerilerini geliştirmesi amacıyla Avrupa’ya gönderilmesine karar verilmiştir³⁸⁶. Ayrıca bir süre sonra Fethi Paşa’nın damadı olacak Said Paşa’da Fethi Paşa’nın arzıyla eğitim için Edinburg Üniversitesi’ne gönderilmiştir.

Tophane-i Âmire Müşiri Ahmed Fethi Paşa, Tanzimat dönemi Osmanlı modernleşmesinde hem bürokratik hem de kültürel düzlemde etkin bir figür olarak, Batı tarzı eğitimin yaygınlaştırılmasında ve özellikle yetenekli bireylerin Avrupa’ya gönderilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Selanik çevresinde yer alan Kesendire civarındaki dağlık alanda donanma yapımı amacıyla keresteye ihtiyaç olması haberi üzerine orman mevzusu Meclis-i Umûmî’de tartışmaya açılmıştır³⁸⁷. Bu görüşmelerde, Osmanlı’da da Batı’daki gibi ormanların bir düzene konularak, doğru bir yönetim şeklinin oluşturulması fikri ortaya atılmış³⁸⁸ ve ormanların Osmanlı Devleti’ne önemli yararlar sağlayacağı düşüncesi uygun bulunarak benimsenmiştir. Düşüncenin sonucunda Sultan Abdülmecid’in emriyle beraber, Ahmed Fethi Paşa tarafından 22 maddeden oluşan ilk orman lâyihası çalışması yapılmıştır. Çalışma bariz şekilde “lâyiha” adıyla adlandırılacak olan düzenleme 12 Temmuz 1840 tarihli oturumda Meclis-i Vâlâ’da, okunmuştur. Lâyihanın tercümesini, yabancı dili olan Avrupalı son derece yakından takip eden ve devlet kademelerinde mühim mevkilerde bulunan Ahmed Fethi Paşa hazırlamıştır. Layihanın başlığında yer alan tercüme edilmiş ifadesi, Ahmed Fethi Paşa’nın lâyihayı çeviri ifadelerden düzenlediğini düşündürmektedir. Fakat, Redhouse tarafından tercüme edilen Fransa orman yönetmeliği başka nüshasının bulunamadığı şeklindedir. Bu sebeple Redhouse’un çevirisinden haberinin olup olmadığı ya da ne kadar esinlenerek kendi tasarısını hazırladığıyla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Bu dönemde, Fransız yönetim tarzının

³⁸⁶ Halil Özyiğit, “İlk Devir Türk Ressamlarından Bir Kesit ve Resim Sanatına Katkıları”, *Belgi Dergisi*, S.22, Yaz 2021, s. 885.

³⁸⁷ Erkan Kılıç, Kenan Ok, “Memâlik-İ Mahrûsede Olan Ormanların Tanzim ve Tesviyesine Dair Lâyiha-i Mütercededir İsimli 1840 tarihli belgenin Türkiye Ormancılığındaki Rolü”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S.22, Güz 2016, s. 7.

³⁸⁸ Kılıç-vd, *a.g.m.*, s. 8.

Osmanlı'daki devlet sistemine yakın bulunması ile beraber yönetimde birtakım farklılıklar ve değişiklikler genelde Fransa'dan model alınmıştır³⁸⁹. 1840 tarihinde Meclis-i Vâlâ'da lâyiha hakkında görüşülen yapılan müzakerelerde, yönetmeliğin son derece uygun yazıldığı ve yönetmeliğin onaylanması durumunda, o zamana dek gerektiği gibi bakılmamış olan ülke ormanların devlet kanadı ile toplumda yararlı bulunacağı, devletin orman alanlarının imar işlerinin sağlayabilecek yeterlilikte çalışmanın yapıldığı net bir biçimde anlatılmıştır. Lâyihanın verdiği yeni olanaklarla beraber, orman olan yerlerde bulundurulacak memurlar nezdinde, ağaçların gelişi güzel kesilemeyeceği, tersane için hammadde kaynağı kerestelerin güvenliğinin sağlanacağı ve bunların yok edilmesine izin verilen ağaç türlerinin rüsuma göre vergi tahsil edileceği belirtilmiştir. Tahsil edilen gelirden buradaki görevlilerin ücret ve bazı giderlerinin karşılanacağı, böylelikle lâyiha çalışmasının ülkeye herhangi bir ilaveten ek bir masraf oluşturmayacağı ifade edilmiştir³⁹⁰.

Lâyihanın giriş kısmında, orman usulü hakkında bilgili, emin birinin nâzır olarak görevlendirilmesi lâyihanın kabulüyle beraber netleştirilmiştir. Alınan kararla adli bir güvence sonucunda Ahmed Fethi Paşa'nın önerisiyle 18 Ağustos 1840 tarihinde Tüfekhane eski müdürü olan Ahmet Şükrü Bey, Osmanlı'nın ilk orman müdürü olarak atanmıştır³⁹¹. Fermanla beraber kanunun üstün olduğu ülke amacı olma yolunda adım atan bürokrasi, devlete ait ormanlarda da bir düzen inşa edip, merkezi otorite kurmayı amaçlamıştır.

³⁸⁹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, Ankara 1987, s. 58.

³⁹⁰ Kılıç-vd, *a.g.m.*, s. 8.

³⁹¹ Kılıç-vd, *a.g.m.*, s. 8-9.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜHİMMAT-I HARBİYE NAZİRLİĞİ VE I. TOPHANE-İ ÂMİRE MÜŞİRLİĞİ

1. XIX. Yüzyılda Osmanlı Askerî Yapısı ve Mühimmat-ı Harbiye Nazırlığı Görevi

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yaşadığı dönüşüm süreci, yalnızca idari ve mali alanlarla sınırlı kalmamış; askerî teşkilatlanma, mühimmat üretimi ve silah teknolojileri bakımından da köklü reformları gerekli kılmıştır. Bu bağlamda, özellikle Tanzimat sonrası dönemde askerî kurumların yeniden yapılandırılması çabaları dikkat çekmektedir. Mühimmat-ı Harbiye Nazırlığı ile Tophane-i Âmire Müşirliği kurumları, bu dönüşüm sürecinin merkezî unsurlarındandır. Osmanlı ordusunun silah ve mühimmat ihtiyaçlarını karşılamakla görevli olan bu yapılar hem üretim kapasitesi hem de teknik organizasyon açısından çağın gereklerine uygun hale getirilmeye çalışılmıştır. Dönemin Osmanlı askerî yapısı, Mühimmat-ı Harbiye Nazırlığı kurumsal yapısı, yeniden yapılanma çabaları ve Ahmed Fethi Paşa'nın müşirlik sürecindeki rolü ele alınacaktır. Özellikle dönemin güçlü devlet adamlarından Mustafa Reşid Paşa ile yaşadığı siyasi ve bürokratik çekişmeler ekseninde incelenecektir. Bu mücadele, yalnızca kişisel bir iktidar çatışması olarak değil, aynı zamanda reformcu bürokrasi ile gelenekçi yapılar arasındaki daha geniş çaplı gerilimlerin bir yansıması olarak değerlendirilmelidir.

Ahmed Fethi Paşa, Osmanlı Devleti'nin askerî ve idari yapısındaki köklü değişimlerin yaşandığı bir dönemde, mühimmat ve silah sanayisinin modernizasyonu adına önemli adımlar atmış bir bürokrattır. Modernleşme yanlısı bir yaklaşımı benimseyerek, Osmanlı ordusunun silahlanma ve mühimmat üretim kapasitesini arttırmaya yönelik birçok reform gerçekleştirmiştir. Ahmed Fethi Paşa'nın bu reformları, yalnızca teknik düzeyde değil, aynı zamanda kurumsal yapının yeniden düzenlenmesi, etkinlik ve üretim artışı sağlanması gibi daha geniş stratejik hedeflere de yönelmiştir. Silah sanayisinin yerli üretimle güçlendirilmesi, yabancı bağımlılığının azaltılması gibi somut hedeflerle şekillenen bu reformlar, Ahmed Fethi Paşa'nın askerî sanayiye dair sahip olduğu vizyonun bir yansımasıdır. Tophane-i Âmire'nin etkinliğini arttırmaya

yönelik gerçekleştirdiği yapısal değişiklikler ve yeni yönetim anlayışları, askerî sanayinin verimli çalışmasını sağlamayı amaçlamıştır. Ahmed Fethi Paşa'nın gerçekleştirdiği kurum içi düzenlemeler, yalnızca askerî teçhizatın üretim kapasitesini arttırmakla kalmamış, aynı zamanda Osmanlı ordusunun genel askerî hazırlığının da güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Bu doğrultuda, Ahmed Fethi Paşa'nın icraatları, Osmanlı Devleti'neki askerî bürokrasisinin yeniden yapılandırılmasında ve modern dünya koşullarına uyum sağlanmasında etkin bir rol oynamıştır.

1.1. Ordunun Askerî ve Mühimmat Durumu

Tanzimat öncesinde II. Mahmud çeşitli devletlerle yapılan savaşlarda ordunun düzensizliği ve disiplinsizliği sebebiyle yenilgiler yaşamıştır. Bunun neticesi devletin devamı adına zaten planladığı ıslahat çalışmalarını hızlandırması ve ordu düzeni konusuna daha çok eğilmesine yol açmıştır. Öncelikle süregelen ve zaman içerisinde birilerinin hükümetin merkezi gücüne karşı kullandığı iktidar alanı olmuş olan yeniçeriliği ortadan kaldırarak yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu'nu kurarak devletin bu alandaki otoritesini güçlendirmeyi amaçlamıştır. Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesi sonra II. Mahmud'un diğer ıslahat çalışmalarındaki başarısına da katkı sağlamıştır³⁹². Çünkü ocak kendi menfaatleri doğrultusunda her türlü yenilik hareketine karşı olduğundan, lağvedilmesi Osmanlı tarihi için yerinde bir hadise olmuştur³⁹³.

Yeni ordunun kuruluşu dönemin şartları ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sıkıntılı dönem nedeniyle aceleye gelmiştir. Bu sebeple de 1829 Rus Harbi'nde ve 1831-1833'de Mısır ordusuna karşı kendisinden beklendiği kadar başarılı olmuş değilse de son ana kadar sahada sergilenen askerî meziyetleri göz ardı edilemez. Mısır ve Rus askerine yaklaşık iki sene boyunca bir süre direnerek ordu kendini kanıtlamıştır. Osmanlı bir taraftan yeni ordunun yetiştirilmesi için çaba harcarken, diğer taraftan Rum isyanı ile mücadele etmiştir. Cepheye devamlı yeni asker gönderebilmek

³⁹² Es'ad Efendi, *Üss-i Zafer (Yeniçeriliğin Kaldırılmasında Dair)*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s. 210-213; Necdet Hayta-Uğur Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)*, Başak Matbaacılık, Ankara 2003, s. 102; Avidgor Levy, *The Corps in Sultan Mahmut II's New Ottoman Army*, IJMES, 2, 1971, s. 21-39.

³⁹³ Enver Ziya KARAL, *Osmanlı Tarihi*, TTK Basımevi, C.V, Ankara 1947, s. 154.

için de karargâhlarda yeterli sayıda asker bulundurması da devlette büyük bir mali yük oluşturmuştur. Bâb-ı Âli gelirinin büyük çoğunluğunu ordu için oluşturulan Mansure Hazinesi'ne aktarmış olsa dahi giderler karşılanamamakta, imkânlar yetersiz kalmıştır. Sultan mali açığı kapatmak için yeni vergiler çıkarma yolunu denemiş olsa da yeterli olmamıştır. Bu nedenle de İngiltere Devleti'nden bir milyon lira istenmesi için Ahmed Fethi Paşa görevlendirilmiş, ancak borç teşebbüsü sonuçsuz kalmıştır.

Sorunun mevcut yöntemlerle çözülemeyeceği anlaşılınca 1834 senesinin ağustos ayında Rauf Paşa'nın da iştirak ettiği, mecliste ordunun gereksinimi hâsıl oldukça destek olmak maksadıyla terhisini alan yeni askerlerin böylesi bir durumda çağrılması teklifi onaylanmıştır³⁹⁴. Ordu teşkilatına mali anlamda sorun teşkil etmeyeceği düşünülen Redif Teşkilatı'nın kurulması için de Serasker Hüsrev Paşa görevlendirilmiştir. İlk çalışmalar neticesinde Redif kuvvetleri eyaletlerden toplanacak ve er dışında rütbeli personelde dâhil olmak üzere toplam 1400 asker olacaktı. Redif askerlerine gönderilecek eğitimler tarafından haftanın birkaç günü kendi köylerinde zaman zaman da nahiyeler ve kazalarda talim yaptırılacaktı. Fakat çalışmaların neticesinde tüm bu çabalar yeterli olmadı. Bu sebeple Bâb-ı Âli, kurumun daha düzenli duruma getirebilmek adına 1836 tarihinin yaz aylarında birtakım düzenlemelerin yapılmasını konu almıştı³⁹⁵. Sene içerisinde yapılan toplantıda, yeni Redif Birliği Anadolu'da müşirliklerin idaresinde birleştirildi³⁹⁶.

Konya Müşirliği adı altında Akşehir, Konya, İçel, Aksaray sancakları birleştirilip Müşirliğine ise Hacı Ali Paşa atanmıştı. Ankara Müşirliği; Ankara Kastamonu, Çankırı ve Çorum sancakları birleştirilerek oluşturuldu ve müşirliği için İzzet Paşa görevlendirilmişti. Aydın Müşirliği; Aydın, Sığla, Saruhan ve Menteşe sancaklarının birleşmesiyle oluşturulup Müşirliğine ise Yakup Paşa atanmıştı. Erzurum Müşirliği ise Erzurum, Bayezit ve Van sancaklarından oluşturulup, müşirlik görevi için Esat Paşa görevlendirilmişti. Bu şekilde redif teşkilatı olan yerlerin uygun bulunan yerlerin

³⁹⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu, Redif-i Asakir-i Mansure", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1982, s. 129.

³⁹⁵ Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Askerlik*, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara 2008, s. 37.

³⁹⁶ Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 141.

idaresine girmesi, redif kuvvetleri olan yerlerde buraların belli yerlerin idaresine verilmesi gerek ekonomik gerekse askerî birliklerin sadece bir merkezde birleşmesini sağlamıştı. Hüsrev Paşa'nın asıl hedefi yeni ordunun Prusya'nın Landwehr sistemi çerçevesinde yeniden düzenlenmesiydi. Bu nedenle de yeni ordunun vasıflı kadrosunu ve subaylarını yetiştirmesi için orduda istihdam edilmek üzere Prusya ordusundan talep edilen iki uzman askerî alanda modernleşme çabalarına yardımcı ve yol göstermesi 1838 senesinin sonunda Osmanlı ordusunda görev aldılar. Düzenlemeyle değişikliklerden ilki redif birliklerinin eğitimlerinde nöbetleşe sistemine başlanması uygulamasıdır. Fakat bu uygulama sonucunda da istenilen netice elde edilemedi.

II. Mahmud'un ordusu, tıpkı Nizam-ı Cedid ve Yeniçeri ordusu gibi askerî alanında ocak sisteminde vazgeçilmesinde kabuğunu kıramadı. Her ne kadar araç gereç mühimmat bakımından Avrupalı tarzda bir kuvvet özelliği taşımış olsa da yapı ve kadro açısından doğulu karakterini korumaya devam etti. Bu sebeple başlatılan modernleştirme çabaları devlette askerî meslek kazanımı orta çağ fikrinde devam ederek, bir vatan görevi olarak değil; ölüncüye kadar devam mesleki bir görev olarak düşünülmesi sürmekteydi³⁹⁷.

II. Mahmud'un yeni merkez ordusu kurmak için başlattığı ıslahat çalışmaları Osmanlı Ordusunun çağdaş bir ordu olma yolundaki bakış vizyonunu değiştirmiştir. Fakat Mehmed Ali Paşa'nın ordusu ile yapılan savaş Sultanın bu süreçteki dönüm noktası olmuştur. Nitekim II. Mahmud cepheden gelen yenilgi haberini öğrenmeden önce vefat etmiştir.

II. Mahmud'un 1839 yılında vefatının ardından yerine tıpkı kendisi gibi reformcu bir sultan olan oğlu Sultan Abdülmecid tahta geçmiştir. 16 yaşında sultan olduğunda Nizip yenilgisi ve çözülmeyi bekleyen Mısır sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Babasının cenazesinde II. Mahmud'un saltanatında sadrazamlık makamını elde edemeyen Hüsrev Paşa, otorite boşluğunu fırsat bilerek sadaret makamını, mühr-i hümayunu Emin Rauf

³⁹⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirler (1789-1856)*, TTK Yayınları, C.V, Ankara 2022, s. 78.

Paşa'nın elinden zorla almıştır³⁹⁸. Bu süreçte yenilik hareketlerinin destekçisi olarak bilinen Ahmed Fethi Paşa da dönemin öne çıkan paşalarından birisiydi. Hanedan kızı Atiyye Sultan ile hayatını birleştiren Ahmed Fethi Paşa devletin önemli makamlarında yerini almaya başlamıştır³⁹⁹. Hatta nişan töreninden bir gün sonra 8 Ocak 1840'ta Ticaret Nâzırı olmuş ancak Mustafa Reşid Paşa'ya desteklerinden dolayı 28 Mart 1841 tarihinde kendisi de onunla birlikte görevinden azledilmişti⁴⁰⁰. Mayıs 1842'de Meclis-i Vâlâ üyeliğiyle devletin önemli makamlarındaki görevlerinde reform çalışmalarını desteklemeye devam etmiştir⁴⁰¹.

Sultan Abdülmecid'in cülusunun dördüncü ayında 3 Kasım 1839 tarihinde Hattı Hümayunu ilan etmiştir. Topkapı Sarayı'nın Gülhane bahçesinde, Hatt-ı Şerif'in hazırlanma ve uygulama aşamasında da yoğun çaba sarf eden dönemin en parlak isimlerinden olan Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa tarafından okunacak olan Tanzimat Fermanı törenine Sultan Abdülmecid ile birlikte siyasi ve askerî, ilmiye sınıfının ileri gelen isimlerin yanı sıra gayrimüslim din adamları ve yabancı devletlerin elçileri de katılmıştır⁴⁰².

Sonrasında Topkapı Sarayı Hırka-i Şerif Dairesi'nde yapılan farklı bir törende ise Sultan Abdülmecid, Hatt-ı Şerif'in ilkelerine bağlı kalacağına dair yemin etmiştir. Fermanın ilanını takiben, Osmanlı Devleti'nin ilk resmî gazetesi olan *Takvim-i Vekâyi* aracılığıyla metin halka duyurulmuştur. Aynı zamanda taşrada görev yapan valilere de iletilmiş ve fermanın hükümlerine riayet edilmesi gerektiği bildirilmiştir.

Tanzimat Fermanı, idari, siyasi ve askerî alanda yaptığı kalıcı ve köklü değişikliklere zemin hazırlaması nedeniyle Osmanlı tarihinde önemli bir yere sahiptir. Aynı zamanda bu ferman, devletin kendi içerisinde batı da meydana gelişimlerden geri

³⁹⁸ Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vakânevîs Abdurrahman Şeref Efendiyle Osmanlı Tarih Sohbetleri*, Akademik Kitaplar, İstanbul 2009, s. 64.

³⁹⁹ Sunay, *a.g.m.*, s. 129-130.

⁴⁰⁰ Edgar Bailey, *British Policy And Turkish Reform Movement (1826-1853)*, New York: Howard Fertig, s. 201-204; Edouard-Philippe Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999, s. 51-53; Reşad Kaynar, *a.g.e.*, s. 380-387.

⁴⁰¹ Davut Hut, "Fethi Paşa", *TDVİA*, Ankara 2020, s. 450-451.

⁴⁰² Korel Haksun, *Tarihten Notlar 1*, Kastaş Yayınları, İstanbul 2004, s. 247.

kaldığını bilerek yenileşme amacıyla modern ve güçlü devletlerin düzeylerine ulaşabilmek amacıyla başlatmış olduğu faaliyetlerin başlangıcı sayılabilir.

Her ne kadar Tanzimat Fermanı hukuki ve mülki alanda hayata geçirilecek reformların ana hatlarını çiziyor olsa da askerlik meselesi de reformlar arasında önemli bir yere sahiptir.

Osmanlı ordusundaki II. Mahmud'la başlayan Batılılaşma hareketi bu dönemde de devam etmeyi sürdürdü. Fermanla askerlikle ilgili en mühim yenilik o zamana kadar ömür boyu olan askerlik süresinin, dört veya beş yıllık süreyle sınırlanarak vatan borcu haline getirilmesiydi.

Tanzimat Fermanı'ndaki askerî reformların hayata geçirilmesi kolay olmamıştır. Fermanın ilanı ile ilk askerlik kanunu çıkarılana kadarki geçen süreçte eski yöntemlerin uygulanması düşünülmüş olsa da 1840 yılında normal şartlarda 40.000 nefer ihtiyacı olan orduya uzun bir müddet asker alınmazken bu durum ciddi bir güvenlik zafiyetine sebep olmuştur⁴⁰³. Vergi ve askerlik sorumluluklarının Osmanlı tebaasına eşit paylaştırılabilmesi için ülkenin her yerinde nüfus sayımının yapılması icap etmiştir.

Nüfusun çoğunluğunun kırsalda ya da göçebe hayat sürdüğü şartlarda yalnızca gayrimüslimler değil Müslümanlar da uzun vadeli askerlik yapma fikrine olumlu bakmıyorlardı. Bu nedenlerden dolayı beklenen düzenlemeler Tanzimat Fermanı'ndan dört yıl sonra ancak yapılabildiği. 1843 yılının başlarında ordu için planlanan ıslahat hareketinin önemi çeşitli meclislerde tartışıldı ve bir tasarı hazırlanmaya karar verilmiştir. Alanında ehil kişilerin görevlendirilmesine ek olarak özellikle bu alanda yetkinliği olan bir komisyon oluşturulmuştur⁴⁰⁴.

Sultan Abdülmecid bu görev için de yenileşme hareketlerinin destekçisi olarak bilinen Rıza Paşa'ya yetki verdi. Paşa öncelikle merkezdeki yetkililerle birlikte taşrada

⁴⁰³ Heinzelmann, *a.g.e.*, s. 108-118.

⁴⁰⁴ Fatih Akyüz, *Osmanlı Ordusunun Modernizasyonu: Irak ve Hicaz Ordusu Örneği (1848-1876)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 17.

görev yapan valilerin de önerilerinden yararlanmıştır⁴⁰⁵. Alanında uzman olan kişilerin katıldığı bu kurulda yapılan görüşmelerin ilki 4 Şubat 1843 günü başlamıştır. Kurulun ikinci görüşmesi ise 8 Şubat 1843'te gerçekleştirilmiştir⁴⁰⁶. Kurulda ordunun mevcut sayısının öğrenilmesi ve yeni ordunun kaç kişiden oluşacağı ve bu doğrultuda eksiklerin tespiti, askerlerin kaç orduya paylaştırılacağı nerelerde görevlendirilecekleri ve oluşturulan her ordunun kaç kişiden oluşacağı, askerlerin görevlerinin ne kadar süreceği, terhis ile teşkilata kabul yöntemlerinin belirlenmesi ve ne şekil uygulanacağını planı, orduda disiplini sağlamak için yeni sisteme uymayan davranan askerler hakkında gerekli işlemlerin yapılması, buna ilaveten bu durumundan kanunlara dayandırılması askerlerin maaşları, kıyafetleri, kullanacakları silahlar gibi muhtelif ihtiyaçlarının yıllık masraflarının belirlenmesi gündem başlıklarından bazılarıydı. Neticesinde alınan kararlar Sultan'a takdim edilip onayı alınmıştı. 1843 tarihinde alınan kararlar, Tanzimat Fermanı'nın çizdiği çizgileri biraz daha belirginleştirmişti. Alınan kararlar daha öncesinde "Asâkir-i Mansûre" olarak adlandırılan Osmanlı ordusuna "*Asakir-i Muntazama*" veyahut "*Asâkir-i Nizâmiye*" denmeye başlanmıştı⁴⁰⁷. Sultanın huzurunda düzenli talimlerle birlikte genel talimler de yaptırılmaya başlanmıştı. Sultan Abdülmecid; askerlik mevzusuna verdiği önemi, askerî birlik ve alayları ziyaret etmesi ve eğitimleri takip etmesi kanıtlar nitelikteydi. Kuleli'deki büyük bir kışlanın 1843 yılının ağustos ayında tamiratının kısa sürede bitirilmesinden sonuçla, sultan buralarda inceleme yapmış, şahsının karşılanma merasimlerinden görev alan askerînin belirgin şekilde fark göstermesi için sürede tamamlanması sebebiyle görevlendirdiği Rıza Paşa'ya övgüde bulunmuştu⁴⁰⁸.

Yeni ordular muntazama askerlerinden oluşacak, eksiklikler olması durumunda rediflerden ve yeni alınması düşünülen askerlerden karşılanacaktı. Öncelikle ordularının asker kaynağı teşkil etmesi bakımından taşradaki asker sayısı tespit edilmişti. Başkent

⁴⁰⁵ Çadircı, *a.g.e.*, s. 106.

⁴⁰⁶ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, s. 4.

⁴⁰⁷ Padişah'ın önerisi ve onayı ile 14.06.1843'ten sonra yapılan düzenlemeler sonucunda artık düzenli askerînin "Asakir-i Nizamiye-i Şahane" diye adlandırılması karar verilmiş. Bu konuda detaylı bilgi için bk. BOA. Tahrirat-ı Askerî Defteri, No.629, s. 8; BOA., C.AS. 4461, 12 Haziran 1844.

⁴⁰⁸ *Takvim-i Vekâyi*, no.256, Tunalı, *a.g.t.*, s. 21.

dışında bulunan toplam 84.491 asker bulunurken Asâkir-i Hassa'da ise yaklaşık 8000 civarı asker olduğu görülmüştü⁴⁰⁹. Bu askerler yeni düzenlemeyle yeni ordu içinde dağıtılacaktı. Nitekim daha evvel Anadolu'da ve Rumeli bulunan redif kuvvetleri farklı yerlerde bulunan düzenli birliklerinden olan piyade ve süvari alayları, parça parça İstanbul, Üsküdar ve Edirne'ye getirilerek belirlenen yeni savaş yöntemlerine uygun olarak talim yaptırılması kararı verilmişti. Üsküdar'da toplanacak askerlerin talimi için Rıza Paşa, İstanbul'da Davut Paşa ve Rami kışlalarında toplanacak olanlar için dönemin Asakir-i Muntazama Müşiri Reşit Paşa görevlendirilmişti. Edirne'de toplanan askerlerin talimlerinde nezaret etmesi göreviyle Mirza Said Paşa şehre gelmişti⁴¹⁰. Askerlik alanında yapılacak reformları içeren fermanın 8 Eylül 1843 tarihinde okunup ilan edilmesi için bir tören yapılmıştı⁴¹¹.

Rıza Paşa'nın komutasında "*Padişahım çok yaşa*" duası edilmiş, toplar atılıp, kurbanlar kesilip kutlama yapılmıştır. Törene katılanlar başarıları nedeniyle Rıza Paşa'yı tebrik etmişlerdi. Davut Paşa'da da Reşit Paşa önderliğinde benzer bir tören yapılmıştır⁴¹².

Kararların eş zamanlı olarak Edirne'de ve başkent in iki farklı noktasında duyurulması ve bu sebeple gerçekleştirilen törenler oldukça mühimdi. Çünkü önceden ülke yönetiminde, maliye ile bazı muhtelif alanlarda başlatılan reformların hiçbirinden dolayı bunun gibi bir merasime gereksinim duyulmamıştı. Bu alandaki yapılması istenen ıslahatlara gösterilen teşvik ile tören ve kutlamalar toplumun ve yetkili kimselerin gücünü almak için önemli fırsatlardır. Merasimin sonrasında gerekli görülen adımlar atılmaya başlanmıştır.

1843 yılında yapılan yeni düzenlemeyle Osmanlı ordusunun yedek kuvvetlerini oluşturan redif birliklerinin süresi aktarılmış, süresini tamamlayanların, yedi yıl da kendi şehirlerinde görevlendirilmelerine karar verilmişti. Her senenin mart ayı başında

⁴⁰⁹ BOA., İ.MSM. 10/215, Lef 5.

⁴¹⁰ *Takvim-i Vekâyi*, no.234, Tunalı, *a.g.t.*, s.19.

⁴¹¹ Çadırcı, *a.g.e.*, s. 105; Lütfi Efendi, *a.g.e.*, s. 75.

⁴¹² Lütfi Efendi, *a.g.e.*, s. 1147-1148.

ordulardaki muvazzaf sayılarının beşte biri terhis edilerek yerlerine yeni askerler alınacaktı. Askere alma yönteminde kura usulüne geçilip asker alma işi kurallara bağlanmıştı⁴¹³.

Askeri yapının çoklu ordu sistemine dönüşmesiyle ülkedeki nüfus yoğunluğu, ulaşım koşulları göz önünde tutularak Osmanlı'da Hassa, Dersaadet, Anadolu, Rumeli ve Arabistan orduları olmak üzere beş ordu oluşturulmuştu⁴¹⁴. Öncelikli olarak da bu orduların merkez ve mevkileri tespit edilmişti.

Tanzimat öncesinde kurulan ve günümüzdeki muhafız birliklerine benzer bir yapıya sahip olan Hassa Ordusu, ıslahatlar çerçevesinde yeniden yapılandırılarak ordu seviyesine yükseltilmiştir. Diğer ordulara müşirler atanırken, Hassa Ordusu'nun komutası Seraskerlik görevini de yürüten Rıza Paşa'ya verilmiş; böylece askerî reform sürecinde etkin rol oynayan Rıza Paşa, hem Serasker hem de Hassa Ordusu'nun komutanı olmuştur.

Anadolu Ordusunun merkezine başta Sivas olarak karar verilmiş olsa da kısa bir müddet sonra Harput olarak değiştirilmişti⁴¹⁵. 1848 senesinde merkezi Bağdat olacak olan altıncı ordu kuruldu. Orduların hepsine müşir ünvanlı komutanların atanmasının yanı sıra müşirlerine de yaverler tayin edildi. Böylelikle devlet düzeninin tamamen bitmesine kadar süregelen esas düzenleme gerçekleştirilmiş olacaktı. Kurulan ordular sadece adını taşıdığı bölgeyi korumakla görevli değildi. Lazım olduğunda farklı bölgelerde de görev yapabiliyorlardı⁴¹⁶.

Böylelikle Osmanlı toprakları nüfus miktarı göz önünde tutularak eşit olarak beş kısma ayrıldı. Böylece bir bölge için teşkilata asker alma yeri oluşturuldu. Bu anlayışıyla bütün ülkenin askerle donatılması ülke dışarıdan gelecek tehlikelerin yanı sıra ülke içinde oluşabilecek tehlikelere karşı da kendini koruyacak güce sahip bir yapı ortaya

⁴¹³ Çadırcı, *a.g.e.*, s. 105.

⁴¹⁴ Ziya Şakir, *Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi*, Çeltüt Matbaası, İstanbul 1957, s. 77-78.

⁴¹⁵ 19 Ağustos 1844 tarihli bu kararın bir örneği Defteri, No. 384, s. 5'te bulunmaktadır. Çadırcı, *a.g.e.*, s. 106.

⁴¹⁶ Çadırcı, *a.g.e.*, s. 131.

koyuyordu. Böylelikle Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerin uygulanması aşamasında yaşanacak sorunların karşısında ordu, devletin en güçlü uygulama aracı haline dönüştü. Ordunun bölgelere yayılması iç karışıklıklara önlem amacı güderken zorunlu askerlik uygulaması da tüm tebaa üzerinde bir hâkimiyet oluşturma niyetini ortaya koymaktaydı.

1844 senesinin mart ayından itibaren askerî düzenlemeler uygulamaya koyulmaya başlandı. 1843 yılı düzenlemesi ile zemini hazırlanan fakat nasıl olacağı detayları belirtilmemiş olan Kura Kanunu'nun detayları 1846 senesinin başlarında “*Darı Şura-yı Askerî*”de tekrar gündem konusu oldu. Buna bağlı olarak yapılan çalışmayla “Meclis-i Ahkam-ı Adliye”ye sunulmuştu. Kurulda görüşülen müzakereler neticesinde askerlik hizmeti ile ilgili yöntemler ve kura usulünün belirleyen kanunun kesin şekli belirlenerek sultanın onayından sonra, 1846 senesinde yürürlüğe konmuştur⁴¹⁷.

Kura Kanunu, ordu merkezlerinde asker alımları konusundaki detayları belirlemekte bir kanunnameydi. Askerlik konuları hakkında detayları konu edinmişti⁴¹⁸.

1848 yılına gelindiğinde, redif birliklerinde de bazı değişiklikler meydana gelmiş ve başlıca dört ordu⁴¹⁹ başkanlığında ayrılma yapılmıştı.

1848 yılındaki bu düzenlemeyle devletin savaş sırasında ordu sisteminde bulunacak redif kuvvetlerinin sayısı yaklaşık 140.000'i bulacaktı⁴²⁰. Normlara uygun olarak Redif piyade alayları dört taburdan oluşturulmuştu.

1850 yılında yayımlanan Asâkir-i Redife-i Hazret-i Şâhâne Zâbitânına İ'tâ Olunan Talimat, redif askerlerinin yoklama ve eğitim süreçlerini ayrıntılı şekilde düzenlemiştir. Giriş kısmı ve 24 maddeden oluşan bu düzenlemenin ilk maddesinde redif teşkilatının yapısı açıklanmış; her nizamiye ordu bölgesinde bir redif alayının kurulması öngörülmüştür. Bu alaylar, dört tabur ve her tabur da sekiz bölükten oluşacak

⁴¹⁷ Çadırcı, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi”, *Askeri Tarih Bülteni*, S.18, Şubat 1980, s. 45.

⁴¹⁸ Faruk Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Asker Alma Kanunları (1839-1914)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994, s. 1.

⁴¹⁹ Em. Kur.Alb. Naci Çakın, “Redif Teşkilatı”, *Askeri Tarih Bülteni*, C.14, S.26, s. 35.

⁴²⁰ Ayten Can Tunalı, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1876)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s. 74.

şekilde yapılandırılmıştır. Toplamda altı piyade redif alayı ve bunlara ek olarak üç süvari alayı ile her ordu bölgesinde altı bölüklük bir topçu redif alayı kurulması planlanmıştır.

Talimatnamede yoklamaların usulleri, askerlerin eğitimleriyle ilgili düzenlemeler gibi konular bulunmaktaydı.

Redif teşkilatı 1869 senesine kadar bu şekilde devamlılığını sürdürdü. 1869'da tekrar yapılan ıslahat planı redif teşkilatında yeni düzenlemeleride birlikte getirmişti. 1866 senesinde Prusya'nın yaptığı reformlar neticesinde Danimarka ve Avusturya ordularını yenmesiyle Osmanlı'da, Prusya'nın 1860 askerî reformlarından etkilenecek köklü değişikliklere gitme kararı almıştır. 1869 düzenlemesi ve sonrasında başlatılan birtakım askerî alandaki yönetmelikler 1843 de çıkan yasa ya göre şekil almıştı. Yeni düzenlemeler genellikle hâlihazırdaki teşkilatın genişletilmesi şeklinde yapılmıştı⁴²¹. Hüseyin Avni Paşa'nın serasker olmasıyla birlikte dönemin şartlarına uygun ve Prusya reformlarının eksiklikleri ve olumsuz yanları da dikkate alınarak yeni bir düzenleme yapıldı⁴²².

Başlatılan ilk düzenlemede, ordu redif, nizamiye, müstahfız olarak üç bölüme ayrılmıştı⁴²³. 1843 yılında yapılan düzenlemeyle askerlik hizmeti, beş yıl fiilî hizmet ve yedi yıl rediflik olmak üzere toplam on iki yıl olarak belirlenmiştir. 1869 yılındaki yeniden yapılanmayla yirmi seneye yükseltilecek mevcut açığın giderilmesi ve askerî hizmet noktalarının çoğaltılmasıyla kapasitenin artırılması amaçlanmıştı⁴²⁴.

Nizamiye askerleri için belirlenen altı yıllık hizmet süresinin dört yılı fiilen silah altında, kalan iki yılı ise "ihtiyat" statüsünde geçirilmekteydi. Ancak topçu ve süvari birliklerinde bu süre farklılık göstermekte; bu sınıflarda beş yıl aktif hizmete karşılık sadece bir yıl ihtiyat görevi öngörülmekteydi. İhtiyat dönemindeki askerlerin, zorunlu durumlar dışında memleketlerine gönderilmeleri uygun görülmuş, ancak bu süreçte bağlı

⁴²¹ Komisyon, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908)*, Ankara 1978, C.III, 5. Kısım, s. 206-207-210-212.

⁴²² Çadırcı, *a.g.e.*, s. 52.

⁴²³ Fahri Çoker, "Tanzimat ve Ordudaki Yenilikler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, İletişim Yayınları, İstanbul 1984, s. 263.

⁴²⁴ Odile Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu: Askeri "Yeni Düzen'in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 18.

buldukları redif taburunun bölgesini terk etmelerine izin verilmemiştir.

İhtiyat görevini tamamlayan askerler, birinci sınıf redif statüsüne geçirilmek üzere memleketlerindeki redif binbaşısına başvurarak kimlik belgelerini (tezkirelerini) ibraz edecek ve isimlerini redif kayıt defterine yazdıracaklardı. Bu aşamada kendilerine, Tabur Meclisi huzurunda düzenlenen yeni bir redif tezkiresi verilerek, bölük defterine kaydolmaları sağlanacaktı. Kayıtların bir sureti de Seraskerlik makamına iletilecekti. Ayrıca, gereğinden fazla süre silah altında kalanların bu süreleri redif hizmetinden düşülecek; sağlık sorunları nedeniyle görev yapamayacak olanlar eğitim yükümlülüğünden muaf tutulacaktı. Diğer redif erleri ise her yıl bir aylık eğitimle yükümlü olacaklardı. Tüm hizmet sürecini tamamlayanlar ile nizamiye görevini on iki yıl fiilen yerine getirenler rediflikten muaf sayılarak doğrudan müstahfiz sınıfına geçirilecekti⁴²⁵.

Böylece nizamiye askerinin mevcudu yüzyetmiş üç bin, ihtiyatın elli üç bin ve yüz seksen iki bin redif askeriyle birlikte toplam dört yüz sekiz bin asker bulundurulacaktı⁴²⁶. Redif askerliği, "mukaddem" ve "tali" olmak üzere iki aşamalı hale getirilerek toplam süresi altı yıla uzatılmış; ilk üç yıl birinci, sonraki üç yıl ise ikinci sınıfta geçirilecekti. Redif taburlarının konuşlandığı bölgeler korunmuş, ancak sayıları artırılarak her biri sekiz yüz askerden oluşan toplam iki yüz kırk tabura çıkarılmıştır. Her tabur merkezinde kılık kıyafet, silah ve cephane iki tabura yetecek kadar bulundurulacaktı. Bu esnada Rusya ile olan gerginlik ve savaş tehlikesinin bazı önlemlerin alınmasına neden olmuştur⁴²⁷. Öncelikle müstahfiz sınıfı kaldırılıp yerine "redif-i sınıf-ı salis" olarak adlandırılan ve müstahfiz sınıfına ait olan askerlerden üçüncü bir redif sınıfı eklenmişti.

Her sınıf iki bölüme ayrılıp ilk bölümdekiler nizamiye ikinci bölüm ise erlerden kurulmuştu. Bu şekilde herredif tabur merkezinden biri birinci, diğeri ikinci sınıf ismiyle

⁴²⁵ Anadolu'da Redif askerine ödenen aylık dökümü, Maliyeden Müdevver Defterleri, No. 858, IV.

⁴²⁶ Çakın, *a.g.m.*, s. 38.

⁴²⁷ Komisyon, *a.g.e.*, s. 208.

üç sınıf rediften ikişer tabur olmak üzere altı tabur olacak şekilde tasarlanmıştı⁴²⁸. Böylelikle, II. Abdülhamid devrinde bu kuvvetlerinin mevcudu beş yüz bine yaklaşmıştı.

Askerlik alanında yapılan reformlar öncelikli olarak Müslüman tebaaya uygulanmıştı. Bilindiği üzere Tanzimat Fermanı ile herkesin kanun önünde eşit olacağı, vergilendirmede eşit şartlarda olacağı ve askerliğin bir vatan borcu olduğu belirtilmekteydi. Fakat gayrimüslimlerin askerlik yapmaması eşitlik ilkesine aykırıydı. Bazı istisnai durumlar dışında Osmanlı'da gayrimüslimlerin Cizye ödeme karşılığında askerlik mükellefiyeti taşımadıkları bilinmektedir⁴²⁹. Tanzimat yönetimi halkı kaynaştırmak ve birliği korumak adına Osmanlı gayrimüslim tebaasının muvazzaf askerliği hususunda ilk somut adım atılarak 1835 senesinde alınan bir kararla ilk kez Rumlardan Hristiyan Bahriye Askerî alınmaya başlandı. İkinci adım ise, ihtiyaç doğrultusunda 1837 senesinde Müslümanlarla birlikte gayrimüslim tebaadan da bahriye askerî istendi. Askere alınacaklar için uygulanacak kaideler belirlendi. Nitekim beş sene boyunca 1500 gayrimüslim Osmanlı donanmasına ait gemilerde görev yapacaklardı. Fakat Gayrimüslimler bu durumdan pek memnun olmadılar. Bazı bölgelerde askere alınmaktan kaçabilmek için dağlara firar ettiler, bazı bölgelerde ise nüfuslarının istenilen sayıda asker vermeye yeterli olmadığı gerekçe gösterilerek dilekçe verdikleri tespit edilmişti⁴³⁰. Ortaya çıkan bu gibi sebeplerden dolayı da askere alma kararları tam anlamıyla uygulamaya geçemedi. Tanzimat ile birlikte askerlik alanındaki yapısal değişiklikler, bilhassa kura yöntemine geçilmesi sonrasında gayrimüslimlerin askerlik problemi yine doğrudan sonuç veren bir yaklaşıma kavuşturulamadığından dolayı gayrimüslim tebaadan “*bedel-i nakdi*” şekilde askerlikten muaf tutulup çözülmeye çalışılmıştı⁴³¹. Sonrasında Müslüman tebaanın da istekleri doğrultusunda gerekli şartlar sağlanırsa yerlerine bir diğer Müslümana belirli bir bedel ödemek suretiyle bu hizmetten muafiyet hakkı tanınmıştı. Devlet tarafından belirlenen tutar kendi yerlerine gidecek

⁴²⁸ Çadircı, *a.g.e.*, s. 54.

⁴²⁹ Çadircı, *a.g.m.*, s. 65.

⁴³⁰ Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayınları, İstanbul 2000, s. 31-33.

⁴³¹ Stanford, J, Shaw, “The Origins Of Ottoman Military Reform: The Nizam-ı Cedid Army Of Sultan Selim III”, *The Journal Of Modern History*, Vol 37, No 3, 1965, s. 135.

kişilere ödenmesi kararı alınmıştı.

Tanzimat döneminde kara ordusuyla birlikte deniz kuvvetleri de göz ardı edilmemişti. Zira devletin egemenliğinin bittiği yer sadece kara kuvvetleriyle savunma edecek kadar büyüktü. Yeniçeri Ocağı'nın ilgası sonrasında Navarin⁴³² felaketinde, 64 parçalık⁴³³ Osmanlı-Mısır Donanması'nın tamamen tahribata uğramasıyla neticelenen Navarin'de Osmanlı denizcilik serüveninde önemli bir yer teşkil eder. Bu sebeple baskın sonucunda özenle yoğun çaba harcanarak oluşturulmuş olan donanması oldukça zarar görmüştü. Bu olayın neticesinde donanmasını kaybeden Osmanlı deniz kuvvetlerinin modernizasyonu için gerekli adımlar atılmaya başlanmış ve Avrupa tarzında modern savaş gemileri yapılarak Osmanlı donanması yeniden oluşturulmaya çalışılmıştı⁴³⁴. Fakat modernizasyon çalışmaları 1844 yılından sonrasında daha detaylı ele alınabilmişti.

Osmanlı Devleti, dönemin teknolojik gelişmelerine ayak uydurmak ve askeri alanda geri kalmamak amacıyla, 1846 yılında Batı Avrupa'da geliştirilen yeni gemi inşa tekniklerini uygulamaya koymuştur. Sultan Abdülmecid'in hükümdarlığı döneminde, İngiltere'den modern top temini sağlanarak bu alandaki ilerlemelere katkı sunulmuştur. Satın alınan toplardan çoğunlukla buharlıya dönüştürülen ve yeni yapılan savaş gemilerinin silahlandırılması amacıyla faydalanıldı⁴³⁵. 1846 yılında Sultan Abdülmecid, II. Mahmud döneminde İngiltere'den temin edilen topların bir kısmının donanmadaki eski topların yerine kullanılmasını uygun görerek, Tophane-i Âmire'de 120 yeni topun dökümünü emretmiştir. Bu karar, donanmanın ateş gücünü modernize etme çabasının bir parçası olarak değerlendirilmiştir.⁴³⁶ *Mesudiye* ve *Taif* vapurlarına yerleştirilmesi için

⁴³² 1827 yılının 20 Ekim sabahı İngiliz, Rus ve Fransız filoları Osmanlı-Mısır Donanması'na saldırı düzenlediler, bu baskında Osmanlı Devleti 6.000 asker kaybetmiştir. Detaylı bilgi için bk. Derya Geçili, "On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Donanmasında Yapılması Planlanan Islahat Hareketleri", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C.6, S.2, Haziran 2020, s. 2.

⁴³³ Fahir Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasi Tarih (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 180.

⁴³⁴ Zeki Arıkan, Lütfü Sancar, *XVIII. Yüzyıl Başından XX. Yüzyıl'a Kadar Türk Denizcilik Tarihi*, C.2, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2009, s. 91.

⁴³⁵ Jale Atav, *Abdülmecid Devrinde Türk Donanması*, Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi 1945, s. 34-38.

⁴³⁶ BOA., İ.DH. 125/6362, 4 Ağustos 1846.

1848 senesinde İngiltere'den top satın alındı⁴³⁷.

Kırım Savaşı sırasında Osmanlı donanması, çok ambarlı bir dizi kapaklı gemi, çeşitli korvet, firkateyn, brik ve uskuna türlerinden oluşan çok sayıda savaş gemisine ve on binlerce askere sahipti. Ayrıca, Tuna Nehri'nde kullanılmak üzere çok sayıda yüzer duba) inşa edilmişti⁴³⁸. Özellikle Abdülaziz saltanatı döneminde deniz kuvvetlerinde kayda değer ilerlemeler yaşanmış ve yirmi birisi zırhlı olmak üzere toplam otuz altı savaş gemisine sahip Osmanlı Devleti, Avrupa kıtasının en büyük üçüncü deniz filosunu oluşturmuştur⁴³⁹. 1875 senesine yaklaştığımızda Osmanlı donanması, 30'u zırhlı ve 76'sı ahşap olmak üzere 106 gemiye sahipti.

Zırhlıların erat toplamı 10.902, top sayısının mevcudu ise 73'tü. Ahşap gemilerde ise 15.188 asker bulunurken 486 adet de top mevcuttu. Avrupa ülkelerinden alınan borç ile inşa edilen bu filo, döneminin üçüncü büyük filosu olarak nam kazanmıştır⁴⁴⁰.

1.2. Mühimmat-ı Harbiye Nazırlığı

Ahmed Fethi Paşa 20 Mart 1845 Mühimmatı Harbiye nazırlığı görevine atanmıştır⁴⁴¹. Ahmed Fethi Paşa'nın daha önce yürüttüğü Mühimmat-ı Harbiye Nezareti görevi, ayrı bir memuriyet olarak sürdürülmesine lüzum görülmeyle, bu dairenin Tophane-i Âmire Müşirliği ile olan kurumsal ve işlevsel yakınlığı dikkate alınarak ilgili görevler müşirliğe devredilmiştir. Böylece mühimmatla ilgili işler, genel denetimi Seraskerlik makamında kalmak üzere, üretim ve envanter işleri Niyazi Paşa nezaretinde sürdürülen, Ahmed Fethi Paşa'nın Tophane-i Âmire Müşiri olarak atanmasıyla birlikte bu yeni yapının çatısı altında birleştirilmiştir⁴⁴².

Ahmed Fethi Paşa'nın 20 Mart 1845 tarihinde Mühimmat-ı Harbiye Nazırlığı görevine atanması, Osmanlı askerî teşkilatında mühimmat ve silah üretimi alanındaki

⁴³⁷ BOA., İ.DH. 174/9314, 2 Haziran 1848.

⁴³⁸ Çadircı, *a.g.e.*, s. 138.

⁴³⁹ William Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset 1789'dan Günümüze*, çev. Ahmet Fethi, Hil Yayınları, İstanbul 1996, s. 31.

⁴⁴⁰ Karal, *a.g.e.*, s. 191.

⁴⁴¹ Hut, *a.g.m.*, s. 450; Öz, *a.g.e.*, s. 5.

⁴⁴² Azap, *a.g.t.*, s. 28.

organizasyonun merkezîyetçi bir yapıya doğru yeniden düzenlenmesinin ilk adımlarından biri olarak değerlendirilebilir. Ancak bu görevin, bağımsız bir memuriyet olarak sürdürülmesinden kısa süre sonra vazgeçilmiş ve işlevsel yakınlık temelinde Tophane-i Âmire Müşirliği ile birleştirilmesine karar verilmiştir. Bu idari değişiklik hem kurumlar arası eşgüdümün artırılmasını hem de askerî üretim ve organizasyon süreçlerinde hiyerarşik bir bütünlük sağlanmasını amaçlamıştır. Bu durum, Tanzimat sonrası Osmanlı reform sürecinin askerî alanlara yansıyan yönlerinden biri olarak okunabilir. Kurumların birleştirilmesi ve görevlerin yeniden dağıtılması, kaynakların etkin kullanımını, yönetimsel verimliliği ve üretim süreçlerinin rasyonelleştirilmesini hedefleyen yapısal reformların bir parçasıdır.

2. Birinci Tophane Âmire Müşirliği

2.1. Tophane-i Âmire'nin Genel Durumu ve Yeniden Yapılanma Çabaları

Osmanlı Devleti'nin top ile tanışması XIV. yüzyılın sonlarına tekâmül etmiş olsa da etkin bir şekilde faydalanmaya başlaması bir sonraki yüzyılın başlarını bulmuştur⁴⁴³. Başlangıçta Avrupa devletlerinden satın alınan ya da savaş ganimeti olarak elde ettikleri topları sonrasında bizzat kendileri dökmeye başlamışlardır⁴⁴⁴.

Nitekim Fatih Sultan Mehmed dönemi, ateşli silahların etkin kullanıldığı ve topçuluk tarihinde çok mühim gelişmelerin görüldüğü bir dönemdir⁴⁴⁵. Öncelikle İstanbul kuşatması için yapılan büyük çaplı toplarla birlikte havan topları⁴⁴⁶ ve sonrasında daha

⁴⁴³ Djurdica Petrović, "Fire-arms in the Balkans on the Eve and After the Ottoman Conquest of the Fourteenth and Fifteenth Centuries", *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. Vernon J. Parry and M. E. Yapp, Londra 1975, s. 172-175; G. Agoston, "Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 47, 1-2, 1994, s. 22.

⁴⁴⁴ Örneğin 1571 senesinde fethedilen Magosa Kalesi'nden yedi yüz altmış top alınmıştır. Detaylı bilgi için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.III, Ankara 1988, s. 14.; Gabor Agoston, *Barut, Top ve Tüfek, Osmanlı İmparatorluğu'nun Askerî Gücü ve Silah Sanayisi*, çev. Tanju Akad, İstanbul 2006, s. 257-258; Mücteba İlgürel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ateşli Silahların Yayılışı", *Tarih Dergisi*, S.32, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1979, s. 301.

⁴⁴⁵ Agostino Pertusi, *İstanbul'un Fethi Çağdaşların Tanıklığı*, C.I, çev. Mahmut Şakiroğlu, İstanbul Fethi Cemiyeti Yayınları, İstanbul 2004, s. 40-99-100,103,135; Cristoforo Riccherio, "1453 Mayısının 29. Gününde İstanbul'un Düşüşü", *Yedi Çağdaş Rivayet 1453 İstanbul Kuşatması*, çev. J.R. Melville Jones, Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008, s. 142.

⁴⁴⁶ Havan topları ilk kez II. Mehmed zamanında kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bk. Abdülkadir Özcan,

da geliştirilen ve 13 kantar (702 kg) ağırlığındaki gülle atabilme özelliğine sahip muhasara topları II. Mehmed döneminde Türk topçuluğundaki gelişimin geldiği evreyi gözler önüne sermekteydi⁴⁴⁷. İstanbul'un fethi sonrasında topçu ocağı, top dökümhaneleri ve sahra topçu birlikleri olmak üzere iki ana birlikten oluşmaktaydı. Geçici taktik birlikler sayesinde kazanılan tecrübeler doğrultusunda Osmanlılar, öncelikle top imalatı ve dökümüne odaklanmış; bu silahları kullanan askerlerin eğitimi ve yetiştirilmesini ise daha sonra ele almıştır. Osmanlı tophane teşkilatının kuruluşu kesin olmamakla birlikte, İstanbul'un fethinden önce Bursa ve Edirne'de kurulduğu tahmin edilmektedir⁴⁴⁸. Fetihten sonra ise II. Mehmed tarafından bugün Tophane olarak adlandırılan semtte Tophane-i Âmire adında askerî malzeme üreten ve dünyanın ilk top dökümhanesi inşa edilmiş ve burası devletin top döküm merkezi haline getirilmişti⁴⁴⁹. Bunun yanı sıra imparatorluğun bütünlüğünü sağlamak için İstanbul dışında, özellikle sınır bölgelerini koruyan kalelerde top döküm atölyeleri vardı. Belgrad, Praveşte, İşkodra, Temeşvar ve doğudaki Gülanber belli başlı taşra dökümhanelerindendi⁴⁵⁰. XVI. yüzyılın başlarına dek tophanelerde batı teknolojisini, özellikle Balkanlar, Almanya ve Macaristan'dan gelen top ustaları ve topçuların yardımlarıyla faaliyet gösterirken⁴⁵¹ XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde İstanbul'da ve kurulan diğer tophanelerde gayrimüslim ustaların yerine yetiştirdikleri kendi ustalarını çalıştırmaya başlamıştı⁴⁵². Osmanlı'nın top dökümcüleri gerek geniş çaplı gerekse daha dar çapta birçok çeşit top üretimini yapmaktaydı.

“Osmanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı”, *Hunlardan Günümüze Türk Askerî Kültürü (Tarih- Strateji- İstihbarat- Teşkilat-Teknoloji)*, ed. A. Sefa Özkaya, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 361.

⁴⁴⁷ Salim Aydın, “Osmanlı Askerî Teknoloji Tarihi: Ateşli Silahlar”, *Türkiye Araştırmalar Literatür Dergisi*, C.2, 2004, s. 270-271.

⁴⁴⁸ Salim Aydın, *a.g.e.*, s. 39; G. Ágoston, İstanbul'daki Tophâne-i Amire inşa edilmeden önceki en önemli dökümhânenin Edirne Tophanesi olduğunu ifade eder. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Gabor Ágoston, *a.g.e.*, s. 232.

⁴⁴⁹ Salim Aydın, “Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi”, *Tarih Okulu*, Mayıs-Ağustos 2011, s. 36-37; Aydın, “Cıgalazâde Yusuf Sinan Paşa'nın Şark Seferi İçin Tophâne-i Âmire'de Hazırlanan Toplar ve Tophâne-i Âmire'nin 1012 (1604) Yılı Gelir-Gider Muhasebesi”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S.2, 1998, s. 140.

⁴⁵⁰ Özcan, *a.g.m.*, s. 362.

⁴⁵¹ Gabor Ágoston, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askerî Devrim Tartışmaları*, çev. Kahraman Şakul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 128.

⁴⁵² Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlılar'ın Batı'da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, İstanbul 1992, s. 124.

Osmanlı Devleti'nin II. Mehmed döneminde elde ettiği döküm konusundaki teknik avantaj ve Avrupa tarafından çok sonraları XVI. yüzyılın ortalarında ancak kullanılmaya başlanmıştı⁴⁵³. Aslında Avrupa topçuluğundan önde olan Osmanlı topçuluğu XVII. yüzyılda gerilemeye başlamış ve XVIII. yüzyılın son yarısında ise gözle görülür bir düşüş meydana gelmişti. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru ise yeni düzenlemelere ihtiyaç olduğu görülmüştü⁴⁵⁴.

Tophane-i Âmire XVIII. yüzyılın başlarına kadar yüksek ateş yakılması nedeniyle muhtelif zamanlarda patlamalardan dolayı büyük hasarlar görmüş ve tamiri yapılmıştı. Bu tür sebeplerin üzerine deprem ve yangın gibi nedenler de eklenince birçok kez değişikliğe uğramıştı. Bu tarihlerde çıkan bir yangın sonucunda Tophane'ye bağlı birtakım yerler hasar görmüştü⁴⁵⁵. 1765 senesinde büyük bir yangın daha çıkmış bu yangında ciddi zarar gören Tophane binasının tamiratını III. Mustafa 1765 senesinde yaptırmış bununla birlikte her topçu ocağına kışla ile birlikte sofras, mutfak bir de mescid inşa edilmişti⁴⁵⁶. Sonrasında top dökümü yaparken yeni alanlar oluşturmak için 1793 senesinde etraftaki birçok arazi alınmış ve Tophane-i Âmire'nin kullanım alanı daha çok genişletilmişti böylelikle XIX. yüzyılın ortalarına kadar on hektarlık bir araziye sahip olmuştu⁴⁵⁷.

Tophane-i Âmire'ye önceki sultanlar dönemlerinde de çeşitli tadilatlar yapılmıştı. 1765 senesinde çıkan geniş çaplı yangında Tophane-i Âmire ve eklentilerinin oldukça zarar görmesi neticesinde III. Selim tadilatını yaptırmış ve büyük bina üstüne, tarih

⁴⁵³ J. Piaskowski, "The Technology of Gun Casting in the Army of Muhammad II Early 15 th Century", *I. International Congress the History of Turkish-Islamic Science and Technology*, C.III, İTÜ, 14-18 September, İstanbul 1981, s. 163.

⁴⁵⁴ Hatice Aslan, *Osmanlı Askeri Islahatlarında İstihdam Edilen Yabancı Uzmanlar (1730-1908)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2010, s. 9.

⁴⁵⁵ Mustafa Cezar, "*Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler*", İğsa Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü Yayın, İstanbul 1963, s. 351.

⁴⁵⁶ Ayşe Yetişkin Kubilay, "Tophane-i Amire", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.VII, İstanbul 1993-1995, s. 279; Cezar, *a.g.m.*, s. 362.

⁴⁵⁷ Wolfgang Müller-Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, İstanbul 1992, s. 60; Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 71.

mısramı⁴⁵⁸ gösteren bir kitabe inşa ettirmişti. Ayrıca, III. Selim döneminde tophanenin yenilenmesi ve topların yüksek kalitede dökümü amacıyla, Osmanlı mühendisleri ve top ustalarının yanı sıra İsveç, İngiltere ve özellikle Fransa'dan alanında yetkin kişiler davet edilmiştir⁹⁷. Tophanedeki fırınlarda hareketli ve çevik topların dökümüne öncelik verip, 1805 senesinde de askerî birimlerde yeni ıslahatlar yapmış topçuların ilk kanunnamesini de revize ettirmişti⁴⁵⁹. XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde III. Selim'in askerî ıslahatları neticesinde Osmanlı Devleti, silah endüstrisini modern hale getirmeyi başarmışlardı. Bu dönemde kalite yönünden bazı değişkenlikler olsa bile Osmanlı Devleti, silah ve cephane üretiminde büyük oranda kendi kendine yetecek hale gelmişti⁴⁶⁰. 1804 senesine gelindiğinde Tophane semtinde bir yangın daha çıkmış bundan dolayı tophane kışlalarıyla beraber dörtyüz evin yanmasına neden olmuştu⁴⁶¹. 1823 senesinde İstanbul Cihangir'de çıkan büyük Fûruz Ağa yangınından sonra ise Tophane-i Âmire yapıları, II. Mahmud'un emriyle 1825 senesinde tadilat görmüştü. Bu yangının sonucunda dökümhanenin bir kısmı, topçu ve top arabacıları kışlaları ise harap olmuştu⁴⁶². Yangının sonrasında kışlalar ve dökümhane tekrardan tamir edilmeye başlanmıştı⁴⁶³.

III. Selim devrinde başlayan modernleşme atılımları, Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesinden sonra II. Mahmud'la beraber sürdürüldü. Yeni ordunun kurulması ve Redif Teşkilatı'nın yeniden yapılanmasıyla asker mevcudunun artmasıyla top, silah ve barut gibi savaş stratejik malzemelerini ne yazık ki Avrupa'dan askerî malzeme ve silah ithalatıyla temin edilmek durumunda kalınıyordu. Bu nedenle de II. Mahmud sanayi politikasının en mühim adımlarından biri olan Tophane-i Âmire'nin tekrardan

⁴⁵⁸ Mustafa Cezar, "400 Yılın Önemli Eserlerinin Diz Dize Olduğu Semt Tophane", *Sanatsal Mozaik*, İstanbul 1996, s. 32.

⁴⁵⁹ Mahmud Raif Efendi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Nizamların Cetveli*, haz. A. Terzioğlu H. Hatemi, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul 1988, s. 13-15.

⁴⁶⁰ Gabor Agoston, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Harp Endüstrisi ve Barut Teknolojisi, 1450-1700", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.6, ed. Güler Eren, Ankara 1999, s. 630-631.

⁴⁶¹ Mustafa Cezar, *Osmanlı Devrinde İstanbul...*, s. 366.

⁴⁶² Cezar, *a.g.e.*, s. 366-367.

⁴⁶³ Serdal Soyluer, *Osmanlı Silah Sanayiinde Modernleşme Çabaları (1839-1876)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 13-14; Cezar, *a.g.e.*, s. 369.

yapılandırılmasını sağlamıştı. III. Selim'in zamanında kurulmuş olan Topçubaşı'lık kurumu 1834/35 senesinde kapatılarak onun yerine “*Tophane-i Âmire Müşiriyet-i Celilesi*” adıyla kurulmuştu⁴⁶⁴. 1830 senesinde İngiltere'den topları delebilmek için burgu mekanizması ithal edilmiş, namluları delmek amacıyla burgu sisteminin hareketinde kullanılan yaklaşık 40 adet katır Tophane-i Âmire'de beslenmekteydi⁴⁶⁵. XVIII. yüzyılın sonlarında askerî eğitim, top dökümü, gemi inşası gibi alanlarda en çok Fransız uzmanlardan faydalanılıyordu⁴⁶⁶. II. Mahmud zamanında ise Mısır meselesinde Fransa'nın desteğini almasından dolayı Osmanlı Fransız uzmanların yerine Prusyalı ve Amerikalı uzmanlardan istifade etmeye başlamıştı. Topçuluk eğitimi ve mühimmat bakımı onarımı konularında özellikle Prusyalı uzmanlardan yararlanılmıştı⁴⁶⁷. Hatta II. Mahmud, Prusyalı uzmanların tavsiyeleriyle o dönem orduda kullanılan topların çaplarına belli bir standart getirilmesi talimatını da vermişti⁴⁶⁸. İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Ponsonby'nin⁴⁶⁹ talebiyle, İngiliz topçu subaylarından biri olan Captain Williams ile beraber uzman kadrosu 1841 senesinde payitahta bir heyet olarak gelmişlerdir. Bu heyetin görevlendirilmelerindeki asıl maksat Osmanlı'nın topçu birliklerinde hâlihazırdaki Fransa ve Avusturya etkisini azaltmak ve İngiliz tarzını yerleştirmek amaçlanmıştır. Williams, öncelikli olarak İstanbul'daki top üretim tesislerini ve istihkâmlarını görüp tespitlerde bulunması neticesinde bir rapor hazırlamıştır. Osmanlı Devleti, o dönemde kullanılan Prusya modelinden vazgeçilmeyeceğini belirtmiş ancak heyetin İngiltere'ye geri gönderilmesini uygun bulmamıştır. Bu nedenle Captain Williams ve beraberindeki heyetin, Tüfekhane, Fişekhane ile Humbarahane'de kullanılmak üzere İngiltere tarafından hediye edilen ve

⁴⁶⁴ Soyluer, *a.g.t.*, s. 18.

⁴⁶⁵ Mehmet Yıldırım, *Osmanlı Demir Çelik Sanayii'nde Atölyeden Fabrikaya Geçiş (1830- 1870)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 105.

⁴⁶⁶ Bu zaman zarfında faydalanılan uzman personel bilgisine ulaşmak için bk. Gültekin Yıldız, *a.g.e.*, s. 402.

⁴⁶⁷ Soyluer, *a.g.t.*, s. 48.

⁴⁶⁸ Yıldız, *a.g.e.*, s. 428.

⁴⁶⁹ Britanya'nın önde gelen aristokrat ailelerinden biri olan Lord John Ponsonby İstanbul sefaret görevi sırasında kişisel bağlantıları ve siyasi faaliyetleri dönemi anlamak için önem arz etmektedir. Detaylı bilgi için bk. Mehmet Şerif Erkek, *Lord John Ponsonby'nin İstanbul Sefareti 1832-1841*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2023, s. 4-7.

satın alınan makinelerin kurulumu ile denetimini gerçekleştirmek ve Tophane personelinin eğitimi için görevlendirilmeleri kararlaştırılmıştır⁴⁷⁰. Williams, bilhassa Osmanlı ordularında istifade edilen savaş mühimmatının standart olmayışından dert yanarak, bunların modern top ve tüfeklerde kullanımının problem yaratacağını vurgulamıştır. Tekdüzen cephaneye üretmek için inşa edilecek fişek imalathanesi için fazla maliyetli olmayacağını, bunun için hava şartlarının da son derece elverişli bulunduğu, *Sanayii-i Nariyye-i Harbiye* adlı eserde Karaağaç ya da başka uygun bir lokasyonda birkaç çadır ile, görevlendirilen askerlerle imalathane derhal çalışır hale getirilebileceğini dile getirmiştir⁴⁷¹.

2.2. Göreve Başlaması ve Faaliyetleri

Mühimmat-ı Harbiye Nazırı olan Ali Necib Paşa'nın 1845 yılında vefatının ardından, Osmanlı Devleti'ndeki en mühim yapılardan birisi olan Mühimmat-ı Harbiye Nezareti'ne Ahmed Fethi Paşa 20 Mart 1845'te görevlendirilmiştir⁴⁷². Bu atamanın hemen ardından ağustos ayı içerisinde Tophane-i Âmire Müşiri olan damat Mehmed Ali Paşa'nın kaptan-ı deryalık görevi sonrası getirilmesi ile boşta kalan müşirlik vazifesine sultanın kayınbiraderi olan Ahmed Fethi Paşa'ya bu görev verilmiştir⁴⁷³.

Bu görev atamaları Avrupa basımında geniş yankı bulmuştur. Haberin içeriği şu şekildedir:

“Sultan'ın kız kardeşi ile evlenen Mehmed Ali Paşa'nın Kaptan-ı deryalık görevine atandığı; diğer kayınbiraderi olan Ahmed Fethi Paşa ise Topçu Okulu Komutanlığı'na getirildiği” şeklindedir⁴⁷⁴. Ahmed Fethi Paşa'nın bu göreve getirilmesiyle Harbiye Nezareti bağımsız olarak görülmemiş, Tophane ile yakın ilişkide olduğundan Nezaretin Tophane-i Âmire Müşirliği'ne ilavesi uygun görülmüştür⁴⁷⁵. Bu atama, hem Mühimmat-ı Harbiye Nezareti ile Tophane-i Âmire Müşirliği arasında

⁴⁷⁰ BOA., İ.HR. 10/488, 6 Mayıs 1841.

⁴⁷¹ Soyuer, *a.g.t.*, s. 366.

⁴⁷² BOA., İ.DH. 109/5521; Hut, *a.g.m.*, s. 450; Süreyya, *a.g.e.*, s. 522.

⁴⁷³ Lütfi Efendi, *a.g.e.*, s. 1198; *The Times (London, Greater London, England)*, 2 Eylül 1845, s. 4.

⁴⁷⁴ *The Caledonian Mercury (Edinburgh, Edinburgh, Scotland)*, 4 Eylül 1845, s. 2.

⁴⁷⁵ Süreyya, *a.g.e.*, s. 1771-1772.

sürekli olarak önem arz etmektedir. Ayrıca bu süreçte Karantina Nezareti de Fethi Paşa'nın sorumluluğuna verilerek, Tophane-i Âmire Müşirliği'nin yönetim kademesinde faaliyet göstermeye devam etmiştir⁴⁷⁶. Karantina uygulamalarına ilişkin binaların inşası ve bakım işlerinin yönetimi, Tophane-i Âmire Müşirliği tarafından üstlenilmiştir. Yabancı basında Fethi Paşa'nın Hz. Muhammed döneminde bir kasabanın veba hastalığına yakalandığını, bunun üzerine peygamberin hasta olan kişilerin yanına kimsenin girip çıkmaması önlemini aldığını öğrendiğinde, karantina uygulamaları ve aşı çalışmalarının bu kapsamda başladığı aktarılmıştır. Karantina meselelerine özel bir ilgi göstererek bu süreci yakından takip etmiş ve gerekli işlemleri bizzat denetlemiştir. Özellikle İzmir'deki karantina binasının genişletilmesi amacıyla, Fethi Paşa İzmir'e gitmiş ve inşaatın ilerlemesini gözden geçirmiştir. Bu durum, Paşa'nın hem idari sorumluluklarına olan bağlılığını hem de sağlık ve güvenlik önlemlerine verdiği önemi göstermektedir. Karantina binalarının genişletilmesi, salgın hastalıkların yayılmasını önleme çabalarının bir parçası olarak dönemin sağlık politikalarında önemli bir yer tutmaktadır⁴⁷⁷.

Tophane-i Âmire Müşiri Ahmed Fethi Paşa'nın Şam ve çevresindeki hacıların dönüşü sırasında uygulanacak karantina ve güvenlik tedbirlerini konu alan belgeleri incelediğimizde, Surre-i Hümâyun emini, hacıların ve ziyaretçilerin güvenliği için gerekli düzenlemeleri yapmakta ve Adana kazası karantina dışında bırakılmak üzere karantina uygulamasını başlatmaktadır. Mevlid-i Şerif gününe kadar yazışmaların zamanında yapılması gerektiği vurgulanmış, hacıların geçişi sırasında gerekli malzeme ve çadır temininin önemine dikkat edilmiştir. Geçmiş yılların deneyimleri ışığında bu yıl için aksaklıkların önlenmesine yönelik hazırlıklar yapılacağı belirtilmiştir. Ayrıca, hac kfilesinin geçişi sırasında karantina uygulamaları Konya, Halep, Ayntab ve Birecik gibi çeşitli bölgelerde devam edecektir. Bu süreçte, karantina memurları ve askerî birliklerin görevleri netleştirilmiş, yazışmalar ve işlemlerle ilgili talimatlar da düzenlenmiştir. Tüm

⁴⁷⁶ Süreyya, *a.g.e.*, s. 1772.

⁴⁷⁷ Azap, *a.g.t.*, s. 29; Dönmez-vd, *a.g.m.*, s. 271.

işlemler, belirtilen yönergeler doğrultusunda gerçekleştirilecektir⁴⁷⁸. Karantina ile ilgili bir diğer arşiv belgesinde hacdan dönen yolcular için, özellikle Adana ve çevresinde beş günlük zorunlu karantina uygulanacaktır. Bu süreçte Surre-i Hümâyün emini ile iş birliği içinde hareket edilecek; gerekli çadır, malzeme ve askerî destek Konya ve çevresinden sağlanacaktır. Halep, Ayntab ve Birecik gibi yerlerde de karantina uygulamaları yapılacak; Beyrut, İzmir ve Akdeniz Boğazı üzerinden işlemler yürütülecektir. Karantina uygulamasının etkinliği için tüm belgeler düzenlenecek, memurlar görevlendirilecektir⁴⁷⁹.

Karantinayla alakalı arşive baktığımızda Osmanlı Devleti'nde, genel sağlık güvenliğini sağlamak amacıyla uygulanan karantina tedbirleri, saltanat tarafından titizlikle uygulanmıştır. Avrupa'da karantina süreleri çeşitli bölgelerde kısaltılmış veya kaldırılmışken, Osmanlı'da bu tedbirler Meclis-i Tahaffuz (Sağlık ve Karantina Komitesi) tarafından sürekli olarak denetlenmiş ve düzenlenmiştir. Bu bağlamda, Tophane-i Âmire Müşiri tarafından, sultanın yüksek huzuruna sunulmak üzere teşekkür içeren bir rapor hazırlanmış ve Divan-ı Hümâyün'a gönderilmiştir. Rapor, Osmanlı'da uygulanan karantina tedbirlerinin Avrupa ülkeleriyle kıyaslandığında ticaretin kolaylaştırılmasına yönelik düzenlemeler içerdiğini belirtmektedir. Raporda, karantina tedbirlerinin sultanın iradesi doğrultusunda ticari faaliyetleri kolaylaştırmak amacıyla düzenlendiği ifade edilmiştir. Ayrıca, sultanın gösterdiği yüksek şevk ve başarı sayesinde karantina tedbirlerinin sürdürülebilir hale geldiği ve ticaretin daha verimli bir şekilde devam ettiği vurgulanmaktadır. Meclis-i Tahaffuz, karantina düzenlemelerinin yeniden düzenlenmesinden dolayı sultana teşekkür içeren bir rapor hazırlamış ve bu rapor, sultanın onayına sunulmuştur⁴⁸⁰.

Sultanın diğer kayınbiraderi olan Mehmed Ali Paşa ise yeni tesis edilen Polis Nezareti'nin idaresini ele almıştır. Tophane-i Âmire müşirliği çatısında olan nezaretin Mehmed Ali Paşa'nın farklı göreve atanması ile bu görev yine Paşa'ya verilmiştir.

⁴⁷⁸ BOA., A.MKT. 65/64, 5 Şubat 1847.

⁴⁷⁹ BOA., A.MKT. 230/22, 11 Şubat 1850.

⁴⁸⁰ BOA., A.AMD. 2/14, 11 Ekim 1847.

Böylece Polis Nezareti'nin Müşirlik idari yapısıyla ilişkisi kesilmiştir⁴⁸¹.

Ahmed Fethi Paşa'nın devlet yapısındaki mühim görevlerden biri olan Tophane-i Âmire Müşirliği, sadrazam ve şeyhülislam gibi önemli devlet adamları ile aynı Meclis-i Vükela'da bulunmaktadır⁴⁸². Bu mecliste müşirin yer alması Osmanlı Devlet bürokrasisinde kurumun önemi kadar Ahmed Fethi Paşa'nın da bu dönemde ne kadar etkili olduğu açısından önemlidir.

Ahmed Fethi Paşa'nın atandığı dönemde, Tophane-i Âmire Müşirliği kurumsal yapısını tam anlamıyla tamamlamış ve bu makamı desteklemek amacıyla kurulan diğer daireler de görevlerine devam etmiştir⁴⁸³.

Mühimmat-ı Harbiye Nezareti Ahmed Fethi Paşa'nın sorumluluğuna verildikten sonra Tophane-i Âmire Müşirliği yönetimine dâhil edilmiştir. Bu dönemde, Mühimmat-ı Harbiye Nezareti'nin mali işlemleri muhasebeci tarafından yürütülürken Tophane ve Karantina'nın muhasebe işleri ise doğrudan nezaretin kontrolünde gerçekleştirilmiştir⁴⁸⁴.

Ahmed Fethi Paşa'nın müşirliği zamanında Fransız subayı ve mucit Claude Etienne Minié 1847 senesinde, klasik mermi yerine yeni bir tasarım ile yivli tüfeklere uygun bir çeşit mermi tasarladı⁴⁸⁵. Bunlar konik şekliyle 1846 senesinde geliştirilen ve milli şeşhane adıyla anılan tüfek türüyle daha rahat kullanılıyordu.⁴⁸⁶

Fransa'daki teknolojik ilerlemelerden haberdar olan Osmanlı yetkilileri, mermi çeşidi konik formlu ve kısa dipçikli yivli tüfeklerden belirli bir miktarın test amaçlı ithal edilmesinin yararlı olacağına kanaat getirerek, ilerleyen dönemlerde ordunun silah envanterinde yenileme çalışmalarına başlamıştır.

II. Mahmud'un saltanatında buharlı makinelerle üretim yapılabilmesi için atılımlar yapılmış olsa da üretimde buhar gücünün Sultan Abdülmecid döneminde daha

⁴⁸¹TS.MA.e. 496/11.

⁴⁸² Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 17.

⁴⁸³ Azap, *a.g.t.*, s. 29.

⁴⁸⁴ BOA., İ.DH. 444/29343, 13 Ekim 1859.

⁴⁸⁵ Mc Neill, "The Initial Industrialization of War 1840-84", *The Pursuit of PowerTechnology, Armed Force and Society since AD 1000*, The University of Chicago Press, 1982, s. 231.

⁴⁸⁶ Soyluer, *a.g.t.*, s. 249.

aktif kullanılmıştır⁴⁸⁷. Yine II. Mahmud döneminde Osmanlı, ordunun ve sanayinin ihtiyaçlarını giderebilmek amacıyla kendisi fabrika inşa etme çalışmalarına başlamıştı. Bunlardan birisi de 1829 senesinde Ereğli’de Uzun Mehmet tarafından bulunan fakat işletmeye ancak Sultan Abdülmecid döneminde başlatılan Ereğli kömür madenidir⁴⁸⁸. Ereğli Havzasındaki ilk üretim 1836 senesinde, o dönem Osmanlı’nın Viyana büyükelçisi olan Ahmed Fethi Paşa’nın Avusturya’dan getirttiği Hırvat madencilerin çalışmalarıyla başlamıştı. Ama asıl kömür ocaklarının ve Osmanlı’nın bu madeni etkin kullanması 1841 senesinde ancak mümkün olmuştu. Kömürün çıkarılmaya başlanmasından 1841 senesine değin üretim göz ardı edilmiş, fabrikaların ve donanmanın kullanacağı kömür yurt dışından ithal edilmişti⁴⁸⁹. Ereğli’de XIX. yüzyıl ortalarında ilk kez milli teşebbüs ve finansman kaynaklarıyla aralarında Osmanlı’nın mühim devlet adamlarını da içinde bulunduran “*Ereğli Kömür Madeni Kumpanyası*” adı altında faaliyet gösteren bir kumpanya çatısı altında işletilmeye başlanmıştı⁴⁹⁰. Ereğli kömür madenlerini işletmek için kurulan bu kumpanya modern manada şirketlerin kurulmasına fırsat yaratan 1864 tarihindeki Ticaret Kanunu’na kadar faaliyet göstermişti⁴⁹¹. Bu kumpanyanın ortakları arasında dönemin Viyana büyükelçisi Ahmed Fethi Paşa, Safveti Paşa⁴⁹², Tahir Bey Efendi, İzzet Paşa, Rıza Paşa ve Mustafa Efendiler gibi devlet kademesinden mühim şahsiyetler de bulunmaktaydı⁴⁹³.

⁴⁸⁷ Ersoy Zengin, *Tophane-i Amire'den İmalat-ı Harbiye'ye Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii (1861-1923)*, Kitapevi Yayınları, Erzurum 2015, s. 9.

⁴⁸⁸ Ahmet Naim, *Zonguldak Havzası Uzun Mehmet'ten Bugüne Kadar*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1934, s. 9-18.

⁴⁸⁹ Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881- 1909)*, çev. Sabri Tekay, Yurt Yayınları, Ankara 1987, s. 47; Naim, *a.g.e.*, s. 18-19.

⁴⁹⁰ Hüseyin Fehmi İmer, *Ereğli Maden Kömürü Havzası Tarihçesi*, Halkevi Yayını Zonguldak Matbaası, Zonguldak 1944, s. 9-10.

⁴⁹¹ Haydar Kazgan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme*, Vakıfbank Yayınları, İstanbul 1999, s. 47.

⁴⁹² 19. Yüzyılda Osmanlı Devlet erkânından olan Musa Safveti Paşa, Sicill-i Osmani’de yer alan bilgilere göre, Kırmılı Rifat Efendi’nin oğludur. İlk öğrenimi sonrasında Maliye Kalemî’ne devam edip Hasib Paşa’ya katiplik yaparak başlayan memuriyeti, Divan Hocalığı, Bağdat ve Musul Kapı Kethüdalığı, Cizye Muhassıllığı, Evkaf-ı Hümuyun Nazırlığı, Hazine-i Amire Defterdarlığı, Meclis-i Valâ azalığı, Maliye Nazırlığı, Şam, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Kastamonu ve Ankara Valiliği ile Ticaret Nazırlığı yapmıştır. Detaylı bilgi için bk. Nuri Seçgin, “Eminönü/Hocapaşa Safvetî Tekkesi”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, S.25, 2016, s. 151.

⁴⁹³ Murat Kara, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Ereğli Kömür Havzası (1829- 1920)”, *History Studies*, Volume 5, Issue 1, January 2013, s. 223-250; Halil Seyidoğlu, *Uluslararası Finans*, 3.Baskı,

Devlet kurumlarında kömür tüketimi yapıldığına dair bilgiler mevcuttu buna örnek olarak Osmanlı'daki devlet kurumlarında kömür kullanımının tespit edilmesi için Tophane ve Darphane'nin muhasebe kayıtlarında yapılan incelemelerde kömürün bulunduğu senelerde bu kurumlar için de taş kömürü yerine odun kömürü kullanıldığı tespit edilmişti⁴⁹⁴. 25 Mayıs-24 Haziran 1838 tarihler arasında Tophane'de dökülen altı tanesi balyemez on iki tanesi sürat topu olan on sekiz tane topun dökümü için 240 kantar gürgen odunu kullanılmıştı. Ereğli Kömür Havzası'nda kömür çıkarılmaya başlandığı dönemde, İngiltere'den alınan ve yaptırılan birkaç gemiden başka kömür harcaması pek yoktu. Fakat Kumpanya döneminde kömür satılan yerlerin en başında Tophane, Baruthane, Demir Fabrikası, Feshane-i Âmire'yi saymak mümkündür. Kumpanya döneminde üretimi arttırmak için 1850 senesinde mühendis Lins Belçika'dan getirtilmiş, Ereğli'den Amasra'ya kadar olan bölgenin incelemesini yapmıştır. Bu ve sonrasında kömür havzası ile ilgili farklı bir çalışma yapmış olan aynı zamanda 1845'de Tophane-i Âmire Müşirliği görevine başlamış olan Ahmed Fethi Paşa'nın durum değerlendirmesi üzerine, İngiliz Vays, Petredor Barkly, Lonforiç, Aysan Palmer, Vilyam Gulanily, İngiliz bir doktor, Macar ve Polonyalı iki amelenin yanında teknik elemanlar havzada ve ocaklarda çalıştırılması amacıyla istihdam edilmişlerdi⁴⁹⁵. Özellikle de 1846 senesi sonrasında tophane dökümhanelerinde İngiliz tarzında döküm fırınları yapılarak demir top dökümüne geçilmesiyle beraber, tophanede senelik kömür kullanımı 50.000 kantara yükseltildi⁴⁹⁶. Bu kömüründe 15.000 kantarı Ereğli'de yer alan Osmanlı idaresindeki kömür işletmesinden karşılanmıştı.

II. Mahmud'un ölümü, Osmanlı sanayileşme politikalarının belirlenen plan ve projelerinin değişikliğe uğramasına sebep olmuştu. 1839 senesinde II. Mahmud'un oğlu Abdülmecid'in tahta geçmesiyle, sanayileşmede mevcut ekonomik koşullara bakılmadan itidal politikasından vazgeçilmiş ve ciddi bir fabrikalaşma aşamasına

Güzem Yayınları, İstanbul 2001, s. 397; Mübahat Kütükoğlu, "Tanzimat Döneminde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri", *150.Yıl Tanzimat*, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 124.

⁴⁹⁴ BOA, ML.MSF. nr. 109.

⁴⁹⁵ Ahmet Öğreten, "Ereğli Kömür Madeni Havzasında İlk Üretim", *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.31, Erzurum 2006, s. 138.

⁴⁹⁶ BOA., İ.MVL. 336/14467, 1 Ağustos 1855.

geçilmişti. Aynı zamanda da hâlihazırda mevcut işletmelere de Avrupa'dan buhar makineleri temin edilerek üretimde makineleşme çabasına girilmişti⁴⁹⁷. Bu girişimlere karşın özellikle tophanede iyi kalitede top dökürülemediği için ithal edilmek mecburiyetinde kalınmıştı. Hatta konuyla ilgili 1842 senesinde Tophane-i Âmire Feriki Mehmed Ali Paşa'nın takririnde o ana kadar demir top dökülmesine çalışıldığını fakat başarı gösterilemediğini ve bu mevzuda bir uzman hala bulunamadığından şikâyet edilmişti. Eritilen toplarda süngere benzer delikli ve yaralı olarak çıkmaktaydı. Bu sebeple de bu işin ustası aranmış ve 1842 senesinin mart ayında Prusya'nın Ren şehrindeki Ehrenbreitstein Kalesi'nde yaşayan Binbaşı Kıbla Baron ile iletişime geçilerek getirilmesi kararı alınmıştı⁴⁹⁸.

Giderek sayıları çoğalan fabrikaların, buhar makineleri için gerekli olan bazı yedek parçaların ve aksamının temin edilebilmesinde de Avrupalı devletlere bağlı kalmamak için demir ve makine fabrikaları inşa etmeye yönelik atılımlarda bulunulmuştu. Beşiktaş semtinde bir demir döküm fabrikasının kurulması da bu atılımlardan biridir⁴⁹⁹. Demir fabrikası yapılması için çalışmaların başladığı zaman endüstri tesisleri ile son derece ilgili ve Osmanlı Devleti'nde sanayileşme atılımlarının öne çıkan destekçilerinden Paris büyükelçisi Ahmed Fethi Paşa Londra'dan Zeytinburnu Demir Fabrikası için gerekli makine ve teçhizatı alması ve top imalatı ustası bulması için görevlendirilmişti⁵⁰⁰. Fakat Londra büyükelçisi Sarım Efendi⁵⁰¹, Ahmed Fethi Paşa Londra'ya gitmeden önce, Londra'da eğitim almaya devam eden Miralay Bekir Bey vasıtasıyla, John Ashovar isimli bir ustayla iletişime geçip ön

⁴⁹⁷ Wolfgang Müller-Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar." *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 73-77.

⁴⁹⁸ BOA., İ.HR. 20/941, 22 Şubat.

⁴⁹⁹ Wolfgang Müller-Wiener, *a.g.m.*, s. 78.

⁵⁰⁰ BOA., HAT. 828/37443, 1-12 Ekim 1838.

⁵⁰¹ Ayasofya Türbedarı Hafız Musa Efendi'nin oğlu olarak 1801 yılında İstanbul'da doğan İbrahim Sarım Efendi, on beş yaşında Divan-ı Hümayun Kalemînde görevine başlamış ve kısa sürede hacelik rütbesine yükselmiştir. Ardından amedihulefalığına terfi eden Sarım Efendi, Amedi odasında görev aldıktan sonra başmukatiplik makamına geçmiştir. Bu süreçte başkatiplik ve küçük evkaf kalemi muhasebeciliği gibi önemli görevlerde de bulunarak Osmanlı bürokrasisinde önemli bir yer edinmiştir. Ahmet Dönmez, "Bir Osmanlı Elçisinin Halef Selef İkilemi: İbrahim Sarım Efendi'nin Londra Elçiliği (1837-1838)", *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 9, S.2, Güz 2024, s. 1133.

sözleşme yapmıştı⁵⁰². Ahmed Fethi Paşa Londra'ya gittiğinde öncelikle John Ashovar ile İstanbul'daki iş, koşullar ve maaşıyla ilgili konuları görüşüp anlaştı. Sonrasında Ahmed Fethi Paşa, Bekir Bey'i ve İngiliz fabrikatörü tanıyan Ohannes'in oğlu Arakel'i Londra'da faaliyetini sürdüren bir demir fabrikası şirketine yollayarak İstanbul'da kurulacak fabrika için lazım olan malzemelerin alınması için anlaşma yapılmasını sağladı. Anlaşmaya göre, aynı şirket fabrika binasının yapımı tamamlandığında, İstanbul'a gelip makinelerin kurulumunu da yapacaktı⁵⁰³. Ahmed Fethi Paşa'nın ihtiyaç duyulan malzeme ve makinelerin anlaşmasını yaptığının bilgisini verdikten sonrasında Ohannes'in kardeşi ve diğer Osmanlı baruthanesinin başında görevli Barutçu başı Boghos, Bâb-ı Âli'ye davet edilerek kurulacak fabrikanın konumu ve yapımı gibi mevzularda tavsiyeleri alınmıştı⁵⁰⁴. Nitekim demir fabrikasının kurulum işlerini ve bu işlerin takibinin yapılması için sorumluluğun Ohannes'e verilmesine karar verilmişti⁵⁰⁵. Az bir zaman sonrasında da Londra'da anlaşma yapılan John Ashovar usta İstanbul'a gelerek çalışmalarına başlamıştı⁵⁰⁶. Yaklaşık olarak 150 beygir gücünde çalışan çarklar üretebilecek seviyedeki bu malzemelere 15.353 Lira 8 Şilin miktarında bir ödenek tahsis edildi. Gelecek araç gereçler ilk olarak planlanan konuma, yani Hasköy'e inşa edilmesi için ekstra 17.000 Lira değerinde bir ödenek daha çıkarılması gerektiği için Osmanlı Devleti, Zeytinburnu bölgesi üzerinde kurulmasına karar vermişti⁵⁰⁷. Makinelerin üretiminin en kısa sürede tamamlanıp, İstanbul'a gönderilmesi acilen gerekli olmuştu. Aynı zamanda, nakliye esnasında sandıklara yerleştirilecek ilgili alet ve ekipmanlar, çift kat yağlı boya uygulaması sonrası kendir lifiyle kaplanarak koruyucu bir tabaka ile izole edilecektir⁵⁰⁸. Hazırlıkları uzun zaman sonra tamamlanan Zeytinburnu Demir Fabrikası

⁵⁰² BOA., A.AMD. 88/24, 27 Ağustos 1838.

⁵⁰³ BOA., HAT. 28870, 28 Haziran 1838; BOA., HAT, 46704, 01 Eylül 1838.

⁵⁰⁴ BOA., HAT. 46712, 14 Aralık 1838.

⁵⁰⁵ Abdülkadir Buluş, "Ann Binns'in Türkiye Günlüğü'nden Seçmeler: Dindar Bir İngiliz Kadının Gözlemleri ve 19. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşmesinden Manzaralar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.12, Denizli 2012, s. 51.

⁵⁰⁶ Gültekin Yıldız, "Üniformalı Padişah II. Mahmud", *II. Mahmud Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, Avrupa Kültür Başkenti, İstanbul 2010, s. 460.

⁵⁰⁷ BOA., HAT. 46712.

⁵⁰⁸ BOA., HAT. 46712.

1845 senesinde ancak faaliyete geçmişti⁵⁰⁹. Ohannes ve Boghos Dadian tarafından inşa edilen fabrika 1846 senesinde de eritme fabrikasının çalışmaya başlamasıyla, top ve diğer silahlar dökülme faaliyetine de başlamıştı⁵¹⁰. Osmanlı Devleti'nin madenlerinden çıkarılan demiri eritebilmek için İngiltere'den 1843 senesinde büyük ölçekli demir eritme fırınları ithal edilmişti. Alınan bu fırınların birkaçı Zeytinburnu Demir Fabrikası'na yerleştirildi. Fırınların kurulumundan sonra 1846 senesinde ilk kez istenilen niteliğe sahip iki parça demir toplar dökülebilmışti⁵¹¹. Sultan Abdülmecid ve diğer devlet erkânı tarafından beğeniyle karşılanan demir top numuneleri, Akka Kalesi için üretilecek topların da bu malzemeden dökülmesine zemin hazırlamıştır. Bu doğrultuda, söz konusu topların geleneksel olarak tercih edilen ital veya tunç yerine Tophane-i Âmire'de demir malzeme kullanılarak imal edilmesi emredilmiştir. Bu başarının amacıyla 1846 senesinde tekrar İngiltere'den yeni demir eritme fırınları ithal edilmişti. Dökülmesi gereken topların namlularını delmek için İngiltere'den daha evvel tüfekhane için getirilmiş olan, fakat Tüfekhane-i Âmire'nin âtil durumda olması sebebiyle kullanılmayan 60 beygir gücüne sahip buharlı makine Ahmed Fethi Paşa Müşirliği'nde tophaneye getirilmişti. Sadece bazı tezgâh, pervane gibi aletlerin eklenmesine ihtiyaç duyulduğundan, bunlar da muhtemelen 550.000 kuruş giderle Avrupa'dan getirilerek tophane-i âmire ve tüfekhanenin yani her iki kurumun ortak istifadesine yönelik olarak yönelik olacaktı⁵¹². 1846 yılında, Müşir Ahmed Fethi Paşa'nın görev süresinde, İngiliz menşeli döküm ocakları ile buhar gücüyle işleyen top namlusu işleme ve yüzey perdahlama tezgâhlarının kurulması sayesinde, tesis tunç top üretimi alanında son derece çağdaş ve teknik açıdan gelişmiş bir yapıya kavuşmuştur. Bu tesislerde birbirinden farklı ölçülerde ağızdan dolma, yiv ve set içermeyen bronz toplardan ayda ortalama 10 adet üretilmekteydi⁵¹³. Aynı süre zarfında daha sağlam ve pürüzsüz yapılı tunç toplar yapabilmek amacıyla o zamana kadar uygulanan 100 kıyye

⁵⁰⁹ Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, haz. Hakkı Dursun Yılmaz, TTK Yayınları, Ankara 1992, s.243; Wolfgang Müller-Wiener, *a.g.e.*, s. 78.

⁵¹⁰ Mücteba İlgürel, "Zeytinburnu'nda Bir Demir Fabrikası", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri 29 Mayıs-1 Haziran 1988 Bildiriler*, İstanbul 1989, s. 155-164; Müller-Wiener, Wolfgang, *a.g.e.*, s. 78.

⁵¹¹ BOA., A.DVN.MHM. 2-A/59, 7 Nisan 1846.

⁵¹² BOA., İ.MSM. 24/617, 17 Nisan 1846.

⁵¹³ BOA., İ.DH. 159/8241, 23 Ekim 1847.

bakır, 10 kıyye kalay karışımı uygulamasından vazgeçilerek Avrupa'daki dökümhanelerde uygulanan 100 kıyye bakır ve 35 kıyye ergimiş kalay karışımıyla tunç top dökümüne başlanma kararı alınmıştı. Kalayı eritmek amacıyla fırın gerekmişti. Sadece maden kömürü kullanacak şekilde tasarlanan bu fırının yapılan hesaplamalara göre 8420 kuruş maliyetle kurulabileceği ortaya konmuştu. Ekim 1847'de bahsi geçen fırının piyasa değerini geçmemek şartıyla Mirliya Halil Paşa gözetiminde inşasına izin verildi⁵¹⁴.

1846 senesinde Mekteb-i Harbiye-i Şahane'de İstihkâmât-ı Cesime ve Topçuluk Fenni mevzularında öğretim faaliyetlerini yürütmesi amacıyla Prusya'dan Yüzbaşı Malinowski çağırıldı⁵¹⁵. Karadeniz Boğazı istihkâmlarındaki yerli topçu alayının eğitilmesinde görevlendirmek amacıyla 1847 senesinde Prusya'dan subay desteği talep edilmiştir. Prusya, bundan dolayı Teğmen Jungmann'ı İstanbul'da görevlendirdi. Görevli teğmen, aylık 1000 kuruş ücretle yaklaşık iki yıl kadar görev yapıp sonrasında 1849 senesinde hizmetlerinden dolayı ülkesine dönebilmek için 2000 kuruş harcırah olarak Prusya'ya geri gitti⁵¹⁶. 1850 senesinde bahriye topçu hizmetlerindeki yeniliklerde eğitim hizmeti sunmak amacıyla İngiltere'den Harper adında bir danışman daha istihdam edildi. Prusyalı Lehmann, 22 Ekim 1852'de Tophane-i Âmire ve ordulara bağlı topçu alaylarının cebehane bölüklerinde görev yapan askerlerin standart cephaneye üretim tekniklerini öğrenmeleri amacıyla cebehane eğitmeni olarak atanmıştır. Kırım Savaşı sırasında Osmanlı kuvvetlerinin komutasını yürüten komutanlardan biri Prusyalı Topçu Teğmen Strecker olmuştur. Savaşın sone ermesinin ardından Komutan Strecker, Osmanlı ordusundaki hizmetini uzun süre sürdürmüştür. Tophane-i Âmire, yurtdışından ithal edilen makineler ile son derece çağdaş bir görüntüye sahip olmuştur. Fakat tophanede en mühim eksik, demirden üretilen malzemelerin imalatına tahsis edilmiş ileri teknolojiye sahip bir tesis edilmemiş olmasıydı. Bu noksanın telafi edilmesi amacıyla derhal harekete geçilerek lazım olan malzemeleri temini için Mirliya Halil

⁵¹⁴ BOA., İ.DH. 159/8241, 23 Ekim 1847.

⁵¹⁵ Soylyuer, *a.g.t.*, s. 56.

⁵¹⁶ BOA., İ.HR. 49/2329, 8 Ocak 1849; BOA., İ.HR. 68/3303, 19 Ağustos 1850; BOA., İ.DH. 260/16104, 22 Ekim 1852; BOA., İ.DH. 415/27499, 26 Ekim 1858; BOA., İ.MSM.24/617; Soylyuer, *a.g.t.*, s. 56

Paşa İngiltere'ye yollandı. Bu alet ve edevatın ücreti, nakliyesi ve montajı gibi masrafları toplam 382.030 kuruştı.

Bu tutarın Tophane-i Âmire'den geriye kalan açığın ise Mühimmat-ı İhtiyatiye'de karşılanması emredilmişse de⁵¹⁷ yapılan araştırmalarda Mühimmat-ı Harbiye'nin geçen seneki harcamalarının ayrılan ödeneği aştığı bu nedenle de Tophane-i Âmire için ödenek çıkaracak kadar fazla arasının olmadığı ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda, kararlaştırılan meblağ taksitlendirilmek suretiyle 1263 ve 1264 mali yıllarının genel bütçesine dâhil edilecek; eğer bakiye bir açık kalırsa, çözümüne ilgili tarihte yeniden değerlendirme yapılarak karar verilecekti. Mali kriz bu kapsamda bir çözüme kavuşturulunca, lazım olan ekipmanların sipariş edilmesine dair yetkilendirme verilmişti⁵¹⁸. Tophane-i Âmire'de böyle çalışmalar yapılırken Avrupa basınında ise sultan damadları olan Ahmed Fethi Paşa ile Mehmed Ali Paşa'nın bu süreçte yıldızlarının yükselişte olduğu belirtilmişti⁵¹⁹.

Ahmed Fethi Paşa bu dönemde de Avrupa basınında haber olmuştur. Gazete de Tophane-i Âmire Müşiri ve karantina müdürü olarak adı geçen Paşa, Çanakkale Boğazı tahkimatlarını denetlemek üzere yola çıktığı bildirilmişti⁵²⁰.

Öncelik Tophane-i Âmire olmak kaydıyla etraftaki devlete bağlı üretim tesislerinin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan Zeytinburnu Demir Fabrikası, mali olarak sürekliliğini sağlayabilmek için piyasaya yönelik demir malzemeler de üretmişti. Fakat ürünlerin fiyatları son derece pahalı olması sebebiyle çok talep edilmemişti. Zeytinburnu Demir Fabrikası daha çok askeriye için top, silah, gülle gibi savaş gereçlerinin karşılanması amacıyla etkin kullanılmıştı. Artık Tophane'de üretilen top makineleri Zeytinburnu Demir Fabrikası'nda daha modern yöntemlerle üretilmeye başlanmıştı. Mevcut tesislerin yanı sıra, Beşiktaş ve Varna'da kurulan demir dökümhaneleri aracılığıyla demir madeninin işlenmesine yönelik kayda değer sanayi

⁵¹⁷ BOA., İ.DH. 169/8949, 20 Mart 1848.

⁵¹⁸ BOA., İ.MVL. 120/3036, Mayıs 1848.

⁵¹⁹ *Glasgow Daily Mail (Glasgow, Strathclyde, Scotland)*, 2 Temmuz 1848, s. 4.

⁵²⁰ *Daily News (London, Greater London, England)*, 21 Nisan 1846, s. 5

kuruluşları hizmete alınmıştır⁵²¹. 1848 senesinde Tophane-i Âmire Müşirliği'nde Ahmed Fethi Paşa'nın yönetimine bağlanmış⁵²² demir fabrikasının büyütülmesi için ihtiyaç duyulan malzemeler için, Maliyenin hazinesinden Karabet Kalfa'ya 18.824 kese akçe ödeme yapılmıştı. Aynı sene, Belçika'dan çalıştırmak için ustalar, Avrupa'dan ise gerekli makine ve araç gereçler temin edilmişti. Sonrasında fabrikada top, kılıç, süngü, demir boru, çift pulluğu gibi malzemeler üretilmeye başladı⁵²³. 1848 yılından itibaren fabrika yalnızca askerî malzeme üretmiştir. Bunun için fabrikanın ihtiyacı olan demir, Büyükkada demiri yetersiz kaldığında ya da daha kaliteli çelik gerekli olduğu zamanlarda, ithal de edilmekteydi. Ancak bakırı sadece iç piyasadan satın aldığı görülmekteydi. 1849 yılının şubat ayında müşir Ahmed Fethi Paşa, fabrikada kullanılması için belirli miktarda Ergani menşeli bakır talep etmişti. Önceden de 100 bin kıyye alınmıştı⁵²⁴. Tesis hem tophanenin hem de tersanenin ihtiyacı olan malzemeyi hiçbir vakit tam olarak imal edebilecek yeterliliğe ulaşamamıştı. 1852 yılında Fethiye Kalyonu için ihtiyaç duyulan 500 beygir gücündeki bir makinenin Zeytinburnu Fabrikası'nda imal edilmesi planlanmışsa da zamanında tamamlanamayacağı öngörüldüğünden söz konusu makine İngiltere'den ithal edilmiştir⁵²⁵. 1848 senesinde, Barutçubaşı Ohannes'in çabalarıyla Sultaniye'de son derece kaliteli cevher bulunduğundan yakınına demir top ve topların gülle dökümü gerçekleştiren bir üretim merkezi inşasının yapımına onay verilmiştir⁵²⁶. Fabrikanın diğer ekipmanlar için Avrupa'ya gidecek olan Ohannes'e bu malzemeleri alma talimatı verilmişti. Ohannes, Belçika'da yer alan Marcinelle & Couillet Demir Fabrikası'ndan temin edilmesi planlanan fırın ve diğer dökümhane ekipmanlarına ilişkin, fabrika müdüründen aldığı sözleşme taslağını sultana sunmak üzere İstanbul'a ulaştırmıştır. Taslak doğrultusunda,

⁵²¹ Rifat Önsoy, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.2, S.2, Ankara 1984, s. 6.

⁵²² Zeytinburnu Demir Fabrikası'nın Tophane-i Âmire'ye devriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. BOA., HAT. 1-15, 17 Haziran 1848.

⁵²³ Elif Süreyya Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme ve Buhar Makineleri*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005, s. 91.

⁵²⁴ BOA., A.MKT. 174/56, 1 Nisan 1849.

⁵²⁵ Levent Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği (1825-1855)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, s. 124; Yıldırım, *a.g.t.*, s. 172.

⁵²⁶ BOA., C.AS. 778/32946; BOA., C.AS. 947/41122, 8 Mart 1848.

iki adet vapur, iki döküm fırını, elli kok fırını ile ihtiyaç duyulan diğer tüm ekipmanları içeren ve toplam maliyeti 7.810 kese tutan dökümhanenin sözleşmesi, Ohannes tarafından İngiltere’de imzalanmıştır. Belirtilen ödeme, üç taksitli bir plan çerçevesinde yapılacaktır. O dönemde, Samakocuk dökümhanesi masraflarına tahsis edilen 4.410 kese akçe, söz konusu fabrika için kullanılmıştır. Geri kalanı ise 1848 ebniye masarafa ödeneğinden karşılanmasına karar verilmişti. Anlaşmanın uygulanmaya başlanmasının ardından, sipariş edilen malzemenin azami on ay gibi sürede Anvers Limanı’ndan gemilerle sevk edilip, İstanbul Beykoz sahiline bir ila iki ay içinde ulaştırılması planlanmıştır. Tesisin inşaatı tamamlandıktan sonra, dokuz ay içerisinde tüm makine ve ekipmanın kurulumu yapılarak üretime hazır hale getirilecektir. Marcinelle & Couillet Fabrikası, montaj ve yerleşim sürecini denetlemek üzere bir mühendis ile çeşitli seviyelerde teknik personeli İstanbul’a gönderecektir. Gerekli tüm araç ve makinelerin Belçika’dan ithal edilmesine, maliyet yüksek olsa da uzun vadeli yararları göz önünde bulundurularak karar verilmiştir⁵²⁷.

Yabancı basında yer alan haberlere göre; Sultan Abdülmecid, Zeytinburnu Demir Fabrikaları çevresinde gerçekleştirdiği atlı gezisi sırasında, Bay Ohannes ve Dadyan ailesinin gözetiminde baruthanelere bağlı olarak inşa edilen yerli üretim buharlı gemiyi incelemiş; geminin tamamen Osmanlı ülkesinde üretilmiş olması ve Avrupa yapımı gemilerle rekabet edebilecek düzeyde görülmesi nedeniyle duyduğu memnuniyeti yanındakilere ifade etmiştir⁵²⁸.

Bu süreçte Ahmed Fethi Paşa idaresindeki Tophane-i Âmire’de, top döküm işlemleri 1850 senesinde demir fabrikasının tam kapasiteyle etkin şekilde çalışmasıyla beraber zamanla kaldırılmıştı⁵²⁹. Bu tarihten sonrasında dökülme işlemi Zeytinburnu Demir Fabrikası’nda yapılan topların aynı fabrikada dövülüp tavlanma aşamasından sonrasında, kaba halleriyle soğuk işlerinin yapılması sebebiyle tophaneye

⁵²⁷ BOA., İ.MSM. 24/644, Lef 7, 9 Nisan 1848.

⁵²⁸ *Manchester Weekly Times and Examiner (Manchester, Greater Manchester, England)*, 3 Ocak 1848, s. 8.

⁵²⁹ Ahmed Muhtar, *Osmanlı Topçuları*, haz. Ahmet Köç, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 71-81.

gönderilmekteydi⁵³⁰. Torna işlemine tabi tutulan toplar, parlatma ve gerekli diğer işlemler için ilgili birimlere sevk edilirdi⁵³¹. Böylelikle Tophane artık “top perdah ve kundak merkezi” haline getirilmişti⁵³².

Zeytinburnu Fabrikası’na bağlı, faaliyetleri hakkında sınırlı bilgi bulunan barut üretim tesisi, dumansız barut üretiminin başlamasıyla birlikte modernize edilerek Bakırköy Dumansız Barut Fabrikası adı altında yeniden organize edilmiştir. Bu tesis, klasik dönemde Baruthane-i Âmire olarak anılmış ve Osmanlı sanayi sisteminin önemli bir yapısı olmuştur.⁵³³. Esasen Zeytinburnu Demir Fabrikası’nın Marmara sahiline kurulması da yüksek ihtimalle Bakırköy Barut Fabrikası’na yakın bir alanda kurulması planlanmıştır. Fabrikanın kıyı bölgesine inşa edilmesine ve yerleşim alanlarından belirli bir mesafede konumlandırılmasına özen gösterilmiştir. Sebebi; patlayıcı unsurların çoğu zaman havaya uçması ve bunun yerel halka ciddi hasarlar vermesidir. Böyle bir patlama sonucu oluşacak felaketin zararını azaltmak amaçlanmıştır. Bunun yanısıra sahile yakınlığı lojistik ve nakliye durumlarını da kolaylaştırmıştır.

Demir oranının fazlalığı nedeniyle toprağın kırmızıya yakın olmasından dolayı Kızıl Ada olarak adlandırılan Büyükada topraklarının zengin demir yataklarını bulmuştu. Ada’nın doğusunda yer alan Maden mevki, adını 1824 senesinde yer alıp faaliyete geçirilen demir cevherlerinden almıştı⁵³⁴. Pierre de Tchihatchef’in aktardığı bilgilere göre, söz konusu adada bulunan demir cevheri, oldukça yoğun toprakla karışık bir yapıya sahiptir. Bu hammaddeden yalnızca sınırlı miktarda saf demir üretimi sağlanabileceği belirtilmektedir. Toprağa oranla verim düşük olup, çıkarılabilir nitelikteki saf demir miktarı, mevcut rezervin yalnızca küçük bir kısmını

⁵³⁰ Mücteba İlgürel, “Zeytinburnu’nda Bir Demir Fabrikası”, *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, 29 Mayıs-1 Haziran 1989, İ.Ü. Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1989, s. 164.

⁵³¹ Muhtar, *a.g.e.*, s. 71-72.

⁵³² Salim Ayduz, “Osmanlı Devleti’nde Tophane-i Amire’nin Faaliyetleri ve Top Döküm Teknolojisi”, *XIV. ve XVI. Asırlarda, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.2, S.4, 2004, s. 724.

⁵³³ Mübahat Kütükoğlu, “Baruthane-i Amire”, *DİA*, C.V, ed. Mustafa Rahmi Balaban, Morali Beşir Ağa, İstanbul 1995, s. 95.

⁵³⁴ Zafer Karaca, *İstanbul’da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 524.

oluşturmaktadır⁵³⁵. Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve tarihi kesin olarak belirlenemeyen bir defter, ilgili konuda sınırlı bilgiler sunmakta; bahsi geçen demir madeninin toplam miktarının çok yüksek miktarda ham ve kavrulmuş cevher ile önemli ölçüde karataş içerdiğini ifade etmektedir⁵³⁶. 1848 senesinde bu demir madeni, Fethi Paşa'nın gözetiminde tophaneye entegre edilmiş ve üretim süreçlerinde değerlendirilmek üzere Lâpseki'de bulunan kömür madenlerinden kömür getirilmesi kararı alınmıştı⁵³⁷.

1848 senesinde düzenli demir top dökümüne geçilmesiyle beraber, topların döküm işlerinden sorumlu dökümcübaşı ve sorumluluğundaki dökücü birimi işlerinde yeniden düzenleme yapılmıştı. Tunç topların dökümüne kıyasla daha yüksek zorluk ve kapsamlı uzmanlık isteyen dökme demirden top imalatı amacıyla İngiltere'den uzman personel istihdam edilmiş, bu uzmanlar tarafından eğitilen bireylerden oluşan yeni bir döküm ekibi oluşturulmuştur. Kalıplarının üretim materyalini teşkil eden balçık karışımının üretimi ve kontrolü ile topların döküldüğü kalıpların hazırlanmasının denetlenmesi görevi, dökümhane kalıpçısına verilmiştir. 1848'de Zeytinburnu Demir Fabrikası, Tophane-i Âmire idaresine devredilmiş; 1849 tarihinde ise müşir Ahmed Fethi Paşa'nın talebiyle Sirkeci Yalı Köşkü'nde yeni bir sanayi tesisinin kurulması doğrultusunda Sultan Abdülmecid'in izni alınmıştır. Ahmed Fethi Paşa, mesafe ve olumsuz hava koşulları nedeniyle Zeytinburnu'ndan Tophane'ye sürekli malzeme sevkiyatının mümkün olmadığını belirterek, bu nedenle Galata'da faaliyet gösteren yabancı demircilerden hizmet alındığını ifade etmiştir. Bu gerekçeyle, Tophane semtinde Yalı Köşkü Demir Fabrikası'nın eksikliğini giderecek ölçekte küçük bir fabrikanın kurulmasının uygun olacağını savunmuştur⁵³⁸. Tesis bünyesinde bir döküm ocağı, birkaç tezgâh ve birden fazla demir ocağının kurulması öngörülmüştü. Fabrikanın

⁵³⁵ Pierre de Tchihatchef, İstanbul ve Boğaziçi, çev. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 29-30.

⁵³⁶ Duygu Saygın, *XIX. Yüzyılda Büyükada'nın (Ada-yı Kebir), Sosyal ve Ekonomik Durumu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2022, s. 102.

⁵³⁷ Saygın, *a.g.t.*, s. 102-103.

⁵³⁸ Tophane-i Âmire Meclisi'nin konuya ilişkin 17 Aralık 1855 tarihli müzakeresi: BOA., İ.DH. 21909, 22 Aralık 1855.

inşası için en uygun yerin, tophane talimhanesi yakınında, Sirkeci iskelesinin bitişiğindeki Emlâk-ı Hümâyûn'a ait 300 arşın büyüklüğündeki boş arazi olduğu düşünüldü. Nitekim Tophane-i Âmire meclisinin aldığı kararla bu araziye fabrikanın inşasına başlanmıştır⁵³⁹.

Yapılan incelemeler neticesinde kurulacak fabrikanın 211 keseye maliyetinin olduğu rapor edildi ve bu tutarın üstüne çıkılmaması kaydıyla ödenek çıkarılması kararı verilmişti⁵⁴⁰.

Boğazlardaki (özellikle Akdeniz ve Karadeniz Boğazları) yeni istihkamların yapılacağı yerler belirlenmiş, Hacı Ömer Burnu ve Anadolu Kavağı'ndaki tahkimatlar için toplam 6.950 kese 46 kuruş masraf çıkmıştır. Bu masrafların karşılanması ve inşa işlerine başlanması için sultanın izni alınmış, gerekli yazışmalar yapılmış ve ödeneğin haziran ayı başından itibaren taksitlerle ödenmesine karar verilmiştir. İnşaat ve düzenlemelerin Tophane-i Âmire Müşiri'nin gözetiminde titizlikle yürütülmesi istenmiştir⁵⁴¹. Bu tür arşiv belgeleri Osmanlı Devleti, Boğazlar'daki savunma tesislerini güçlendirerek, dış tehditlere karşı başkent İstanbul'un güvenliğini sağlamayı hedeflemiştir. Bu strateji, dönemin askerî ve idari yapısının etkin bir şekilde işlediğini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

1850 senesinin yaz aylarında Tophane-i Âmire Müşiri Ahmed Fethi Paşa'nın nezaretinde Yalı Köşkü'nün hemen bitişiğinde başlayan fabrika binasının inşası 1851 senesinin başlarında tamamlandı. 450 m²lik bir alana sahip olan bu fabrikaya, devlet fabrikalarının tamamından, herhangi bir tezgâhı işletmeyip kullanılmayan buhar makinelerinden altı beygir gücüne sahip buhar makinesi koyulmuştu. Lazım olunan durumlarda demir döküm yapma kapasitesine sahip bir döküm fırını yerleştirildi. Aynı zamanda demir ustalarının kullanımına yönelik demir ocakları ve tezgâhlar tesis edilmişti. İnşası için toplamda 106.000 kuruş harcanan bu demir fabrikası, zamanla devlet kurumları ile çevredeki esnafın küçük ölçekli demir araç ve gereç taleplerini

⁵³⁹ BOA., İ.DH. 21909, 19 Aralık 1855.

⁵⁴⁰ BOA., C.AS. 992/43359, 25 Mayıs 1850.

⁵⁴¹ BOA., A.MKT. 198/46, 26 Haziran 1849; Dönmez- vd; Osmanlı Modernleşmesinde Ahmed ..., s. 273.

sınırlı da olsa karşılayabilecek kapasitede bir işletmeye dönüşmüştür⁵⁴². 1852 yılında Yalı Köşkü rıhtımında önceden inşa edilmiş olan küçük rıhtım kaldırılarak, büyük boyutlu gemilerin demirleyebilmesi amacıyla daha işlevsel bir iskele tesis edilmiştir. Böylece fabrikanın mal kabul ve sevkiyat işlemleri kolaylaştırılmıştır⁵⁴³.

Müşir Mehmed Ali Paşa'nın halefi olarak Tophane-i Âmire Müşirliği görevine atanan ve bu makamda uzun yıllar bulunan Fethi Paşa, görev süresi boyunca Boğazlar Muhafızlığı kapsamında önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Bunlar arasında, yabancı devletlere ait savaş ve ticaret gemilerinin Akdeniz ile Karadeniz boğazlarından geçişlerinin denetlenmesi şüphesiz önemli bir uygulamadır. Bu bağlamda, selefi Mehmed Ali Paşa döneminde 1841 Londra Antlaşması hükümleri doğrultusunda yeniden şekillendirilen talimatname, herhangi bir değişikliğe uğramadan aynen uygulanmıştır. Barış sürecinde, yabancı devletlerden resmi statüye sahip gemiler savaş gemileri haricinde beylik vapurları gibi boğazlardan geçiş izinleri için diplomatik temsilciliklerinin başvuruda bulunmaları talep edilmiş; geçişlerinde herhangi bir engel bulunmadığı takdirde, padişahın onayı ile verilen izin doğrultusunda boğaz muhafızlığı, söz konusu resmi statüdeki yabancı gemilerin sorunsuz geçişini sağlamıştır⁵⁴⁴.

Ahmed Fethi Paşa'nın müşirliği sürecinde de barış sürecinde boğazlardan yabancı gemilerin geçişine ilişkin kurallar herhangi bir değişikliğe uğramadan yürürlükte kalmakla birlikte, iki yöneticinin icraatlarında belirgin ayrımlar bulunmaktadır. Ahmed Fethi Paşa'nın döneminde yaşanan Kırım Harbi süresince, 1841 Londra Anlaşması'nda alınan kararlar geçerliliğini korumaya devam etmişti. Bu süreçteki bir önemli hadise ise; Ahmed Fethi Paşa Mustafa Reşid Paşa arasındaki gerginliğin artması olmuştur. Bunun sonucunda Ahmed Fethi Paşa görevden alınmıştır⁵⁴⁵.

⁵⁴² BOA., A.MKT. 198/46, 25 Mayıs 1850.

⁵⁴³ BOA., A.AMD. 36-20, 25 Şubat 1852.

⁵⁴⁴ BOA., İ.HR. 30/1372.

⁵⁴⁵ Gazete de Mustafa Reşid Ahmed Fethi Paşa'nın düşmanı olarak ifade edilmiştir. Detaylı bilgi için bk. *Dumfriesand Galloway Standard (Dumfries, Dumfriesand Galloway, Scotland)*, 25 Ağustos 1852, s. 4; *The Journal (Newcastle upon Tyne, Tyneand Wear, England)*, Ağustos 1852, s. 8.

2.3. Ahmed Fethi Paşa- Mustafa Reşid Paşa Çekişmesi ve Görevden Alınmaları

Ahmed Fethi Paşa, II. Mahmud'un diğer damatlarına nazaran seçkin bir eğitime sahipti. Rumca ve Fransızca'ya hâkimiyeti sayesinde, çeşitli elçilik görevlerinde bulunmuş ve Avrupa'yı yakından tanıma fırsatı elde etmiştir⁵⁴⁶. Bu birikimi hem diplomatik kariyerinde hem de Osmanlı Devleti'ndeki reform hareketlerinde etkili olmasına olanak sağlamıştır. Aslında Ahmed Fethi Paşa, diğer damatlardan farklı olarak Mustafa Reşid Paşa ve onun reform hareketi girişimleri tehlikeli olarak görmüyor, aksine Tanzimat Fermanı'nın getirmiş olduğu hükümlerin düzenlenmesi ve tatbik edilmesinde Paşa ile çoğu kez aynı görüş içerisinde olmuştur⁵⁴⁷.

Ubicini eserinde Ahmed Fethi Paşa'yı "*reformun en aydın partizanlarından birisi*" olarak nitelendirmektedir. Bu nitelendirme Fethi Paşa'nın diğer damatlardan farklı olduğunu ortaya koyması açısından önemli bir değerlendirmedir. Fethi Paşa için yakıştırılan bu ifadeden dolayı Fethi Paşa'yı "saray grubu" olarak nitelendirilen Reşid Paşa karşıtı ve diğer damatlardan ayrı tutmak daha doğru olacaktır. Sultan Abdülmecid Fethi Paşa'yı bir nevi saltanat müsteşarı makamında görmüş ve diğer damatlardan daha ayrı tutmaktadır⁵⁴⁸. Sultan şahsi işlerinde ve devlet meselelerinde Fethi Paşa ile müzakere etmeden karar almaz, özellikle Fethi Paşa'yı makamında ziyaret ederek resmi ve özel konularda fikir alışverişinde bulunmaktaydı⁵⁴⁹. Bunun sonucunda Fethi Paşa sadece devlet işlerinde değil Sultan Abdülmecid'in şahsi işlerinde de yardımcı olmaktaydı. Sultanın Dolmabahçe Sarayı'nın döşenmesi ve Nişantaşı'nda sünnet merasimlerinin Avrupa'dan getirtilmesinde Fethi Paşa'nın aracılık yaptığı bilinmekteydi. Ayrıca Ali Fuad, Ahmed Fethi Paşa'yı diğer damatlardan daha muteber olarak nitelendirmişti. Fethi Paşa'nın diğer damatlarla arasındaki farkı ise, "*kendisi Damad Said ve Mehmed Ali Paşalar gibi unî şiddet ve ilka'imeşedet suretiyle nufûz-ı*

⁵⁴⁶ Ubicini, *a.g.e.*, s. 119.

⁵⁴⁷ Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 35.

⁵⁴⁸ Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 35; Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 41-42.

⁵⁴⁹ Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 35-37.

mevkini sū-i istimâletmeyübmerd-âne hareket ederdi” sözleriyle nitelendirmişti⁵⁵⁰.

Ahmed Fethi Paşa'nın Mustafa Reşid Paşa ile olan mücadelelerin ilki Mustafa Reşid Paşa'nın Sadareti'nde açılmış olan Encümen-i Daniş⁵⁵¹te kendisine görev verilmemesinden dolayı şahsi bir nedenden dolayı başlamıştı⁵⁵². Bu meclise üye seçilemeyen Fethi Paşa her fırsatta tepki olarak muhalefette bulunmuştu⁵⁵³. Bunun sonucunda iki paşa arasında yakın ilişki yerini soruna bırakmıştı. Bu durum akabinde devlet işlerine de yansımaya başlamıştı. Ali Fuad'ın bu konu hakkındaki şahsi değerlendirmesi Fethi Paşa'nın Encümen-i Daniş'e seçilmemesi konusunda göstermiş olduğu tepkinin haklı olduğu şeklindedir⁵⁵⁴. Kayınbiraderi olan Sultan Abdülmecid'i, Reşid Paşa'ya karşı dolduruşa getirecek olan Fethi Paşa sonunda istediğini elde etmiştir. Mustafa Reşid Paşa, Sultan Abdülmecid'in kendisine yönelik soğuk ve mesafeli tutumundan duyduğu rahatsızlığı İngiltere'nin İstanbul'daki elçisine iletmiş, bu durum elçi tarafından ivedilikle Londra'ya rapor edilmiştir. Yaşanan gelişmelerin ardından Reşid Paşa, sadrazamlık görevinden alınarak Meclis-i Vâlâ Başkanlığı'na atanmıştır. Dönemin İngiliz elçisi Canning, bu görevlendirmenin geçici bir mahiyet taşıdığını düşünmüş ve Reşid Paşa'nın kısa süre içinde sadrazamlık makamına iade edileceğini öngörmüştür. Nitekim, Reşid Paşa'nın sadrazamlığa dönüşü 1852 yılında gerçekleşmiştir⁵⁵⁵. Reşid Paşa'nın göreve geri gelmesi bu da onun devlet nezdindeki siyasi etkisinin sürdüğünü ve uluslararası destekle yeniden güç kazandığını göstermiştir.

Mustafa Reşid Paşa'nın görevden alınması yabancı basının da dikkatini çekmişti. Bu olay gazete de İstanbul kamuoyunda Reşid Paşa'nın sadrazamlık görevinden uzaklaştırılması, dönemin etkili devlet adamlarından ve Sultan

⁵⁵⁰ Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 34-35.

⁵⁵¹ İslahatlar çerçevesinde kurulan Encümen-i Daniş hakkında detaylı bilgi için bk. Fatih Arslan, Encümen-i Daniş ve Osmanlı Aydınlanması, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.6, S.11, 2009, s. 422.

⁵⁵² Ali Rıza- Mehmed Galib, *a.g.e.*, s. 131; Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 77-78.

⁵⁵³ Aliye, *a.g.e.*, s. 78.

⁵⁵⁴ Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 35.

⁵⁵⁵ Ahmet Dönmez, *Osmanlı Devleti'nde İktidar Mücadelesi (1845-1858) Saray, Babiâli ve Avrupa Elçilikleri*, Grafikler Yayınları, Ankara 2019, s. 70; *New York Daily Herald (New York, New York)*, 9 Mart 1852, s. 3.

Abdülmecid'in damadı olan Ahmed Fethi Paşa'nın da aralarında bulunduğu bazı nüfuz sahibi çevrelerin girişimlerine dayandırılmıştır⁵⁵⁶.

Tanzimat döneminin önemli paşaları olan Ahmed Fethi Paşa ile Mustafa Reşid Paşa arasındaki bir diğer olay ise, Reşid Paşa'nın üçüncü sadareti sürecinde maliyenin zor durumda olduğunu belirterek Avrupa'dan borç para bulma konusunda tekrar sorun çıkmasıdır⁵⁵⁷. Borç mevzusu gündem olup imzalanacağı esnada saray grubu arasında yer alan Damat Mehmed Ali ve diğer Damat Fethi Paşa bu duruma aşırı tepki göstermiştir. Fethi Paşa gördüğü lüzum üzerine sultanın huzuruna çıkarak "*Pederiniz iki defa Rusya ile muharebe etdi. Bu kadar seferler aşurduga'ileler geçirdü haricden bir para istikraz akd etmedi. Zaman-ı hümâyununuz asayiş içinde geçmekte olduğu halde istikraza alem ne der?*" sözleriyle sultan üzerinde olumsuz bir etki bırakmıştır⁵⁵⁸. Fethi Paşa'nın Bâb-ı Âli'nin bu borç teşebbüsüne bu denli karşı çıkması sorulduğunda ben yönetime muhalefet etmem ve devlet beş guruş borç ederse batar diyerek görüşünü belirtmiştir. Borç alındığında devamının geleceğini bu durumun sıkıntı oluşturacağını ifade etmiştir⁵⁵⁹. İkili arasında düşmanlığın artması üzerine Sultan Abdülmecid çözümü iki paşayı da azlederek görevlerinden uzaklaştırdı⁵⁶⁰.

Ahmed Fethi Paşa ile Mustafa Reşid Paşa arasındaki güç mücadelesi de yabancı basının dikkatini çekmiştir. Gazete bu güç mücadelesini Reşid Paşa'nın Paris Antlaşması'nın tam olarak uygulanmasını istemesi ve bu amaç doğrultusunda Boğdan Kaymakamlığı için önerdiği ismin yerine Ahmed Fethi Paşa'nın önerdiği Prens Konaki Vogorides bu göreve getirilmiştir⁵⁶¹.

Atama süreci özelinde Ahmed Fethi Paşa'nın, Mustafa Reşid Paşa gibi reformist bir figürle rekabet edebilecek ölçüde güçlü bir siyasi iradeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu gelişmelerin yabancı basın tarafından da izlenmesi, Osmanlı iç

⁵⁵⁶ *New York Daiyl Herald*, 9 Mart 1852, s. 2.

⁵⁵⁷ Süreyye, *a.g.e.*, s. 385.

⁵⁵⁸ Aliye, *a.g.e.*, s. 86.

⁵⁵⁹ Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 36; Aliye, *a.g.e.*, s. 87.

⁵⁶⁰ Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 35; İnal, *a.g.e.*, s. 7.

⁵⁶¹ *The Morning Chronicle (London, Greater London, England)*, 6 Haziran 1857, s. 5.

siyasetindeki aktörlerin yalnızca yerel değil, aynı zamanda uluslararası kamuoyunun da ilgi alanına girdiğini ve Osmanlı bürokrasisinin dış politikadaki karar alma süreçlerinin Batı tarafından dikkatle takip edildiğini göstermektedir.

İki taraf arasında sürekli devam eden mücadelede bazen saray grubu ağır basarken, bazen de reformist-yenilikçi olarak adlandırılan grup ağır basmıştır. İki paşa arasında süregelen mücadeleye Ereğli kömür madeni konusu da eklenmiştir. Kırım Savaşı'nın ardından İngiltere'nin Ereğli kömür madenleri üzerinde imtiyaz elde etmek için yoğun baskı oluşturmaları Ahmed Fethi Paşa'nın itirazı neden olmuştur. Hizipler arasındaki çekişmede, Mustafa Reşid Paşa'nın başlatmış olduğu borç girişimi sonuçsuz kalmış, söz konusu durum, Osmanlı Devleti açısından da prestij kaybına yol açmış hem de Mustafa Reşid Paşa, saray grubunun muhalefeti sonucu iktidar makamından gitmiştir. Mustafa Reşid Paşa bu imtiyaz meselesini meclise görüşme için her getirdiğinde Ahmed Fethi Paşa meclise iştirak etmeyerek tepkisini ortaya koymuştur. Ahmed Fethi Paşa'nın meclise gelmemesi üzerine Mustafa Reşid Paşa yanına heyetini alarak Ahmed Fethi Paşa ile konuyu görüşmek üzere tophaneye gitmiştir. Ahmed Fethi Paşa, Sultan Abdülmecid'e gizlice haber göndererek sultanı Tophane'ye davet etmiştir. Sultan Abdülmecid'in Tophane'ye geleceği üzerine bilgi verilmesiyle müzakere edilemeden dağılma olmuştur.⁵⁶²

⁵⁶² Ali Rıza-Mehmed Galib, *a.g.e.*, s. 133-134.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İKİNCİ VE ÜÇÜNCÜ TOPHANE-İ ÂMİRE MÜŞİRLİĞİ DÖNEMİ

XIX. yüzyıl Osmanlı reform süreci, yalnızca yapısal değişiklikler ve kurumlaşma çabalarıyla değil, aynı zamanda bu sürecin taşıyıcısı olan asker ve bürokratların şahsiyetleriyle de şekillenmiştir. Bu bağlamda Ahmed Fethi Paşa hem teknik donanımı hem de diplomatik kabiliyetiyle Tanzimat sonrası Osmanlı askerî bürokrasisinde önemli bir yer işgal eder. Ahmed Fethi Paşa'nın Tophane-i Âmire Müşirliği görevine ikinci ve üçüncü kez atanması, onun yalnızca askerî alandaki liyakatiyle değil, aynı zamanda merkezî otorite nezdindeki güvenilirliğiyle de açıklanabilir. Tophane-i Âmire gibi topçu sınıfı ve mühimmat idaresi açısından stratejik bir kurumun yönetiminin Ahmed Fethi Paşa gibi tecrübeli bir devlet adamına üç kez tevdi edilmesi, reform döneminde uzmanlaşmanın ve kurumsal istikrarın henüz tam anlamıyla sağlanamadığını da göstermektedir.

Sultan Abdülmecid'in 1857 yılında yaptığı görev değişikliğiyle Ahmed Fethi Paşa, üçüncü kez Tophane-i Âmire Müşirliği'ne atanmış; ancak bu görev süresi yalnızca dört ay sürebilmiş ve Paşa, 14 Şubat 1858'de vefat etmiştir. Bu kısa görev süresi, Osmanlı idaresinde süreklilikten ziyade kişisel sadakat ve tecrübe gibi unsurların öne çıktığını ortaya koyar. Ahmed Fethi Paşa'nın vefatının ardından Tophane Müşirliği'nin önce Seraskerlik'e, ardından Kaptan-ı Derya'ya bağlanması ise Osmanlı askerî bürokrasisindeki kurumsal yapının hâlâ merkezîyetçi kararlarla kolaylıkla dönüştürülebildiğini ve kurumsallaşmanın kırılğan bir zeminde ilerlediğini göstermektedir. Bu çalışma, Ahmed Fethi Paşa'nın ikinci ve üçüncü Tophane-i Âmire Müşirliği dönemlerini ele alarak, hem bu görevlendirmelerin arka planındaki siyasal ve askerî dinamikleri analiz etmeyi hem de söz konusu dönemlerin Osmanlı askerî idaresi açısından ne tür yapısal sonuçlar doğurduğunu irdelemeyi amaçlamaktadır.

1. İkinci Tophane-i Âmire Müşirliği

1.1. Göreve Başlaması

Tophane-i Âmire Müşiri Ahmed Fethi Paşa'nın ikinci kez müşirlik makamına atanması, 1853 yılında başlayıp 1853-1856 yılları arasında gerçekleşen ve Kırım Savaşı olarak adlandırılan Osmanlı-Rus Savaşı dönemine rastlamaktadır.

Namık Paşa'nın yerine, 8 Mayıs 1853 tarihi itibarıyla Ticaret Nazırı Ahmed Ahmed Fethi Paşa, Mühimmat-ı Harbiye ve Karantina Nezaretleri ile Bahr-i Siyah ve Sefid Boğazı muhafızlıklarının idaresini de kapsayacak şekilde tekrar Tophane-i Âmire Müşirliği'ne atanmıştır⁵⁶³. Ahmed Fethi Paşa'nın, Ticaret Bakanlığı'ndan alınarak yeniden Tophane-i Âmire Müşirliği görevine atanması, onun sultan nezdindeki itibarı ve güvenini koruduğunu göstermektedir. Bu atama, dönemin siyasi çevrelerinde dikkat çekici bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Öte yandan, görevden alınan Namık Paşa'nın, Batılılarla doğrudan teması gerektiren bir pozisyonda kalmasının, onun kişisel eğilimleri ve Avrupa karşıtı tutumu nedeniyle sürdürülebilir olmadığı görüşü kamuoyunda hâkim olmuştur⁵⁶⁴. Bu süreçte müşirlerin sıkça değiştirilmesi, dönemin önde gelen yöneticilerin kendi aralarında sergiledikleri güç mücadelelerinin bir yansımasıdır. Mustafa Reşid Paşa ile Fuad Paşa ve Mehmed Emin Ali Paşa'nın birbirleriyle gerçekleşen üstünlük mücadelesi, bunların yanında yer alan devlet adamlarının önemli makamlara yerleştirilerek gücünü artırma gayretleri içerisine girdikleri görülmüştür⁵⁶⁵. Bu süreçte yabancı basında, Ahmed Fethi Paşa ile Mustafa Reşid Paşa'nın barıştığı yönünde haber çıkmıştır⁵⁶⁶.

⁵⁶³ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, s. 522; *The Daily Republic*, 11 Haziran 1853, s. 2; *The Wells Journal* (Wells, Somerset, England), 28 May 1853, s. 3.

⁵⁶⁴ *The Morning Chronicle* (London, Greater London, England), 25 May 1853, s. 6.

⁵⁶⁵ Lütü Efendi, *a.g.e.*, s. 175.

⁵⁶⁶ *Bristol Times and Bath Advocate* (Bristol, Avon, England), 15 Haziran 1853, s. 2; *The Journal* (Newcastle upon Tyne, Tyne and Wear, England), 15 Haziran 1853, s. 2.

1.2. Kırım Savaşı Öncesinde Hazırlık ve Yeniden Teşkilatlanma (1853-1854)

Ahmed Fethi Paşa'nın ikinci defa göreve getirilmesi ile birinci müşirlik dönemi arasında pek farklılık yoktur. Tophane idaresi altında bulunan Harbiye Nezareti, Karantina ve kaleler nezaretleri, Bahr-i Sefid ve Bahr-i Siyah boğazları muhafızlığı gibi müşirliğin idare yapısında herhangi bir değişiklik olmamıştır⁵⁶⁷. Ahmed Fethi Paşa'nın müşirlik dönemindeki faaliyetleri ağırlıklı olarak Kırım Savaşı bağlamında şekillenmiştir.

Hünkâr İskeleyi Antlaşması'yla Rusya'nın elde ettiği ayrıcalıkların zamanla Balta Limanı Ticaret Antlaşması ve Boğazlar Sözleşmesi gibi uluslararası düzenlemelerle zayıflamaya başlaması; Fransız İhtilali'nin etkisiyle Balkanlar'da yükselen milliyetçi hareketlerin yol açtığı Macar ve Leh isyanları sonucu doğan mülteci krizi; Rusya'nın bu milliyetçi hareketleri Karadağ üzerinden balkan hristiyanlarını kışkırtmak amacıyla kullanma girişimleri; ancak Avusturya'nın mevcut dengeleri koruma yanlısı tutumu nedeniyle başarısız kalması; ve son olarak Rusya ile Fransa arasında Kudüs'teki kutsal yerler konusunda çıkan ve başlangıçta sınırlı kalan anlaşmazlığın büyüyerek uluslararası bir bunalıma dönüşmesi, Kırım Savaşı'nın doğmasına zemin hazırlayan başlıca siyasi ve stratejik gelişmelerdir⁵⁶⁸.

Kırım Savaşı'nın ön işaretleri, 1848 Devrimleri sonrasında Avusturya İmparatorluğu'nda patlak veren Macar ve Leh isyanlarıyla belirginleşmiştir. Bu isyanlar Rusya'nın askerî desteğiyle bastırılmış, ardından birçok Macar ve Leh devrimci Osmanlı topraklarına sığınmıştır. Bu mültecilerin Osmanlı topraklarında barındırılması, Avusturya ve Rusya tarafından iadelerinin talep edilmesine sebep olmuş; ancak İngiltere ve Fransa'nın müdahil olmasıyla Bâb-ı Âli bu talepleri reddetmiş ve teknik donanımına sahip Leh subaylarını ordusunda kullanmaya başlamıştır⁵⁶⁹. Bu durum, Osmanlı-Rus ilişkilerini gerginleştirerek Kırım Savaşı öncesi uluslararası krizin derinleşmesine katkı

⁵⁶⁷ Azap, *a.g.t.*, s. 31.

⁵⁶⁸ Mustafa Cezar vd, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, İskit Yayını, C.6, İstanbul 1972, s. 3016.

⁵⁶⁹ Mehmet Çetin, *Kırım Savaşı Emperyal Güçlerin Dünya Savaşı Pratiği*, Avrasya Araştırma Enstitüsü Yayınevi, Almatı 2016, s. 41.

sağlamıştır.

Ahmed Fethi Paşa'nın ikinci Tophane-i Âmire Müşirliği görevine denk gelen Kırım Savaşı'nın temel nedeni, kutsal yerler meselesinin diplomasi yollarla çözüme ulaştırılamaması veya çözülmesinin arzu edilmemesidir⁵⁷⁰. Bu mesele, Napolyon'un Orta Doğu politikalarına fikirsel bir zemin oluştururken, Rusya tarafından Osmanlı Devleti'ne karşı yürütülmesi planlanan savaşın dinsel meşruiyetle desteklenmesi amacıyla kullanılan stratejik bir araç haline getirilmiştir⁵⁷¹. Uzun bir süre devam eden diplomatik sürecin neticesinde kutsal yerler mevzusunda alınan karar, Fransa'yı memnun ederken Rusya'yı pek memnun etmemiştir. Aslında Rusya'nın hoşnutsuzluğunun asıl nedeni Osmanlı Devleti'ni savaşıyor ya da savaşmadan bir şekilde tam olarak teslim almak istemesiydi. Rusya, Avrupa devletlerinin kendisine karşı çıkmayacağına inanarak bu meseleyi görüşmek için 28 Şubat 1853'te İstanbul'a Prens Mençikov'un da içinde bulunduğu özel bir elçilik heyeti gönderdi⁵⁷². Prens Mençikov, yanında çok sayıda kıdemli kara ve deniz subayını getirmişti. Gayesi, Osmanlı Devleti ile savaş ilan etmeden önce devletin askerî-siyasi koşullarını detaylı bir şekilde incelemektir. Bu süreçte de zaten Osmanlı donanması seferberlik çalışmalarına başlamıştı⁵⁷³.

1853 yılı haziran ayının ortalarında, özellikle tarihli bazı ticari raporlar ve tanıklıklar, Rusya'nın Balkanlar'a yönelik askerî hareketliliğini açık biçimde ortaya koymaktaydı. İstanbul'a Kalas bölgesinden gelen tüccarların beyanları ile Bükreş'te bulunan bazı tüccarların, Rusçuk'taki ortaklarından edindikleri bilgilere göre, Rus kuvvetlerinin söz konusu bölgelere kademeli olarak sevk edildiği anlaşılmaktaydı⁵⁷⁴.

⁵⁷⁰ Brison D. Gooch, "A Century of Historiography on the Origins of the Crimean War", *American Historical Review*, 1956-1957, vol. 62, no.1-2, 2016, s. 33-58.

⁵⁷¹ Orlando Figes, *Kırım: Son Haçlı Seferi*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 33-38.

⁵⁷² Slade, S. Adulphus, *Türkiye ve Kırım Harbi*, çev. Ali Rıza Seyfi, İstanbul Askeri Matbaa, İstanbul 1943, s. 51.

⁵⁷³ Saim Besbelli, *1853-1856 Osmanlı-Rus ve Kırım Savaşı Deniz Harekâtı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1977, s. 3.

⁵⁷⁴ Fatih Akyüz, *Kırım Savaşı'nın Lojistiğinde İstanbul'un Yeri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 63.

4 Ekim 1853'te Rusya'ya resmi savaş ilanı sonrasında Osmanlı Devleti, bahar aylarına kadar hızlı ve kesintisiz bir tedarik seferberliği yürütmüştür⁵⁷⁵. Savaş süresince gereken mühimmatın temin edilmesi mevzusunda gerekli olduğu düşünülen mühimmat ve harp gereçleri öncelikle önem sırasına göre kategorilere ayrılmış, sonrasında da nasıl temin edileceğine karar verilmişti. Sonuçta mühimmat ve harp gereçlerinin bir bölümünün devlet mevcutlarından teminine, bir bölümünün tüccarlar aracılığıyla Avrupa'dan getirilmesine ve bir diğer bölümünün de ülke içinde imal ve tedarik edileceğine karar verilmiştir⁵⁷⁶.

Bâb-ı Âli'nin 1853 yılının 4 Ekim günü savaş ilan etmesiyle⁵⁷⁷ beraber Ruslar tarafından Osmanlı karasularında gerçekleşebilecek saldırılara karşı önlemlerin alınmasına dair kararlar alınmıştı. Nitekim en temel konu, boğazların Rus savaş gemilerine ve aynı zamanda Rus ticaret gemilerinde kapatılması oldu. Sadece seyir halinde bulunan Rus ticaret gemilerine el konulmamış; bu gemilerin, olağanüstü bir durum söz konusu olmadıkça, 15 gün içinde veya istisnai hallerde uzatılmış bir süre zarfında Osmanlı sularını terk etmeleri talep edilmiştir⁵⁷⁸. Ayrıca, Osmanlı'nın Rusya'ya karşı ittifak kurduğu devletlerden Fransa, savaş ilanından önce mayıs ayında Charlemagne adlı savaş gemisini Boğazlar'dan geçirerek, 1841 Londra Boğazlar Antlaşması'nın hükümlerini ihlal etmiştir⁵⁷⁹. Sonrasından bu ihlali Fransa'nın ardından İngiltere'de yapmıştır. İngiliz donanmasına bağlı bir filo Çanakkale Boğazı karşısında bulunan Beşik Koyu'na gelmişti. Nitekim İngiltere'nin gayretleriyle imzalanmış olan Londra Boğazlar Sözleşmesi yazılı metinde ve fiili uygulamada Fransa ve İngiltere tarafından ihlal edilmişti⁵⁸⁰. Güneş battıktan sonrasında karanlıkta ticaret gemilerinin

⁵⁷⁵ BOA., İMMS. 1/7, 5 Şubat 1854.

⁵⁷⁶ BOA., AYN. d. 723, 21 Temmuz 1854.

⁵⁷⁷ Harold Temperley, *England and the Near East: The Crimea, Frank Cass And Company*, London 1936, s. 361.

⁵⁷⁸ Candan Badem, *Kırım Savaşı ve Osmanlılar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 106.

⁵⁷⁹ Alexey Alekseevich Krivopalov, "1853-1856 Kırım Savaşı Arifesinde Rus Savaş Stratejisi ve İstanbul Boğazı Çıkarma Harekâtı", *Çarlık Rusyası ve Boğazlar*, ed: Gültekin Yıldız-Çoşkun Ünsal, MSÜ Yayınları, İstanbul 2022, s. 94-95.

⁵⁸⁰ Rusya 1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi'nin şartlarını ihlal eden Fransa ve İngiltere'yi protesto etmişti. Detaylı bilgi için bk. Şarika Gedikli Berber, *Siyaset, Güç ve Denge Bağlamında Türk Boğazları*

Karadeniz Boğazı'ndan içeri girmeleri, savaş nedeniyle boğazda tetikte olan Osmanlı donanmasını ve Tophane Müşiriyeti'ndeki Ahmed Fethi Paşa'nın kontrolünde olan kalelerin güvenliğini tehlikeye atacağı için, yabancı ticaret gemilerinin durdurularak geri gönderilmesi kararı alınmıştı. Aynı zamanda ticaret gemilerinin sabotaj eylemlerinde bulunma ihtimallerine karşı Osmanlı savaş gemilerinin yakınlarına demir atmalarına izin verilmeyeceği kararı alınmıştı. Bu karar doğrultusunda liman kaptanlarına Umuryeri, Beykoz ve Büyükdere açıklarına demir atması ve Osmanlı donanmasının yakınında, yabancı ticaret gemilerinin demir atmasına mâni olunması emri verilmiştir⁵⁸¹. Savaş süresince boğazların sahil kanadındaki aydınlatma eksikliği mevzuu da ele alınan konulardan biriydi. İlk olarak Anadolu ve Rumeli tarafında yer alan fenerlerin yenilenmesi kararı alınmıştır⁵⁸². Tophane-i Âmire Müşirliği, Anadolu ve Rumeli bölgelerinde bulunan deniz fenerlerinin 25-30 mil mesafeden görünürlüğünü sağlamak amacıyla, 1855 yılında Rumeli tarafına Londra'dan en ileri teknolojiye sahip bir fener temin etmiş ve uzaktan görülen bu fenerlerin karışıklığa sebep olmaması için Anadolu tarafındaki mevcut fenerin yerinde muhafaza edilmesine karar vermiştir⁵⁸³.

Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı henüz başlamadan olası bir savaş ihtimaline karşı hazırlık yapmaya başlamıştı. Rusya ile diplomatik ilişkilerin bozulmaya başladığı süreçte savaş hazırlıklarının yapılması sebebiyle Bab-ı Seraskeri'de bir komisyon oluşturulması düşünülmüştü. Devletin farklı teşkilatlarından söz konusu komisyonda çalıştırılmak üzere üyeler görevlendirilmişti. Aynı zamanda Ahmed Fethi Paşa'nın, Maliye Nazırı'nın ve Kapudan Paşa'nın haftada iki gün Bab-ı Seraskeri Harb Komisyonu'nda çalışmaları talep edilmişti⁵⁸⁴. 1853 senesinin baharından itibaren seferberlik başlatılmıştı⁵⁸⁵. Serasker Paşa, 30 Mayıs 1853'te gerçekleştirilen Meclis-i Mahsus toplantısında, askerî birliklerin konuşlandığı bölgelerde gerekli hububat

(1833-1998), Berikan Yayınları, Ankara 2013, s. 93.

⁵⁸¹ Besim Özcan, *Rus Donanmasının Sinop Baskını (30 Kasım 1853)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1990, s. 51-52.

⁵⁸² M. Taner Albayrak, "Doğu Akdeniz'de Deniz Fenerleri", *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu II*, Umur Basım ve Kirtasiye, Mersin 2010, s. 270.

⁵⁸³ BOA., A.AMD. 59/12.

⁵⁸⁴ BOA., CH. 730, 4 Mart 1855.

⁵⁸⁵ Besbelli, *a.g.e.*, s. 32.

stoklarının teminiyle ilgili hazırladığı raporu sunmuştur⁵⁸⁶. Silistre, Vidin, Varna ve Rusçuk kaleleriyle Edirne, Şumnu ve Erzurum'da yer alan asker için önlem olarak hububat alınarak stok yapılmıştı⁵⁸⁷.

Tophane-i Âmire Müşiri Ahmed Fethi Paşa 31 Mayıs 1853 tarihinde, Karadeniz Boğazı'nın asker ve gemilerle güçlendirilmesi yönündeki çalışmalarını başlattı⁵⁸⁸. Ruslardan gelebilecek saldırılara karşı muhtemel harekât tarzları göz önüne alınarak yıpranmış olan ve birtakım eksiklikleri bulunan Boğaz mevzilerinde çeşitli tedbirler alınmıştı⁵⁸⁹. Yerli üretim kapasitesinin sınırlı olması nedeniyle, ihtiyaç duyulan topların tamamının imal edilmesinin uzun yıllar alacağı ve maliyetinin yüksek olacağı öngörülmüştür. Buna karşılık, gerekli mühimmatın Avrupa'dan tedarik edilmesinin hem daha kısa sürede gerçekleşeceği hem de daha düşük maliyetle sağlanabileceği anlaşılmıştır⁵⁹⁰. Tersane-i Âmire deposu ile donanmada bulunan çok sayıda tunç topun namlu iç yüzeyi ve dış yüzeyleri nem sebebiyle paslanmış, bu nedenle işlevsiz duruma gelmiştir. Söz konusu topların çap ve yiv profilleri birbirinden farklı olduğundan, bir topa ait gülle diğer toplarda kullanılamamaktaydı. Bu nedenlerle, 1853 yılının Ekim ayında, İngiltere'den temin edilen savaş gemilerinin kabul görmüş ölçülere uygun demir toplarla donatılması kararlaştırılmıştır⁵⁹¹. Avrupa basınında bu süreçte çıkan haberler; Türklerin bol miktarda silahının olduğu makineler ve tophanelerin gece gündüz çalışarak yenilerini ürettiklerini, şu anda inşa aşamasında olan üç savaş hattı gemisinin var olduğu şeklindedir⁵⁹².

Ahmed Fethi Paşa'nın ileri görüşlü olduğunu aktaran gazete paşanın ileriye dönük akıllıca mühimmat planlaması sayesinde, silahlanma için verilen emir doğrultusunda beş ordu birliğini donatacak miktarda top ve mühimmat önceden depolanmış ve hazır hale getirildiğini belirtmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin savaş

⁵⁸⁶ BOA., İ.DH. 272/17028, 6 Haziran 1853.

⁵⁸⁷ BOA., İ.DH. 272/17028.

⁵⁸⁸ BOA., İ.DH. 272/17028.

⁵⁸⁹ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, *Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1986, s. 67.

⁵⁹⁰ BOA., İ.HR. 96/4713, 17 Temmuz 1853.

⁵⁹¹ BOA., İ.DH. 282/17719, 10 Ekim 1853; Soyluer, *a.g.t.*, s. 144.

⁵⁹² *The Louisville Daily Courier (Louisville, Kentucky)*, 22 Kasım 1853, s. 2.

hazırlıkları açısından proaktif bir yaklaşım sergileyerek, olası çatışmalara karşı etkin bir savunma stratejisi geliştirdiğini göstermiştir⁵⁹³. Beş ordu birliğini donatacak ölçekteki top ve mühimmatın önceden depolanmış olması, Osmanlı Devleti'nin yalnızca savaş esnasında değil, barış döneminde de hazır şekilde olması güçlü bir askerî organizasyon sonucudur.

Osmanlı ülkesinin çeşitli bölgelerinde savaş giderlerine katkı sağlamak amacıyla halktan maddi yardım toplanmıştı. Bu çerçevede, Musul'dan merkeze 31.600 kuruş gönderilmiş, Şam Eyaleti'nde ise yerel halk kendi aralarında 50.000 civarı kuruş toplamıştır⁵⁹⁴. Ayrıca Kırım Savaşı sırasında, Hindistan'ın bazı bölgelerinde Osmanlı Devleti'ne destek amacıyla sınırlı miktarda da olsa maddi yardım toplanmıştır. Bu savaş, Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne duydukları dinî ve siyasi bağlılığı somut biçimde ortaya koydukları ilk önemli olay olarak değerlendirilmektedir⁵⁹⁵. Zeytinburnu Demir Fabrikası tamamlanıp faaliyete geçmiş olmasına rağmen, dış kaynaklardan top alımına devam edilmekteydi. Tophane-i Âmire'de bir iki sene 1-2 sene içerisinde 35 adet farklı ebatlarda top üretilmiştir⁵⁹⁶. Topların ithali yapılmış olmakla birlikte, bu toplara uygun güllerin üretimi o dönemde gerçekleştirilememiştir. Bu nedenle, 30 Mayıs 1854 tarihinde, Peksans topları için 50.000 adet gülle ithal edilmesine karar verilmiştir⁵⁹⁷. Arşiv belgelerinde, ithal edilen topların yanı sıra, İngiltere'ye temin edilen diğer askerî malzemelerle ilgili de çeşitli kayıtlara rastlanmaktadır. Tezkire, İngiltere'nin askerî ihtiyaçları doğrultusunda, Osmanlı Devleti'nden bazı askerî malzemelerin temin edilmesini talep eden resmi bir yazıdır. İçeriğinde, Tophane-i Âmire'den 15 kıta top ve 200 atımlık barut ile birlikte diğer askerî malzemelerin gönderilmesi istenmiştir. Topların, Osmanlı Devleti'nin çıkarları doğrultusunda kullanılacağı belirtilmiş ve bu sebeple teslimatın hızlı ve düzenli bir şekilde yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Topların imalatının denetimi için

⁵⁹³ *The Morning Post* (London, Greater London, England), 11 Temmuz 1853, s. 5.

⁵⁹⁴ BOA., İ.DH. 304/19275, 8 Temmuz 1854.

⁵⁹⁵ Azmi Özcan, *Pan-islamizm Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İsam Yayınları, İstanbul 1992, s. 23.

⁵⁹⁶ BOA., İ.HR. 96/4713, 30 Kasım 1853.

⁵⁹⁷ BOA., İ.HR. 109/5332, 5 Şubat 1854.

İngiltere'ye gönderilen Mekteb-i Bahriye Nâzırı ve Vapurlar Müdürü Ferik Salih Paşa'ya, belirli bir miktarda harcırah tahsis edilmiş ve bulunduğu süre boyunca geçimini karşılayabilmesi amacıyla aylık maaş sağlanmıştı⁵⁹⁸. Hariciye Nezareti, Salih Paşa'nın İngiltere'de bulunduğu süre zarfında her türlü imkânın temini için Londra Büyükelçiliği'ne uygulanması gereken kuralları iletmişti⁵⁹⁹. Donanma kuvvetlerine yerleştirilmek amacıyla İngiltere'de üretilecek demir toplar, mermi atan balyemez türünde tasarlanacaktı⁶⁰⁰. Söz konusu topların bir an önce üretimi için siparişlerin İngiltere'deki bir demircilik tesisine verilmesi kararı, ilgili yetkiliye bildirilmişti⁶⁰¹.

1845 senesinde Tophane-i Âmire Müşiri Ahmed Fethi Paşa, kale ve istihkâmlarda inceleme yaptırmış buralarda güçlendirme ve yeni tabyaların inşasının bitirilmesini sağlamıştı⁶⁰². Fakat savaş hazırlığı için Doğu Anadolu'da mühim olan Erzurum, Kars ve Batum kalelerinde gerekli tamirler yapılarak güçlendirildi ve takviyesi için toplar gönderilmişti⁶⁰³. Aynı zamanda Sırbistan sınırındaki Vidin, Silistre ve Ruscuk kalelerinde tedbirleri arttırmak sebebiyle askerî mühendisler tayin edilmişti. İstanbul'daki Tophane ve Baruthane fabrikaları tüm gün ara vermeden çalışmaya başlamıştı⁶⁰⁴.

1846 yılına kadar Tophane-i Âmire'nin mühimmat üretim giderleri, harcama bazında maliye hazinesinden karşılanmış olup, sabit bir bütçe tahsis edilmemiştir. Ancak bu tarihten itibaren, giderlerin daha düzenli yönetilmesi amacıyla Maliye Hazinesi tarafından kuruma aylık sabit bir ödenek tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır⁶⁰⁵.

1849 yılında Erzurum Tophanesi'ne, Kiğı Dökümhanesi menşeli demirin

⁵⁹⁸ Soylyer, *a.g.t.*, s. 114.

⁵⁹⁹ BOA., A.MKT.UM. 174/6, 4 Aralık 1854.

⁶⁰⁰ BOA., HR.SFR. 18/15, Lef 12-13, 8 Şubat 1855.

⁶⁰¹ BOA., HR.SFR. 18/15, Lef 20, 27 Şubat 1855.

⁶⁰² Yusuf Acıoğlu, *Çanakkale Boğazı'ndaki Kaleler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2006, s. 47-48.

⁶⁰³ S. Adolphus Slade, *Türkiye ve Kırım Harbi*, çev. Ali Rıza Seyfi, İstanbul Askeri Matbaa, İstanbul 1943, s. 62.

⁶⁰⁴ Figen Taşkın, *Kırım Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Ekonomik Etkileri ve İaşe Sorunu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 33.

⁶⁰⁵ BOA., İ.MSM. 17/395, 31 Mart 1846.

kalitesini belgelemek amacıyla süslemeli iki demir top siparişi verilmiştir⁶⁰⁶. Dökümü tamamlanan demir toplar, padişahın takdirine sunulmak üzere İstanbul'a gönderilmiş; ardından dönemin Ticaret Nazırı'nın talebi doğrultusunda, 1851 Londra Fuarı'nda Osmanlı standında sergilenmesi için onay alınmış ve Sultan Abdülmecid'in emriyle toplar Londra'ya sevk edilmiştir⁶⁰⁷. 1851 Londra Fuarı, savunma sanayi temsilcilerinin faydalandığı uluslararası bir etkinlik olarak öne çıkmıştır. Takip eden yıllarda çeşitli kentlerde benzer organizasyonlar gerçekleştirilmiş ve bu fuarlarda yeni silah modelleri tanıtılmaya devam edilmiştir. Osmanlı Devleti de bu tür etkinliklere katılarak silahlar ve gelişmekte olan sanayi ürünlerini doğrudan gözlemlene fırsatı elde etmiştir⁶⁰⁸.

1853-56 Kırım Harbi, dünya denizcilik tarihinde buharlı gemilerin başarısı ve zırhlıların savaş alanında kullanılmaya başlamasının ilk adımı oldu. Savaşta Rusya'ya karşı Osmanlı tarafında saf tutan İngiliz ve Fransız donanmaları son teknoloji savaş gemilerini ilk kez deneyimleme şansı buldu. Osmanlı donanması harbe 6 kapak gemisi, 8 korvet, 11 firkateyn, 5 uskuna ve 13 brikle girdi. Ayrıca Tuna'da 60 adet de duba inşa ettirmişti⁶⁰⁹. Savaşın patlak vermesiyle, Sırp lider Aleksandır'ın Grakofça'da farklı kalibrelerde toplar imal ettirdiği ve Belgrad'dan bölgeye gizli şekilde askeri cephane sevkiyatı gerçekleştirdiği bilgileri doğrultusunda, Bâb-ı Âli, Balkan sınır hattındaki savunma altyapısının güçlendirilmesine yönelik tedbirler alınmasına karar vermiştir. Kış koşullarının yaklaşması ve İstanbul-Belgrad arasındaki mesafenin lojistik açıdan zorluk yaratması nedeniyle, daha önce Varna Kalesi'nde izlenen yöntem doğrultusunda, ihtiyaç duyulan topların Avusturya'da, Tuna Nehri kıyısındaki modern demir top fabrikalarında üretilmesine karar verilmiştir. Bu topların maliyeti ise kale envanterindeki eski tunç topların satışından ve Belgrad muhafızlığına ait mevcut kaynaklardan karşılanacaktır. Belgrad Kalesi'nin savunma kapasitesinin yetersiz bulunması nedeniyle, teknolojik açıdan yetersiz ve standart dışı topların yerine, modern üretim demir yivli topların sevki

⁶⁰⁶ BOA., İ.DH. 230/13829, 28 Mart 1851.

⁶⁰⁷ BOA., İ.DH. 230/13829, Lef 2, 24 Mart 1851.

⁶⁰⁸ Ali Serdar Mete, *Ateşli Silah Teknolojisindeki Gelişmelerin Osmanlı Kara Ordusu'na Etkileri (1826 – 1914)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul 2019, s. 132.

⁶⁰⁹ Gültekin Yıldız, *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri (1792-1918)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 205.

planlanmıştır⁶¹⁰. 1853 yılı itibarıyla kalelerde mevcut tunç topların envanter kontrolü sistematik biçimde sürdürülmekteydi. Kullanılabilir durumda olan toplar, İngiltere'den temin edilen teknik ekipman aracılığıyla Tophane-i Âmire'de yivlendirilerek yeniden faal hale getiriliyordu. Ancak bu yöntem, kısa vadeli işlevsellik sağlasa da belirli bir atıştan sonra yiv yapılarının bozulması nedeniyle uzun vadeli bir çözüm olarak yeterli görülmemekteydi. Yivleme için uygun olmayan topların satışından elde edilecek gelirle, Avrupa'da üretilen dökme çelik sahra topları ile kaleler ve donanma için dövme çelikten yapılmış şeşhaneli topların ithali planlanmıştır⁶¹¹. Bu yeni toplar aracılığıyla, yivli tunç toplarda ortaya çıkan yiv aşınması sorununun giderilmesi amaçlanmaktaydı. Ayrıca yabancı basında Tophane müşirliğinin başında bulunan Ahmed Fethi Paşa için ileri görüşlü bir komutan olduğu ve beş kolordu için topların tophane depolarında olduğu bilgisine yer verilmiştir⁶¹². Ayrıca Ahmed Fethi Paşa'nın bu süreçte "savaş yanlısı" olduğu bilgisi de mevcuttur⁶¹³.

Tophane-i Âmire Müşiri Ahmed Fethi Paşa'nın yabancı basında ileri görüşlü bir komutan olarak takdim edilmesi, dönemin Osmanlı askeri modernleşme çabalarının dışarıdan da dikkatle takip edildiğini göstermektedir. Özellikle savaş hazırlıklarının önceden planlanmış olması ve Fethi Paşa'nın "savaş yanlısı" olarak nitelendirilmesi, onun askeri stratejiye dayalı hareket eden bir yaklaşım benimsediğini ortaya koymaktadır.

1.3. Kırım Savaşı ve Tophane-i Âmire Müşirliği (1854-1857)

Savaş boyunca müttefiklerin tüm lojistik gereksinimleri Osmanlı Devleti tarafından büyük bir özveriyle karşılanmıştır. Ayrıca, müttefik askerlerinin erzak gibi ihtiyaçlarının temini amacıyla kurulan komisyonda, Bâb-ı Âli'den Hariciye Teşrifatçısı Kâmil Bey'in görevlendirildiği Seraskerliğe bildirilmiştir⁶¹⁴. Yalı Köşkü Fabrikası,

⁶¹⁰ BOA., A.MKT.NZD. 101/99, 24 Kasım 1853; BOA., HR.MKT. 68/2, 4 Aralık 1853; Soyluer, *a.g.t.*, s. 152.

⁶¹¹ BOA., İ.MMS. 17/704. Lef 8, 15 Ocak 1860.

⁶¹² *Hull Evening News (Hull, Humberside, England)*, 16 Haziran 1853, s. 2.

⁶¹³ *New York Daily Herald*, 16 Ağustos 1853, s. 2; *The Morning Chronicle (London, Greater London, England)*, 2 Eylül 1853, s. 6.

⁶¹⁴ BOA., AYN.d., no: 618, 4 Nisan 1854, s. 129.

İngiliz mühendislerin çeşitli iyileştirmeleri sonucunda müttefik devletlerin donanmalarına bağlı gemilerin buhar makinelerinin onarımı ve yedek parça üretimi için kullanılan bir merkez haline getirilmiştir⁶¹⁵. İngilizler derhal fabrikada yenileme faaliyetlerine başladılar. Bu işin direktörlüğünü de Osmanlı sanayi reformunu gerçekleştirmek amacıyla II. Mahmud'un döneminde İngiltere'den gelerek o zamandan beri İstanbul'da bu amaçla tümgücüyü çalışan Williams Taylor yapıyordu⁶¹⁶. Yalı Köşkü Demir Fabrikası'nın yakınındaki arsa ve binalar derhal istimlak edilerek boşaltılmış ve fabrikanın kullanımına tahsis edilmişti⁶¹⁷. Müttefik kuvvetlerinin askere geldiklerinde verilmesi için İstanbul'da lazım olacak erzak ve malzemeler ihtisab nezaretince temin edilip hazırlanarak uygun görülen yerlere koyulmuştu. Bu sebeple hazineden ihtisab nezaretine 50.000 kuruş ödeme yapılmıştı⁶¹⁸. Beyoğlu Kışla-i Hümayunu'na, İngiltere'den gelecek askerlerin topçu birimi için top çekme hayvanları temin edilerek burada konumlandırılmıştır. Aynı zamanda gelen askerlerin top talimleri yapabilmeleri için lazım olunan araç gereçler de hazırlanmıştı⁶¹⁹. Gelecek askerlerin kalacak yer sorununa çözüm amacıyla çadır imali yapılmıştı. Bu çadırların imal masraflarının bir miktarını iane-i cihadiyeden⁶²⁰ karşılanmış; aynı zamanda bu husus Tophane-i Âmire Müşiri Ahmed Fethi Paşa'ya, maliye nazırına bildirilmiş ve süvari, binbaşı, piyade ve mutfak çadırları yapılmıştı⁶²¹.

Müttefik askerlerin yönlendirilmesi amacıyla, Osmanlı ordusundan bir komutan liderliğinde Hassa ordusu rediflerinden bir süvari bölüğü ile dört piyade bölüğü bu görev için görevlendirilmiştir⁶²². Aynı zamanda Bâb-ı Âli, ordunun ihtiyacı olan hayvan tedariki için de gerekli faaliyetleri yerine getirmişti. Fransa sefiri kendi ülkelerinden

⁶¹⁵ Serdal Soyluer, "Osmanlı Devleti'nde Ağır Sanayi Yatırımlarına Bir Örnek: Yalı Köşkü Demir ve Makine Fabrikası", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XVIII/2, 2017, s. 5.

⁶¹⁶ BOA., MAD. 8935, s. 122.

⁶¹⁷ Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "Yalı Köşkü Fabrikası," *Akşam Gazetesi*, 22 Kasım 1950, s. 5.

⁶¹⁸ BOA., Ayniyat Defteri, 604, 9 Nisan 1854, s. 10.

⁶¹⁹ BOA., HR. MKT. 74/4, 9 Nisan 1854.

⁶²⁰ Savaş zamanlarında yapılan fazla harcamaları karşılayabilmek için geçici olarak toplanan ve doğrudan merkeze gönderilen bir tür vergidir. Detaylı bilgi için bk. Filiz Giray, *Maliye Tarihi*, Ezgi Yayınları, Bursa 2001, s. 102.

⁶²¹ BOA., Ayniyat Defteri, 604, 11 Nisan 1854.

⁶²² BOA., İ.DH. 296/18677, 15 Nisan 1854.

hayvan getirilmesinin çok meşakkatli ve zor olduğu konusunu Osmanlı'ya bildirerek gereken hayvanların en kısa sürede buradan temin edilmesini talep etmişti⁶²³. Osmanlı Devleti tarafından sağlanan önemli bir mali destekle, Fransız kara kuvvetlerinin ihtiyacını karşılamak üzere büyük bir miktarda at temin edilmiştir⁶²⁴. Bâb-ı Âli müttefiklerin istek ve ihtiyaçlarının karşılanması konusuna hayli önem vermekteydi. Serasker ve kaptan paşalara aynı zamanda Tophane Âmire Müşiri Ahmed Fethi Paşa'ya bununla ilgili gereken emirler verilmişti. Bu, müttefik devletlerin tüm isteklerinin derhal yerine getirilmesini içeren bir emirdi⁶²⁵.

Osmanlı Devleti, Türk ordusunun ve ona bağlı yardımcı birliklerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla özel yetkilerle donatılmış olağanüstü bir komisyon teşkil etmiştir. Bu komisyon, dönemin önemli siyasi figürleri arasında yer alan Mustafa Reşid Paşa, Mehmed Ali Paşa, Rıza Paşa ve Fethi Paşa gibi yüksek rütbeli devlet yetkilileri bulunmaktadır⁶²⁶. İstanbul'da “*Yeni İmparatorluk Muhafızları*” adı altında 20.000 kişilik yeni bir askerî birliğin oluşturulması planlanmaktadır. Öte yandan, Mısır'dan gelen son bilgilere göre, yakın zamanda 20.000 piyade ve 3.000 süvariden oluşan ilave bir kuvvetin de emrine tahsis edilmesi öngörülmekte şeklinde haberler mevcuttur⁶²⁷.

Komisyonun teşkili, askerî ve lojistik gereksinimlerin etkin bir şekilde karşılanması amacıyla yönetimin aldığı stratejik bir tedbir olarak değerlendirilmektedir. Kuvvet gönderme ise; Osmanlı merkezi otoritesinin askerî kapasitesini güçlendirme ve başkent ile çevresinin güvenliğini sağlama yönündeki girişimleri olarak değerlendirilebilir.

Savaş sırasında madenlerde görevli askerlerin cepheye sevk edilmesi nedeniyle kömür üretiminde aksamalar yaşanmıştır. Osmanlı Devleti, müttefiklerin kömür ihtiyacını karşılamak amacıyla Ereğli kömür ocaklarının yönetimini geçici olarak İngiltere ve Fransa'ya devretmiştir. Ülkede kömür sıkıntısının artması üzerine, Meclis-i

⁶²³ BOA., İ.DH. 296/18714, 18 Nisan 1854.

⁶²⁴ BOA., Ayniyat Defteri, 618, s. 140–141.

⁶²⁵ BOA., A.MKT.NZD. 122/34, 1 Aralık 1854.

⁶²⁶ *Hull Evening News (Hull, Humberide, England)*, 1 Nisan 1854, s. 3.

⁶²⁷ *The Charleston Daily Courier (Charleston, South Carolina)*, 12 Nisan 1854, s. 4.

Vâlâ tarafından Mehmed Ali Paşa'ya verilen işletme ayrıcalığı sona erdirilmiş; Ereğli ocaklarının işletme hakkı mevcut şirkete, Midilli Adası'nın Telvine Köyü'ndeki ocakların imtiyazı ise on yıllığına Kastamonu Valisi İsmet Paşa'ya verilmiştir⁶²⁸. Bu süreçte İngiltere'nin elindeki ocaklarda kömür üretimi oldukça artmıştı. Hatta İngiltere ve Fransa'ya ait gemilerin kömür ihtiyacı karşılandıktan sonrasında üretim devam ettirilerek stok yapılmış harbin sonrasında bu stok yapılan kömürler Osmanlı Devleti'ne satılmıştır.

1854 yılında Kırım Savaşı sırasında müttefik donanmalara sağlanan kömürün bedellerinin tahsil edilememesi, artan borçlanma maliyetlerinin karşılanamamasına yol açmış ve bu durum, kömür havzasının işletmesini yürüten yapının lağvedilerek idarenin yeniden Hazine-i Hassa'ya devredilmesine neden olmuştur. Ancak, bu gelişmeye rağmen taşeronluk usulüyle işletme modeli sürdürülmeye devam etmiştir⁶²⁹. 1865 yılı mart ayı itibarıyla kömür madenlerinin idaresi, Hazine-i Hassa adına yürütülmek üzere Bahriye Nezareti'ne bağlı Tersane-i Âmire'ye devredilmiştir. Ancak bu dönemde görev yapan bazı yöneticilerin yetersizliği nedeniyle, maden yönetimi yeniden yapılandırılmış; Ereğli ve çevresindeki bazı yerleşim birimlerinin birleştirilmesiyle bölge, Ereğli Kaymakamlığı ve Maden-i Hümâyun Nazırlığı adı altında sancak statüsüne kavuşturulmuştur⁶³⁰.

Osmanlı Devleti'nin savaş sebebiyle nakdi yardım yapılması için 18 Nisan 1854 tarihinde bir ilanname çıkarması üzerine Tophane-i Âmire Müşiri Ahmed Fethi Paşa, Sadrazam Mustafa Paşa, Maliye Nazırı Safveti Paşa, Meclis-i Vâlâ Reisi Şekip Paşa'nın da aralarında bulunduğu yüksek gelirlere sahip üst düzey yöneticiler tarafından 2.080.000 kuruşluk devlete destekte bulunulmuştur⁶³¹. Osmanlı Devleti mali sıkıntısını

⁶²⁸ Ahmet Öğreten, "Ereğli Kömür Madeni Havzasında İlk Üretim", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Erzurum 2006, S.31, s. 138.

⁶²⁹ Ahmet Ali Özeken, *Ereğli kömür Havzası Tarihi Üzerine Bir Deneme 1848-1940*, Kenan Matbaası, İstanbul, 1944, s. 18.

⁶³⁰ Nadir Yurtoğlu, "Türkiye'de Zonguldak-Ereğli Kömür Havzasının Yapısal Analizi (1920-1960)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2017, s. 215

⁶³¹ Erdoğan Keleş, *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*, (Yayımlanmamış)

çözmek için Bank-ı Osmani'ye⁶³² yaptığı başvuruya olumlu dönüş olmadığı için çareyi Galata Bankerlerinde aradı ve Mısır Eyaleti'nin 1854 senesi vergisinin karşılık gösterilerek 60.000 keselik bir iç borçlanmaya gidilmesi kararlaştırılmıştı. Osmanlı Devleti'nin çıkardığı istikraza yönelik talep başlangıçta sınırlı kalmış; bankerler yalnızca belirli bir miktara ilgi göstermiş, bu çerçevede finansörlerden Theodore Baltazzi belirli bir kısmı üstlenmeyi taahhüt etmiştir⁶³³. İstikrazın kalan kısmını da yine Theodore Baltazzi'den temin edilerek 60.000 keseye tamamlanmıştı⁶³⁴. Osmanlı Devleti'nin ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için ülkedeki bankerlerden aldığı paralar da yeterli gelmediği için Londralı Banker Deveaux, Parisli Banker Beshet Bethomas ve ortakları arasında 55 milyon Franklık bir kredi anlaşması imzalanmıştı⁶³⁵. Savaş sürecinde Karadeniz'e intikal eden İngiltere ve Fransa'ya ait donanma gemilerinin kömür ihtiyacının Zonguldak havzasından temin edilmesi amacıyla her iki ülke ile bireysel anlaşmalar gerçekleştirilmiştir⁶³⁶.

Savaş koşulları nedeniyle Fransa'nın donanma gemileri için kömür talebinde bulunması üzerine Ahmed Fethi Paşa, Sadaret makamına bir tezkire sunarak Ereğli kömür ocaklarının üretim kapasitesinin artırılmasının zaruri olduğunu belirtmiş; bu doğrultuda, maden sahalarına özel bir görevli gönderilerek iş gücünün artırılması ve üretimin yoğunlaştırılması yönünde öneride bulunmuştur⁶³⁷. Bu süreçte İngiltere'ye ait "Banish" adlı savaş gemisinin bazı bölümlerinde ortaya çıkan tamirat ihtiyacı nedeniyle, geminin vakit kaybedilmeksizin Tersane-i Âmire'ye çekilerek gerekli onarımların gerçekleştirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Tophane-i Âmire önlerinde bulunan söz

Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, s. 223.

⁶³² Bank-ı Osmani, 1856 yılında batılı devletlerin çıkarlarına hizmet etmek amacıyla İngiliz sermayesiyle kurulmuştur. Başlangıçta ticari bir banka olarak faaliyet göstermeye başlayan Osmanlı Bankası, 1863'te Fransız sermayesinin de katılımıyla Bank-ı Osmani Şahane adını alarak devlet bankası olarak faaliyetlerine devam etmiştir. Detaylı bilgi için bk. Prof. Dr. Sudi Apak, Arzu Tay, "Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyıldaki Finansal Sisteminde Osmanlı Bankası'nın Yeri ve Faaliyetleri", *Muhasebe ve Finans Araştırmaları Dergisi*, S.3, 2012, s. 64.

⁶³³ BOA., MAD. 8862, 16 Aralık 1853.

⁶³⁴ BOA., MAD. 12569.

⁶³⁵ Haydar Kazgan, *Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s. 122-124.

⁶³⁶ Edmond Rossier, *Avrupa'nın Siyasi Tarihi, 1815-1919*, çev. A. Kemal Akşit, Fazilet Basımevi, İstanbul 1943, s. 115.

⁶³⁷ Yüksel Kaştan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kömür Ocaklarının İşletilmesi (1839-1918)", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.2, Ocak 2016, s. 7.

konusu geminin durumu, ilgili makama, yani Ahmed Fethi Paşa'ya iletilmiş; gemi kaptanı ile de iletişime geçilerek işlemlerin süratle yürütülmesi hususunda gerekli girişimlerin yapılması istenmiştir⁶³⁸.

Bu dönemde arşiv belgelerine baktığımızda Zeytinburnu'nda inşa edilmekte olan demir fabrikasının giderlerinin karşılanması amacıyla, Tophane-i Âmire tarafından Ahmed Fethi Paşa'ya gönderilen 86.759,5 kuruş tutarındaki sevk pusulası düzenlenmiş; ancak bu meblağ dışında kalan 217.455,5 kuruşluk ek bir borcun da bulunduğu tespit edilmiştir. Bu borcun bir kısmı olan 40.000 kuruş, Karesi Sancağı'na ait malî kaynaklardan karşılanarak ilgili makamlara havale edileceği bilgisine ulaşılmıştır. Fabrikanın inşaatıyla ilgili olarak Tophane-i Âmire'ce yapılan ilk ödeme 86.759,5 kuruş olarak kayda geçirilmiştir. Ancak projeye ilişkin ek masraflar sonucunda ortaya çıkan toplam borç miktarı 217.455,5 kuruşa ulaşmıştır. Söz konusu borcun tahsili ve ödemesine ilişkin işlemler, Fethi Paşa ve Fevzi Efendi gibi dönemin üst düzey yetkililerinin gözetiminde, ilgili muhasebe birimleri ve Maliye Nezareti nezdinde yürütülecek, gerekli belgeler gecikmeksizin hazırlanarak hazineye sunulacaktır. Karesi Sancağı'na ait malî varlıklardan tahsis edilen 40.000 kuruşluk kısmın, ilgili borca mahsup edilmesi için gerekli belgeler hazırlanacak ve Tophane-i Âmire ile Maliye Nezareti'ne bildirimde bulunulacaktır. Bu süreçte kayıtların düzgün tutulması ve borç ödeme dengesi sağlanacağı yönünde bilgiler mevcuttur⁶³⁹.

Tophane ile ilgili arşiv çalışmalarına baktığımızda Kırım Savaşı sırasında, Liman-ı Kebir Hastanesi, Osmanlı Devleti'nin müttefiki İngiltere'nin askerî personeline hizmet vermek üzere tahsis edilmiştir. Bu doğrultuda, hastanenin gereksinim duyduğu tüm malzemeler, 1854 yılında Tophane-i Âmire Müşiriyeti tarafından Seraskerlik makamına iletilmiştir⁶⁴⁰.

Savaş sürecinde Tophane-i Âmire ile ilgili bir diğer önemli bilgi de Harp sahasında son derece kapsamlı ve yoğun hazırlıklar gece gündüz aralıksız bir şekilde

⁶³⁸ BOA., A.MKT.NZD. 110/72, 15 Mayıs 1854.

⁶³⁹ BOA., C.AS. 172/7510, 24 Şubat 1853.

⁶⁴⁰ BOA., HR.SYS. 1349/44, 13 Temmuz 1854.

sürdürüldüğü şeklindedir. Bu hazırlıklar, yaklaşmakta olan büyük çaplı bir muharebenin habercisi olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı ordusunun Tophane-i Amire Müşiri Ahmed Fethi Paşa, İngiliz hükümetinden 50 adet uzun menzilli top ile bunlara ait taşıma araçları ve 500 mühimmatlık bir destek talebinde bulunmuş; bu siparişlerin imalatı Tophane-i Âmire'de devam etmektedir ve yaklaşık on gün içerisinde tamamlanması öngörülmektedir. Aynı zamanda gazete, Osmanlı donanmasının, müttefik donanmalarla koordinasyon sağlamak amacıyla Karadeniz'e doğru intikal ettiğini bildirmiştir⁶⁴¹.

Tophane-i Âmire'nin bu silah siparişlerini karşılayabilecek teknik kapasiteye sahip olması, Osmanlı'nın kendi sanayi altyapısını belirli ölçüde geliştirdiğini de ortaya koymaktadır. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin savaş sanayi üretiminde tamamen dışa bağımlı olmadığı yorumunu çıkarmak yanlış olmayacaktır.

Ahmed Fethi Paşa'nın Tophane-i Âmire Müşirliği döneminde, 1855 Eylül ayında Akdeniz ve Karadeniz boğazlarındaki stratejik fenerlerin yönetimi, belirli bir müdürlük kurulmasıyla düzenlenmiştir. Bu kapsamda, Osmanlı kıyılarının aydınlatılması için en ileri teknolojiye sahip fenerlerin yapılması ve gemilerden alınan vergilerin hazineye aktarılması amacıyla, Fransız vatandaşı Mösyö Mişel ile sözleşme imzalanmıştır. Böylelikle, Tophane-i Âmire Müşirliği'ne bağlı olan ve Akdeniz ile Karadeniz Boğazları Muhafızlığı sorumluluğundaki kıyıların aydınlatılması görevi Mösyö Mişel'e tahsis edilmiştir. Bu düzenleme hem deniz güvenliğini artırmayı hem de devlet gelirlerini optimize etmeyi hedeflemiştir⁶⁴².

Modern savaş malzemeleri ve silahların ortaya çıkmasıyla Batılı orduların bunları kullanmaya başlaması Osmanlı Devleti'nin de yakın takibindeydi. Kırım Savaşı sürecinde, çağdaş bir ordunun gerektirdiği ileri teknoloji silahların önemi açıkça ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti, bu dönemde müttefiklerinin kullandığı silah ve savaş araçlarını yakından inceleme imkânı bularak, bu modern teçhizatları temin etmek suretiyle önemli bir alıcı konumuna yükselmiştir. Yeni nesil mühimmat ve silahlar ile

⁶⁴¹*Daily News (London, Greater London, England)*, 21 Ağustos 1854 ·s. 5; *The Stirling Observer (Stirling, Central Region, Scotland)*, 24 Ağustos 1854, s. 2.

⁶⁴²BOA., İ.MMS. 6/206, 19 Haziran 1855.

gelişmiş üretim teknikleri kullanılarak hazırlanan barutlar, Osmanlı pazarında hızla kabul görmüştür. Osmanlı Devleti'nin kendi üretimi gerekli ihtiyacı karşılayamadığı için ithalat yapmak durumunda kalmıştı⁶⁴³.

Avrupa'dan ithal edilecek olan her türlü harp gereçlerinin fiyatının, teknik özelliklerinin ve nasıl temin edileceğinin belirlenebilmesi için Tophane-i Âmire, Seraskerlik ve Meclis-i Hass-ı Vukela azalarından ve bazı tüccarların da tayin edildiği bir komisyon kurulmuştu. Komisyondaki tüccarlar, harp gereçlerinin getirilmesinde aracı olmayı onaylamışlar fakat top, barut ve fişek gibi mühimmatların yurtdışından getirilmesine aracı olmayı kabul etmemişlerdi. Bunun neticesinde tacirlerin getirmeyi kabul etmediği top, barut ve fişek gibi mühimmatların tedarikinin bizzat devlet kanalıyla yürütülmesi kararı alınmıştı⁶⁴⁴.

Savaş boyunca mühimmat sıkıntısı yaşanmaması sayesinde Ahmed Fethi Paşa takdir toplamıştır⁶⁴⁵. Yabancı basında ise Kırım Savaşı'nın olduğu sürede çok sayıda malzeme ve mühimmat talebini yerine getirmede Ahmed Fethi Paşa'nın sergilediği performans ile Tophane-i Âmire'nin titiz bir düzenlilikle yürütüldüğünü, Tophane'nin Fransız ordusuna değerli hizmetlerde bulunduğu şeklinde haberler mevcuttur⁶⁴⁶.

Kırım Savaşı sürecinde Osmanlı Devleti'nin müttefik ordulara sağladığı lojistik ve teknik destek, savaşın yalnızca cephede değil, aynı zamanda arka plandaki altyapı ve sanayi kapasitesiyle de sürdürüldüğünü göstermektedir. Her ne kadar İngiliz ve Fransız kuvvetleri büyük oranda kendi mühimmatlarını yanlarında getirmiş olsalar da dönemin ulaşım ve ikmal koşullarının sınırlılığı, Osmanlı Devleti'nin yardımlarını vazgeçilmez kılmıştır. Bu bağlamda özellikle Tersâne-i Âmire'de müttefik donanmaya ait gemilerin onarımı yapılmış; Tophâne-i Âmire ise top ve havan gibi ağır silahların tedarikinde kilit bir rol üstlenmiştir. Ayrıca, topçu birliklerinin etkinliği açısından büyük önem taşıyan top bargiri ve koşum takımları gibi tamamlayıcı teçhizat da Osmanlı tarafından

⁶⁴³ Mete, *a.g.t.*, s. 86.

⁶⁴⁴ Soylier, *a.g.e.*, s. 23.

⁶⁴⁵ BOA., İ.DH. 314/20237, 17 Şubat 1855.

⁶⁴⁶ *The Daily Telegraph* (London, Greater London, England), 22 Ağustos 1855, s. 2; *Sheffield and Rotherham Independent* (Sheffield, South Yorkshire, England), 25 Ağustos 1855, s. 12.

karşılanmıştır⁶⁴⁷.

1856 yılında, Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabaları çerçevesinde, Avrupa tarzı silah üretimini öğrenmek amacıyla 30 askerî personel Fransa'da ki bir silah fabrikasına gönderilmiştir. Bu adım, Osmanlı ordusunun silah yapımında kaliteyi artırmayı ve modern teknolojiyi kendi bünyesine entegre etmeyi hedeflemiştir⁶⁴⁸.

1856 yılına ait mali kayıtlara göre, Tophane-i Âmire Müşiriyeti'nin yıllık giderleri, aylık maaşlar üzerinden hesaplandığında, önemli bir bütçe harcaması yapıldığı görülmektedir. Tophane-i Âmire Müşiriyeti'nin yıllık harcamaları, kurumun görevli personeline ödenen maaşları ve diğer giderleri kapsamaktadır. Ayrıca, Tophane Nezaretî ve diğer memurların maaşları, kuruma yapılan ödemelerin büyük bir kısmını oluşturmuş, fabrikalarda çalışan işçilerin maaşları da dikkate alındığında, toplam maliyetler önemli bir seviyeye ulaşmıştır. Bu veriler, Osmanlı Devleti'nde ki askerî ve sanayi yapısının ekonomik yükünü ve mali yönetimini göstermektedir⁶⁴⁹. Tophane-i Âmire ve Osmanlı askerî yapısına ilişkin dikkat çekici bir gözlem, dönemin yabancı basınında da yer bulmuştur. Haberde savaşa ilgili şimdiye dek karşılaşılan başlıca engel, kuşatma toplarının yetersizliğiydi. Ancak bu eksiklik, bir ölçüde Sebastopol'daki Başkomutan ve Konstantinopolis'teki Serasker tarafından telafi edilmiştir. Özellikle Serasker, Tophane'deki dökümhaneden temin edilen, oldukça etkili ve uzun menzilli 32 librelilik piriñç topları cepheye sevk etmiştir. Bilindiği üzere, Osmanlı askerleri toprak tahkimatı inşası ve siper kazımı konusunda dünya genelinde yüksek düzeyde bir uzmanlığa sahiptir ve bu alandaki maharetleriyle tanınmaktadır⁶⁵⁰.

Uzun menzilli kuşatma toplarının yerli üretimle cepheye sevki, Osmanlı'nın savaş teknolojisinde dışa bağımlılığı azaltma çabasını gösterirken; toprak tahkimatı ve siper kazımı gibi alanlardaki uzmanlık, Osmanlı askerî gücünün sadece silahlı

⁶⁴⁷ Çetin, *a.g.e.*, s. 498.

⁶⁴⁸ Mehmet Yıldırım, *Osmanlı Demir Çelik Sanayii'nde Atölye'den Fabrika'ya Geçiş (1830-1870)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 173.

⁶⁴⁹ BOA., ML.MSF.d 15183, 13 Nisan 1862.

⁶⁵⁰ *Sheffield and Rotherham Independent (Sheffield, South Yorkshire, England)*, 16 Şubat 1856, s. 12; *The Caledonian Mercury (Edinburgh, Edinburgh, Scotland)*, 13 Şubat 1856, s. 1; *The Essex County Standard, etc. (Colchester, Essex, England)*, 20 Şubat 1856, s. 4.

çatışmalarda değil, aynı zamanda savaş altyapısının inşasında da etkili olduğunu ortaya koyması açısından önemlidir. Ayrıca bu gözlemler, dönemin uluslararası basınında Osmanlı askerî yapısına yönelik olumlu değerlendirmelerdir.

Ahmed Fethi Paşa'nın Tophane-i Âmire Müşirliği ve Karantina Nazırlığı görevlerinde gösterdiği uzun süreli idari tecrübe, Osmanlı Devleti'nin modern halk sağlığı politikalarının kurumsallaşma sürecinde belirleyici bir rol oynamıştır. Özellikle Avrupa'daki karantina sistemlerine dair sahip olduğu bilgi birikimi, Osmanlı karantina teşkilatının hem yapısal hem de işlevsel açıdan çağdaş normlara uyum sağlamasına olanak tanımıştır⁶⁵¹. Arşiv belgelerinde Varna'daki askerî hastanede kolera vakalarının görülmesi üzerine alınan karantina önlemleri ve sağlık tedbirlerini içeren bilgilere ulaşılmıştır. Hastane çevresinde kordon oluşturulmuş ve halkla temas kesilmiştir. Alınan tedbirler yeterli görülse de Varna'dan İstanbul ve diğer bölgelere gelen kişilere karantina uygulanması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca, Gelibolu'dan Varna'ya gidecek mühimmat taşıyan gemilerin karaya çıkmadan yük boşaltmaları ve karantina işlemlerinin Varna'da tamamlanması gerektiği ifade edilmiştir. Belge de Tophane-i Âmire Müşiri Paşa tarafından bu kararlar belirtilmiş olup, sağlık önlemlerinin eksiksiz ve hızla uygulanması gerektiği vurgulanmaktadır⁶⁵². Bu bağlamda, imparatorluk genelinde karantina istasyonlarının yaygınlaştırılması, nitelikli sağlık personelinin görevlendirilmesi ve personelin disiplinli çalışmasına yönelik denetim mekanizmalarının işletilmesi, dönemin sağlık yönetimi açısından dikkat çeken reformist adımlardır. Ahmed Fethi Paşa'nın uygulamaları, yalnızca sağlık kurumlarının fiziksel inşasıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda bu kurumların işleyişini yönlendiren idari ve ahlaki sorumluluk anlayışının da geliştirilmesine zemin hazırlamıştır. Bu durum, Tanzimat dönemi reformlarının halk sağlığı politikalarına yansıyan boyutunu gözler önüne sermesi açısından önemlidir.

Ahmed Fethi Paşa'nın görev süresinde, Osmanlı topraklarına bulaşıcı hastalıkların girişini engellemek amacıyla özellikle deniz yoluyla yapılan ticaretin

⁶⁵¹ BOA., A.MKT.MHM. 37/100, 5 Kasım 1851.

⁶⁵² BOA., HR.MKT. 82/11, 7 Kasım 1854.

yoğunlaştığı sahil bölgelerinde karantina uygulamalarına büyük önem verilmiştir. Bu yaklaşım, dönemin uluslararası sağlık krizlerine karşı Osmanlı idaresinin proaktif bir tutum sergilediğini ve Avrupa'daki sıhhiye uygulamalarını örnek alarak sahil güvenliği ve halk sağlığını ön planda tuttuğunu göstermektedir.

Ahmed Fethi Paşa, sonraki birkaç yıl boyunca karantina rüsum tarifelerinin güncellenmesi konusunu sürekli olarak gündeme taşımıştır. Ağustos 1856 tarihinde söz konusu tarifelerin yenilenmesine yönelik somut bir adım atılmıştır⁶⁵³. Konuyla ilgili bir diğer önemli arşiv belgesi de Fethi Paşa'nın gayretleriyle hazırlanan raporda, Paris Sıhhiye Konferansı kararlarına bağlı kalarak gemilere uygulanacak karantina rüsum tarifeleri yeniden düzenlenmiştir. Gemiler menşesine göre sınıflandırılmış ve bu sınıflara göre farklı oranlarda ücretlendirme öngörülmüştür. Ancak, söz konusu düzenleme sultan tarafından onaylanmasına rağmen, bazı Avrupa devletleri tarafından yüksek bulunduğu gerekçesiyle kabul görmemiştir. Bu itirazların temel dayanağını ise, o dönemde veba salgınının sona ermiş olması oluşturmaktadır⁶⁵⁴. Bu durum, uluslararası deniz ticareti çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin halk sağlığı politikalarının mali boyutunun diplomatik tepkilerle nasıl karşılaştığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Tophane-i Âmire Müşiri Ahmed Fethi Paşa'nın idaresinde yürütülen karantina hizmetleri, dönemin maddi kısıtlılıklarına rağmen, modern sağlık uygulamaları doğrultusunda ülke genelinde yaygınlaştırılmıştır. Bu süreçte, başta stratejik limanlar olmak üzere çeşitli bölgelerde karantinahaneler, tahaffuzhaneler ve parlatoryalar inşa edilmiştir. Özellikle parlatoryalar, karantina merkezlerinin ticari iskelelerle temasını önlemek amacıyla, yalnızca sağlık personeli ve karantina görevlilerinin kullanımına mahsus olarak yapılan bağımsız yapılarıdır. Bu yapılar, gemilerin sağlık belgelerinin kontrolü ile karantina sorgulama işlemlerinin güvenli ve izolasyon esaslı bir biçimde yürütülmesini sağlamak amacıyla önemli bir rol üstlenmiştir. Söz konusu uygulama, Osmanlı Devleti'nin modern halk sağlığı anlayışına geçiş sürecini ve uluslararası sıhhi

⁶⁵³ BOA., İ.HR. 133/6850, 14 Ağustos 1856.

⁶⁵⁴ Azap, *a.g.t.*, s. 232.

standartlara uyum çabalarını yansıtmaktadır⁶⁵⁵.

Ahmed Fethi Paşa'nın sağlık alanında katkıları yabancı basında da yer alacaktır. Tophane-i Âmire Müşiri Fethi Paşa, Osmanlı askerî teşkilatının yeniden yapılanması bağlamında, bir topçu hastanesi inşası için İngiliz mimar Bay Smith'in hizmetlerine başvurmuştur. Başlangıçta İngiliz hükümeti adına çalıştığı için görevi reddeden Smith, araya giren üst düzey bürokratların Osmanlılarla diplomatik ilişkilerin sürdürülmesi adına yaptığı ısrar üzerine bu görevi kabul etmiştir. Bay Smith'in mimari yetkinliği ve Osmanlı idaresiyle kurduğu ilişki, yalnızca askerî değil, aynı zamanda sivil yapılarla da pekişmiştir. Kendisine daha sonra tıp fakültesi, köşk ve tiyatro gibi çeşitli yapıların tasarımı emanet edilmiş; bu projelerin bir kısmı doğrudan Sultan Abdülmecid tarafından desteklenmiştir. Topçu hastanesi projesi, fonksiyonel ve ekonomik tasarımıyla öne çıkmaktadır⁶⁵⁶. *Daily News*'de Topçu Hastanesi olarak geçen bu yapı muhtemel topçu sınıfına mensup askerlerin sağlık ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla inşa edilen hastanedir. Topçu Hastanesi'nin inşası, Tanzimat sonrası Osmanlı askerî sağlık sisteminin kurumsallaşma sürecinde önemli bir adımı temsil eder. Bu yapı yalnızca bir askerî sağlık tesisi değil, aynı zamanda Osmanlı'nın modern hastane mimarisi anlayışına geçişini göstermesi sebebiyle çalışmamız için önemli bir bilgi olmuştur.

Sağlıkla ilgili bir diğer konu da İngiliz elçinin Osmanlı Devleti'ne sunduğu, Müttefik Devletlere hizmet eden savaş nakliye gemileri lehine sağlık ve karantina önlemlerinin hafifletilmesi yönündeki talebin, Osmanlı yönetimi tarafından oluşturulan özel bir komisyonca değerlendirilmesini konu almaktadır. Süreci yürüten ve Sağlık Konseyi'ne hitaben konuşan Ahmed Fethi Paşa, söz konusu talebin Bâb-ı Âli'ye iletildiğini ve detaylı bir soruşturma neticesinde hazırlanan raporun büyük güçler temsilcilerine sunulduğunu belirtmiştir. Komisyonun hazırladığı raporda, İngiliz tarafının şikâyetinin yeterince somut verilere dayanmadığı ve gerekçelerinin belirsiz olduğu ifade edilmiştir. Mevcut sağlık önlemlerinin yalnızca kolera görülen bölgelerden

⁶⁵⁵ İsmail Yaşayanlar, "Osmanlı Döneminde Uygulanan Deniz Karantinasına İlişkin Bazı Bilgiler", *Ab-ı Hayatı Aramak Gönül Tekin'e Armağan*, haz. Ozan Kolbaş, Orçun Üçer, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s. 751.

⁶⁵⁶ *Daily News* (London, Greater London, England), 18 Nisan 1856, s. 2.

gelen gemilere yönelik kısa süreli gözlem karantinası uygulamasıyla sınırlı olduğu, bu durumun müttefik orduların faaliyetlerini engelleyecek nitelikte olmadığı vurgulanmıştır⁶⁵⁷.

Osmanlı Donanması'na ait gemilerin yıldırım düşmesi sonucu ciddi yapısal zararlar görmesi, devletin bu tehdiye karşı teknik önlemler alma gerekliliğini doğurmuştur. Bu çerçevede, donanma gemilerinin yıldırım etkilerinden korunması amacıyla paratoner sistemlerinin kurulması gündeme gelmiştir. Uygulamanın olumlu sonuçlar vermesi üzerine bu teknolojinin daha geniş ölçekte kullanılması yönünde adımlar atılmıştır. Başlangıç aşamasında İngiltere'den getirilen örnek paratonerler incelenmiş; daha sonra, Tophâne-i Âmire Feriği Halil Paşa'nın denetiminde bir paratoner yapılmıştır⁶⁵⁸. Arşiv belgesinden edindiğimiz bilgilere göre, 1856-1857 yıllarında, Osmanlı Devleti, özellikle İstanbul Boğazı'nda faaliyet gösteren donanma gemilerinin yıldırım düşmesinden korunabilmesi için paratoner sistemlerinin yerleştirilmesi amacıyla kapsamlı teknik çalışmalar yürütmüştür⁶⁵⁹.

1856 tarihli gazete Kırım Savaşı sırasında Osmanlı askerî teşkilatının etkinliğini artırmada kritik bir rol üstlenen isimlerden biri olarak Ahmed Fethi Paşa'yı göstermiştir. Paşa, kısa bir süre içinde büyük miktarda askerî mühimmat ve malzeme temin ederek, Osmanlı ordusunun cephedeki başarısına doğrudan katkı sağladığı şeklindedir. Bu katkılar, yalnızca Osmanlı iç kamuoyunda değil, aynı zamanda İngiliz ve Fransız askerî yetkilileri tarafından da takdir edilmiş, Ahmed Fethi Paşa'nın faaliyetleri açık bir şekilde müttefik devletler nezdinde övgüyle karşılanmıştır. Fethi Paşa'nın bu süreçte sergilediği yüksek düzeydeki organizasyonel yetkinlik ve üretim kapasitesi, Osmanlı topçu sisteminin savaş dönemindeki lojistik yeterliliğini gözler önüne sermektedir. Ayrıca Fethi Paşa'nın gerçek bir reformcu olduğu belirtilmiştir. Tophane-i Âmire Müşiri olarak, departmanı ile ilgili birçok yenilikçi ve modern uygulama gerçekleştirmiştir. Fethi Paşa, inşa ettiği topçu kışlaları ve hastane aracılığıyla, askerî

⁶⁵⁷ *Daily News (London, Greater London, England)*, 17 Ocak 1856, s. 3.

⁶⁵⁸ Derya Geçili, "Osmanlı Devleti'nde Yıldırımlara Karşı Paratonerlerin Kullanılması", *Afet ve Risk Dergisi*, C.6, S.1, Mart 2023, s. 195.

⁶⁵⁹ BOA., HR.MKT. 186/77, 1 Eylül 1857.

hizmetlerin verimliliği ve personelin konforu için çağdaş iyileştirmeleri hayata geçirmiştir⁶⁶⁰.

1857 yılında Osmanlı Devleti, askerî yapılar için Fransa'dan paratoner temin etmiştir. Bu tür alımlar, alım yapılacak dairenin bütçesi doğrultusunda gerçekleştirilmektedir. Paratonerlerin alımına ilişkin olarak, Tophane-i Âmire hazinesinden ödeme yapılabilmesi için gerekli onayın alınması talep edilmiştir⁶⁶¹. Bu işlem, Osmanlı Devleti'nin teknolojik gelişmelere uyum sağlama çabalarını, merkezi yönetim ve mali denetim süreçlerini ve Osmanlı Devleti'nin uluslararası ticaretle olan ilişkisini göstermektedir.

Sultan Abdülmecid, en yakın dostu ve kayınbiraderi olan Tophane-i Âmire Müşiri Ahmed Fethi Paşa'yı 1857 yılında görevden almıştır⁶⁶². Ayrıca Tophane-i Âmire Müşirliği yönetiminde birçok ayrıcalık vardır. Devlete ait tüm bakır madenlerinin denetimi bu daireye bırakılmış, ayrıca cevher, hurda bakır ve pirinç gibi materyallerle ilgili çeşitli işlevler üstlenilerek geniş kapsamlı sanayi faaliyetleri yürütülmüştür⁶⁶³. Ahmed Fethi Paşa'nın ikinci kez atandığı Tophane-i Âmire Müşirliği görevi, ilk dönemine kıyasla daha kısa sürmüştür. Paşa'nın bu görevden ikinci kez ayrılmasının ardından, boşalan makama 9 Eylül 1857 tarihinde Vâsıf Paşa⁶⁶⁴ atanmıştır⁶⁶⁵. Fethi Paşa'nın bu görevden alınma durumu basın camiasında sıkça yorumlanmıştır. Fethi Paşa'nın zayıf meziyetlerine rağmen Türk topçu cephaneliğinin verimsiz durumda olmadığı çıkan haberler arasındadır⁶⁶⁶. Avrupa basınında Fethi Paşa'nın, yalnızca saray çevresinde değil, Osmanlı'da ki tüm siyasi gruplar ve yabancı temsilcilerle de

⁶⁶⁰ *Daily News (London, Greater London, England)*, 8 Mayıs 1856, s. 5.

⁶⁶¹ BOA., HR.MKT. 646/65, 7 Aralık 1869.

⁶⁶² Hut, *a.g.m.*, s. 450; *The Caledonian Mercury (Edinburgh, Edinburgh, Scotland)*, 19 Eylül 1857, s. 1, *The Morning Post (London, Greater London, England)*, 18 Eylül 1857, s. 5; *The Standard (London, Greater London, England)*, 19 Eylül 1857, s. 5, *The Royal Cornwall Gazette*, 25 Eylül 1857, s. 2; *The Times*, 13 Ekim 1857, s. 8.

⁶⁶³ *Liverpool Mercury, etc. (Liverpool, Merseyside, England)*, 23 Eylül 1857, s. 2.

⁶⁶⁴ Vasıf Paşa, Hüsrev Paşa'nın himayesinde yetişmiş, devlet kademelerinde çeşitli defalar ordu müşirliği ve vilayet valiliği görevlerinde bulunmuş tecrübeli bir Osmanlı devlet adamıdır. Detaylı bilgi için bk. Lütfi Efendi, *a.g.e.*, s. 139.

⁶⁶⁵ Cevdet Paşa, *a.g.e.*, 13-20, Tezkire 14, s. 30.

⁶⁶⁶ *Liverpool Mercury, etc. (Liverpool, Merseyside, England)*, 23 Eylül 1857, s. 2.

olağanüstü dostane ilişkiler kurabildiği vurgulanmaktadır. Yüksek idari kapasitesi, diplomatik inceliği ve kişisel nezaketi ile tanınan Fethi Paşa'nın, sultan tarafından da büyük bir sevgi ve saygıyla karşılandığı ifade edilmektedir. Nitekim Sultan Abdülmecid'in Fethi Paşa'nın evinde uzun vakitler geçirdiği çeşitli kaynaklarca dile getirilmiştir. Ayrıca, hiçbir Türk devlet görevlisinin Avrupalı temsilcilere onun kadar nazik davranmadığı ve onlarla çalışmaktan bu denli memnuniyet duymadığı belirtilmektedir⁶⁶⁷.

Ahmed Paşa'nın görevden alınması yabancı basında Sultan Abdülmecid'in kayınbiraderi olan Ahmed Fethi Paşa'nın Tophane-i Âmire Müşirliği görevinden alınmasının telgraf yoluyla bildirilmesi, dönemin siyasal ve idarî teamülleri açısından dikkat çekici bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Bu görevden alma kararı, sadece bürokratik bir tasarruf değil, aynı zamanda saray çevrelerinde derin bir şaşkınlığa neden olmuştur. Zira Ahmed Fethi Paşa, Sultan Abdülmecid'in en yakın gözde biri olarak kabul edilmekteydi; şahsına duyulan güven, yalnızca akrabalık ilişkisiyle sınırlı kalmayıp, diplomatik tecrübesi, idarî kabiliyeti ve devlet işlerine dair derin bilgi birikimiyle de pekişmişti. Viyana ve Paris gibi önemli merkezlerde elçilik görevlerinde bulunmuş olan Fethi Paşa, yalnızca bir gözde değil, sultan için neredeyse vazgeçilmez bir danışman konumundaydı. Özellikle Prusyalı subayların rehberliğinde tophanede kurduğu buhar gücüyle çalışan modern atölye ve dökümhaneler, Osmanlı topçuluğunun teknik kapasitesini büyük ölçüde artırmış ve bu modernleşme girişimi, sultan nezdinde önemli bir prestij kaynağı hâline gelmişti. Ahmed Fethi Paşa'nın bu alandaki katkıları göz önüne alındığında, görevden alınması yalnızca bireysel bir tasfiye olarak değil, aynı zamanda dönemin askerî reformları, saray içi güç dengeleri ve merkezî otoritenin yönetsel tercihleri açısından da incelenmesi gereken simgesel bir olay niteliği taşımaktadır⁶⁶⁸.

⁶⁶⁷ *The Morning Post* (London, Greater London, England), 28 Eylül 1857, s. 5.

⁶⁶⁸ *The Morning Chronicle* (London, Greater London, England), 21 Eylül 1857, s. 3.

2. Üçüncü Tophane-i Âmire Müşirliği

2.1. Göreve Başlaması

Sultan Abdülmecid, atamanın üzerinden çok geçmeden yaptığı görev değişikliğiyle, 22 Ekim 1857 tarihinde Tophane-i Âmire Müşirliği'ne tekrar Ahmed Fethi Paşa'yı atamıştır⁶⁶⁹. Fethi Paşa, Tophane-i Âmire Müşirliği görevine üçüncü ve son kez atanmıştır. Ancak, atamasının ardından sadece dört ay geçtikten sonra, 14 Şubat 1858 tarihinde 57 yaşında nefes darlığı nedeniyle hayatını kaybetmiştir.⁶⁷⁰ Fethi Paşa'nın vefatıyla, Tophane-i Âmire Müşirliği seraskerliğin yönetimine devredilmiştir. Ancak, 1861 yılının Eylül ayında, yeni bir düzenlemeyle bu makam tekrar seraskerliğin idaresinden alınıp, Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa'nın yönetimine verilmiştir. Bu değişiklik, Osmanlı Devleti'ndeki idari yapının hızlıca değişebileceğini göstermesi açısından önemlidir⁶⁷¹.

XIX. yüzyıl Osmanlı bürokrasi yapısı, özellikle askerî kurumlar bağlamında, kişilere bağlı işleyişin ve siyasal iradenin belirleyici olduğu dinamik bir bürokratik yapıya sahiptir. Ahmed Fethi Paşa'nın kısa aralıklarla üç kez Tophane-i Âmire Müşirliği görevine atanması ve ardından vefatının hemen sonrasında kurumun Seraskerlik'e, kısa süre sonra da Kaptan-ı Derya'ya bağlanması, bu dönemde askerî yönetimin kişisel sadakatler, merkezî otoritenin tercihleri ve kurumsal istikrarın zayıflığı temelinde şekillendiğini göstermektedir. Bu durum, Tanzimat sonrası Osmanlı reformlarının kurumsal derinlikten çok, hâlâ şahıs merkezli bir idare anlayışı çerçevesinde sürdürüldüğünü; dolayısıyla devletin askerî bürokrasisinde yapısal bir istikrarın sağlanmasında zorlandığını ortaya koyar. Tophane-i Âmire Müşirliği'nin farklı askerî merciler arasında kısa sürede el değiştirmesi, yalnızca idari bir değişiklik değil, aynı zamanda Osmanlı devlet sistemindeki güç ilişkilerinin ve reform sürecindeki kurumsal kırılmanın da bir göstergesidir.

⁶⁶⁹ Hut, *a.g.m.*, s. 450-451; *Liverpoll Mercury*, 2 Ekim 1857, s. 8.

⁶⁷⁰ Süreyya, *a.g.e.*, s. 522.

⁶⁷¹ Azap, *a.g.t.*, s. 96-97.

2.2. Faaliyetleri

1857 yılında Tüfenkhane-i Âmire bünyesindeki üretim araçları Zeytinburnu Askerî Fabrikası'na nakledilmiş, bu tarihten itibaren kurumun idarî sorumluluğu Zeytinburnu Fabrika-yı Hümâyun'una devredilmiştir⁶⁷². Tüfenkhane-i Âmire gibi geleneksel üretim birimlerinin işlevlerinin modern fabrikalara devredilmesi, Osmanlı Devleti'nin Batı tarzı sanayileşme modellerini benimsediğini göstermesi açısından önemlidir.

Kırım Savaşı'nın ardından askerî üretimin yalnızca tek bir kuruma bağlı kalmayıp, çoklu yönleri ve teknik karmaşıklıkları bulunan bir gelişim aşaması olduğu ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda, üretim faaliyetlerinin merkeziyetçi bir şekilde yürütülmesi amacıyla Tophane-i Âmire bünyesinde bir komisyon oluşturulmasına karar verilmiştir. Söz konusu komisyonun görevleri arasında, silah endüstrisindeki teknolojik gelişmeleri izlemek, dökümhanelerin işleyişini denetlemek, gerekli mühimmat tedarikini sağlamak ve bağlı imalathanelerin denetimini gerçekleştirerek kararlar almak yer almıştır. Seraskerlik makamının onayıyla, 1858 yılının Eylül ayında üst düzey paşaların liderliğinde Tophane-i Âmire İmalat Komisyonu resmen faaliyete geçmiştir⁶⁷³. Sonrasında imalat işleri 1866 senesinde Meclis-i İmalat ismiyle kurulan bir komisyona devredilmiştir. İmalat-ı Harbiye Nazırlığı da bilindiği üzere 1867 senesinde kurulmuştur. Zamanla teknik gelişmeler neticesinde tabii ki bu alanda uzman komisyonlar kurulacaktı ama bu komisyonlar daha çok ithal silahları denetlemek amacıyla kurulmuştu. 1860'lı yıllardan itibaren Avrupa ve Amerika'da gelişmekte olan silah sanayii Osmanlı Devleti'ni büyük oranda dışa bağımlı hale getirmeye başlamıştı⁶⁷⁴. 1860 yılından sonrasında hafif silahlarda Amerika, ağır silahlarda ise Almanya öne çıkan ülkelerdendi. 1861 senesinde denemek maksadıyla Alman Krupp⁶⁷⁵ firmasından

⁶⁷² Yıldırım, *a.g.t.*, s. 128.

⁶⁷³ BOA., A.MKT.MHM. 365/51; BOA., A.MKT.NZD. 265/12; BOA., A.MKT.MHM. 381/99; Soylier, *a.g.t.*, s. 30-117.

⁶⁷⁴ Önsoy, *a.g.e.*, s. 89-90.

⁶⁷⁵ Krupp Firması, 19. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ile arasında silah ve mühimmat alışverişi özellikle Sultan Abdülhamid döneminde artmıştır. 1860 senesinde Krupp firmasındaki ilişkileri Gregory Aristarchis tarafından yapılmıştır ve kurulan ticari ilişki uzun yıllar devamlılığını sürdürmüştür. Ayrıntılı

top sipariş edilmiş, ardında 1863 yılında 48 adet ve 1864 yılında da 64 adet batarya sahra topu siparişi verilmişti. Hatta Krupp'un, 1869 senesinde İstanbul temsilciliği açılmıştır⁶⁷⁶. 1873 senesinde bahsi geçen firmadan 500 adet top siparişi verilmişti⁶⁷⁷. Nitekim 1870'li yıllarda da Tophane-i Âmire, tüm çabalara rağmen Batının silah teknolojisini yakalayamamıştı yalnızca yeni üretilen silahları ithal etmeye devam etmekteydi. Fabrikalar silah üretimi değil sadece satın alınan silahların aksamlarıyla mermi ve kovanlarını üretmekteydi.

Türk topçularının teşkilatlandırılmasında önemli hizmetlerde bulunan Ahmed Fethi Paşa'nın vefatının ardından, onun kamu hizmeti açısından büyük bir kayıp olduğu belirtilmiş; ancak ölümü, şaşkıncı bulunmamıştır. Bunun nedeni, son üç ila dört yıldır organik kaynaklı bir kalp rahatsızlığından muzdarip olduğunun bilinmesidir⁶⁷⁸. Ayrıca Fethi Paşa'nın vefat haberini duyuran yabancı basın Osmanlı Devleti'nde ki farklı bir konuya da dikkat çekmiştir. Bu konu egemen konumdaki etnik grubun nüfus içindeki oranı düşük olmasına rağmen, bu azınlık grubu yıllar içinde artan orantısız bir güç ve ayrıcalığa sahip olması meselesidir. Bu grubun inançları, karakter özellikleri ve çıkarları, ülkedeki diğer etnik topluluklarla çelişmektedir. Müslüman nüfus içinde idari kabiliyete sahip bireylerin sayısı giderek azalmakta; özellikle son iki yıl içerisinde bakanlık düzeyinde en az beş yetkilinin vefatı bu durumu daha da derinleştirmiştir. Bu isimlerden biri olan Ahmed Fethi Paşa, kişisel kusurlarına rağmen dürüst ve aydınlanmış bir yönetici olarak anılmakta; denetimindeki kurumu kapsamlı bir şekilde modernize ederek yüksek düzeyde bir işleyiş verimliliğine ulaştırmış olmasıyla öne

bilgi için bk. Fahri Türk, Emirhan Kaya, "Cumhuriyet Dönemi Türk-Alman İlişkilerinde Sıradışı Bir Aktör: Krupp Firması 1923-1990", *Akademik Bakış*, Yaz 2017, s. 122-123.

⁶⁷⁶ Ali Rıza Şimşek, "Osmanlı Ordusunda 18. Ve 19. Yüzyıllarda Yapılan İslahat Çalışmaları ve Bu Çalışmalarda Yabancı Uzmanların Rolü", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2006, s. 209.

⁶⁷⁷ Fahri Türk, *Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti: 1871-1914*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 91.

⁶⁷⁸ *Liverpool Mercury, etc. (Liverpool, Merseyside, England)*, 4 Mart 1858, s. 2; *The Preston Chronicle and Lancashire Advertiser (Preston, Lancashire, England)*, 6 Mart 1858, s. 2; *The Weekly Standard and Express (Blackburn, Lancashire, England)*, 24 Mart 1858, s. 4.

çıkılmaktadır⁶⁷⁹. Basının aktarmış olduğu bu bilgidен müslüman bürokratlar arasında yetkin kadroların azalması, bu yapısal sorunun idari işleyişi zayıflattığını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Nitekim son dönemde yaşanan üst düzey yönetici kayıpları, bu kırılmalığı daha da derinleştirmiştir. Bu çerçevede, Ahmed Fethi Paşa örneğı, bireysel liyakat ve reformcu yaklaşımıyla dikkat çekmekte; onun yönetimi altında topçu teşkilatının yeniden yapılandırılması, etkin kamu yönetimi adına istisnai bir başarı örneğı olarak sunulmaktadır.

Ahmed Fethi Paşa'nın vefatının ardından Tophane-i Âmire Müşirliğı'nde ortaya çıkan idari boşluk ve yönetimsel istikrarsızlık, kurumun sürekliliğini ve etkinliğini olumsuz etkilemiştir. Bu duruma çözüm olarak, 1858 yılı ağustos ayında gerçekleştirilen idari düzenleme ile Tophane-i Âmire Müşirliğı, bağılı birimleriyle birlikte Seraskerlik makamına bağlanmıştır⁶⁸⁰. Bu değışiklik, Tanzimat dönemi yönetim anlayışı çerçevesinde askerî yapılar arasında koordinasyonu güçlendirme amacı taşıyan merkezîyetçi bir reform adımı olarak değıerlendirilebilir. Aynı zamanda bu karar, Fethi Paşa gibi güçlü bir yöneticinin yokluğunda kurumun yeniden yapılandırılmasına duyulan ihtiyacın da bir yansımasıdır.

⁶⁷⁹ *The Leeds Intelligencer and Yorkshire General Advertiser (Leeds, West Yorkshire, England)*, 6 Mart 1858, s. 4.

⁶⁸⁰ BOA., A.AMD. 90/2, 15 Ağustos 1858.

SONUÇ

Ahmed Fethi Paşa, Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinde öne çıkan değerli bir devlet adamı, asker ve aynı zamanda reform yanlısı bir aydındır. Hem idari hem de askerî alandaki fikir ve çalışmalarıyla, dönemin karmaşık siyasi ve sosyal yapısına müdahalede bulunmuş ve devletin modernleşme çalışmalarına önemli katkılar sağlamıştır. Bu çalışmada; Ahmed Fethi Paşa'nın hayatı, kişiliği, görevleri, reformist yaklaşımı ve Osmanlı Devleti'nde özellikle Tanzimat dönemindeki rolü ele alınmıştır.

Osmanlı Devleti ulusal ve uluslararası sorunlardan kurtulmak ve modernleşmek amacıyla Avrupa'ya geçici elçiler göndermeye başlamıştır. II.Mahmud Viyana'ya bir elçi göndermek istediğinde Ahmed Fethi Paşa'yı uygun görmüş; Fethi Paşa ise bu görevi başarı ile yerine getirirken aynı zamanda Avrupa'yı yakından tanıma, bakış açısını geliştirme ve tecrübe kazanma fırsatı bulmuş, daimî elçiliklerin yeniden tesisi sürecine katkı sağlamış ve Avrupa'daki Türk imajının güçlenmesine de yardımcı olmuştur. Rusya'da düzenlenen askerî talimleri incelemek üzere görevlendirilmesi neticesinde Avrupa ordularındaki gelişmeleri yakından görme fırsatı bulmuş ve Batı örnek alınarak ıslahatlar yapılmadığı sürece Osmanlı Devleti'nin mevcut durumunun kurtuluşunun mümkün olmadığına inanmıştır. Ahmed Fethi Paşa'nın bu görevlere getirilmesinde, kısa zamanda yenilikçilerin lideri konumuna yükselecek olan Mustafa Reşid Paşa etkili olmuştur. Bu durum ve modernleşme konusundaki fikir ortaklığı ikisi arasındaki güçlü birlikteliği başlatmıştır. Muhafazakâr kesimin karşıt tutumuna rağmen, yenilik yanlılarının varlığı ve birbirlerini desteklemeleri, Tanzimat sürecinin sürdürülebilirliği açısından önemli bir katkı sağlamıştır. Ahmed Fethi Paşa, Mustafa Reşid Paşa'nın reform girişimlerini etkin biçimde desteklemiştir. 3 Kasım 1839 tarihinde Gülhane Parkı'nda Tanzimat Fermanı'nın ilanı sırasında, Mustafa Reşid Paşa'nın reform politikalarına en güçlü desteği veren isimlerden biri olarak öne çıkmıştır.

Ahmed Fethi Paşa, özellikle diplomasi alanında Paris'te Avrupa kamuoyunu Osmanlı'nın lehine çekebilmek için önemli görüşmeler yapmış, gazeteler ve farklı alanlarda Osmanlı lehine doğru bilgilerin verilmesi için çaba harcamıştır. Ahmed Fethi Paşa, elçilik görevi sona erdiğinde Avrupa'nın genel durumu ve Osmanlı politikalarıyla

ilgili Sultan Abdülmecid'e detaylı bilgiler vermiştir. Ahmed Fethi Paşa sadece Avrupa'yı yakından takip eden bir bürokrat değil; gördüğü gelişmeleri Osmanlı Devleti'ne uyarlamak isteyen bir fikir adamıdır. Papa ile görüşen Osmanlı devlet adamı ünvanını da uhdesinde bulunduran Ahmed Fethi Paşa büyükelçilik görevinde kazandığı diplomatik tecrübe, onun devlet işlerine ve dönemin siyasi yapısına daha geniş bir perspektikten bakmasını sağlamıştır. Paris elçiliğinden sonra da kendisine Meclis-i Vâlâ üyeliği görevi verilmiştir. Mustafa Reşit Paşa'nın çabaları ile kurulan bu meclis mahkeme kurallarının tespitinde, görev ve yetkilerin belirlenmesinde, reform taslaklarının hazırlanmasında ve yürürlüğe girmesinde etkili olmuştur. Ahmed Fethi Paşa, ayrıca Osmanlı Devleti'nde hukuk sisteminin modernleştirilmesi ve yasama organlarının etkin bir şekilde işlemesine katkı sağlayan Meclis-i Vâlâ başkanlığı da yapmıştır.

Tanzimat döneminde yaptığı başarılı işlerle dikkatleri üzerine çeken Ahmed Fethi Paşa, II. Mahmud'u da etkilemiştir. Nitekim sultanın talebiyle devlet erkanında daha etkin bir role girmesine neden olacak olan hadise gerçekleşmiş ve II. Mahmud'un kızı Atiyye Sultan'la evlenerek damat ünvanı kazanmış, hanedan damadı olması ile kendisine Ticaret Nazırlığı görevi verilmiştir. Damat ünvanı Ahmed Fethi Paşa'yı saray çevreleri ile daha yakın bir konuma getirmişse de ünvanına yaslanmadan gerçekten üretime ve modernleşmeye katkı sağlamıştır.

Osmanlı Devleti açısından siyaseten bu kadar karmaşık olan bir dönemde dışa bağımlılığı azaltmak için ordunun ve donanmanın ihtiyaç duyduğu cephaneye, silah ve diğer askerî teçhizatın ithal edilmesi yerine bunların memlekette üretilmesi hedefi doğrultusunda çalışmış ve dışa bağımlılığın azalmasını sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin ekonomik sıkıntılar içinde bulunduğu Sultan Abdülmecid döneminde, sanayileşme yönünde önemli adımlar atılmıştır. Bu süreçte Ahmed Fethi Paşa, sanayileşmenin ekonomik kalkınmanın temeli olduğuna inanarak bu politikaları desteklemiş ve uygulamaya koymuştur. Ahmed Fethi Paşa, daha sonra Beykoz Paşabahçe'de Cam ve Billur Fabrikası ve Porselen Fabrikası'nın da kuruluşunda aktif rol almıştır. Bu fabrikalarda Avrupa'dan getirilen uzmanlar aracılığıyla yerli işçilere

modern üretim teknikleri öğretilmiştir. Burası cam sanayisinin gelişimi ile beraber ödül alacak kadar değerli eserleri ile cam sanatına da katkı sağlamıştır. Ahmed Fethi Paşa'nın bu girişimleri hem devletin sanayileşme çabalarına hem de ferdi girişimciliğe örnek teşkil etmiştir.

Ahmed Fethi Paşa, Sultan Abdülmecid döneminde inşa edilen Dolmabahçe Sarayı'nın Doğu Avrupa ve Paris'teki fabrikalardan ve mağazalardan getirttiği mobilya ve diğer dekorasyon malzemeleri ile Batı tarzında teşrifatında etkili olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde modern müzeciliğin temellerini atan Ahmed Fethi Paşa, Avrupa'daki müze uygulamalarını yerinde incelemiş; bu birikimini Aya İrini'de kurulan Askerî Müze aracılığıyla Osmanlı'ya taşımıştır. Kültürel mirasın korunması, eser toplanması ve sergilenmesi yönündeki çalışmaları, Batılı anlamda müzecilik anlayışının gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Ahmed Fethi Paşa vefatına kadar toplam üç defa atandığı ve kariyerinde önemli bir yer tutan Tophane-i Âmire Müşirliği görevi ile askerî reformlara öncülük ederek, Batılı askerî yapılarla rekabet edebilecek düzeyde modern bir ordu oluşturmayı hedeflemiştir. Bu kapsamda askerî okulların niteliğini artırmaya yönelik adımlar da atmıştır. Ahmed Fethi Paşa'nın bu görevdeki faaliyetleri, Tanzimat döneminin modernleşme politikalarına kurumsal düzeyde önemli katkılar sunduğunu açıkça göstermiştir.

Karantina Nezareti'nin kuruluş ve gelişiminde de önemli bir yere sahip olan Ahmed Fethi Paşa, Osmanlı'da sağlık sisteminin modernleşmesinde, halk sağlığının geliştirilmesinde ve Avrupa usullerinin uygulanmasında önemli faydalar sağlamıştır. Bu durum sadece askerî ve siyasi alanda değil kamu yararına çalışmaları ile de çok yönlü bir devlet adamı olduğunu göstermektedir.

Bazı yabancı kaynaklar Ahmed Fethi Paşa'yı, Osmanlı Sultanı'nı lükse ve israfa alıştıran müsrif bir kişi olarak tanımlamış ve ancak onu taşra düzeyinde idarecilik yapabilecek kapasitede bir bürokrat olarak nitelendirmiştir. Ancak bu tür değerlendirmeler, dönemin siyasi ve kültürel bağlamı göz önünde bulundurulduğunda,

ilgili kaynakların Osmanlı Devleti ve bürokratik yapısına ne ölçüde tarafsız yaklaştığı konusunda soru işaretleri doğurmaktadır. Zira Batılı seyyahlar, diplomatlar ve yazarların yorumları çoğu zaman oryantalist bir bakış açısı taşımakta; bireysel başarılar ya da yenilikçi girişimler, kendi kültürel değer yargılarına göre değerlendirilmekte ve yer yer küçümseyici bir düşünce içerebilmektedir. Bu nedenle Ahmed Fethi Paşa gibi reformcu bir devlet adamının sadece kişisel harcamaları ya da yaşam tarzı üzerinden yargılanması, onun Osmanlı modernleşme sürecindeki katkılarını gölgede bırakmakta olduğu ve dönemin Batılı kaynaklarının eleştirel tavırlarının ideolojik temellere dayandığı gözardı edilmemelidir.

Ahmed Fethi Paşa, dönemin aydın bürokrat tipini yansıtan çok yönlü kişiliğiyle Tanzimat döneminde önemli bir rol üstlenmiştir. Yenilikçi düşünce yapısı, diplomatik yetkinliği ve idarî tecrübesi, onu sadece bir uygulayıcı değil aynı zamanda reformların fikrî zemininin oluşmasına katkı sunan bir devlet adamı konumuna taşımıştır. Bu bağlamda, Ahmed Fethi Paşa'nın hem Osmanlı modernleşmesindeki yeri hem de dönemin dönüşüm sürecine yaptığı katkılar, daha geniş bir perspektiften değerlendirilmesi gereken tarihî bir figür olduğunu ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Cevdet-i Askeriye, 118/5287; 778/32946, 947/41122; 992/43359.

Cevdet Dahiliye, 217/10829.

Cevdet Saray, 1/11, 42/2134; 171/8551.

Cevdet Sıhhiye, 51, 2595.

Dahiliye, 21909.

Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi, 20560; 20583; 20602; 28870; 33014; 34984; 35074; 37443; 37483; 37484; 37496; 37499; 37500, 37505; 37506, 39798; 40740; 40755; 40841; 41198; 45949; 46404; 46704; 46700; 46702; 46712; 46727; 46744; 46753; 46885, 46928; 47040; 47053; 47056; 47065; 47175; 47217; 47268; 47311; 48212; 48229; 48240.

Hariciye Nezareti Mektubî Kalemî, 67/53; 74/4; 82/11; 185/30; 186/21; 186/77; 646/65.

Hariciye Nezareti, Tercüme Odası, 10/7; 18//5; 37/38; 37/11; 408/34.

Hariciye Nezareti, Sefaretler Evrakı-Londra Sefâreti, 1/53; 3/48, 5/21; 10/8; 10/9; 18/15; 32/5.

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı, 2922/3.

Yıldız Evrak Esası, 26.

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı, 48/6.

İrade Dahiliye, 5/224; 5/229; 69/8949; 109/5351; 109/5521; 109/5332; 125/6362; 159/8241; 160/8296; 174/9314; 218/12844; 232/13967; 233/14011; 260/16104; 275/17274; 281/17655; 282/17719; 296/18677; 296/18684; 296/18714; 304/19275; 314/20237; 334//21909; 415/27499; 444/29343.

İrade Hariciye, 10/488; 20/941; 30/1372; 49/2329; 68/3303; 96/4713; 98/4780; 100/4877; 104/5072; 106/5213; 133/6850.

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî, 2331/105.

İrade Meclis-i Mahsûs, 1/7; 17/704.

İrade Mesâil-i Mühimme, 10/215; 17/395; 17/399; 24/617; 24/618; 24/644.

İrade, Meclis-i Vâlâ, 15/233; 120/3036, 134/3610; 336/14467, 351/15317.

İrade Eyaleti Mümtaze, 1-15; 05, 1-8; 157-6.

Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şeriyeye Sicilleri, 1751, vr.57 b.

Mabeyn-i Hümâyun, 21/61.

Maliyeden Müdevver Defterler, 8932; 8862; 12569; 9248.

Sadaret Evrakı Âmedî Kalemî, 2/14; 59/12; 88/24;

Sadaret Mektûbî Kalemî, 3/29; 65/64; 78/20, 81/51, 100/58, 198/46; 230/22; 778/32946.

Sadaret Mektûbî Kalemî, Nezâret ve Devâir, 31/53; 101/99; 102/83; 110/72; 111/3; 111/48; 122/34; 189-37; 265/12.

Sadaret Mektubî Kalemî, Mühimme, 37/100; 365/51; 381/99;

Sadaret Mektûbî Kalemî, Umûm Vilâyet, 102/88; 142/61; 174/6.

Sadaret Defterleri, 366.

Ayniyât Defterleri, 618; 723; 604; 36-20.

Divan (Beylikçi) Kalemî Mühimme Defterleri, 2-A/59.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri, 976/01, 977/01; 980/01; 980/02.

Maliye Nezâreti Masarîfat Defterleri, 109.

2. Süreli Yayınlar

Aberdeen Journal, and General Advertiserforthe North of Scotland, 30 Eylül 1857.

Aris's Birmingham Gazette, etc, 9 Temmuz 1838; 3 Eylül 1838; 2 Aralık 1839; 4 Aralık 1843.

Bristol Times and Bath Advocate, 15 Haziran 1853.

Birmingham Gazette, 12 Eylül 1871.

Boston Post, 15 Mart 1840.

Buffalo Daily Gazette, 9 Temmuz 1844.

Carlisle Weekly Herald, 27 Aralık 1843.

Ceride-i Havadis, 2, 10 Ağustos 1840; 130, 18 Mart 1843; 145,10 Eylül 1843; 147, 23 Eylül 1843.

Daily News, 26 Eylül 1853; 21 Ağustos 1854; 21 Nisan 1846; 17 Ocak 1856; 18 Nisan 1856, 8 Mayıs 1856, 2 Mart 1858.

Dumfries and Galloway Standard, 25 Ağustos 1852.

Evening Star, 31 Mart 1854, 30 Eylül 1910.

Freeman's Journal and Daily Commercial Advertiser, 5 Eylül 1840.

Glasgow Daily Mail, 2 Temmuz 1848.

Hampshire Telegraphand Naval Chronicle, 12 Ağustos1839; 4 Aralık 1843.

Hull Evening News, 16 Haziran 1853; 1 Nisan 1854.

- Huntingdon, Bedford and Peterbro' Gazette, and Cambridge and Hertford Independent Press*, 30 Kasım 1839.
- Liverpool Mercury, etc.*, 10 Haziran 1840, 23 Eylül 1857; 23 Eylül 1857; 2 Ekim 1857; 4 Mart 1858.
- Lloyd's Weekly Newspaper*, 27 Eylül 1857.
- Manchester Weekly Times and Examiner*, 3 Ocak 1848; 4 Ocak 1848.
- New York Daily Herald*, 9 Mart 1852; 16 Ağustos 1853,
- North Wales Chronicle*, 10 Temmuz 1838.
- Republican Banner*, 18 Aralık 1856.
- Servet-i Fünun*, 984, 14 Nisan 1910.
- Sheffield and Rotherham Independent*, 25 Ağustos 1855; 16 Şubat 1856.
- Takvim-i Vekâyi*, no:104, 22 Haziran 1835; 117, 22 Kasım 1835; 133, 9 Ağustos 1836; 152, 11 Ağustos 1837; 156, 10 Kasım 1837; 160, 28 Ocak 1838; 164, 6 Mayıs 1838; 186, 26 Aralık 1839; 190, 10 Ocak 1840; 205, 8 Eylül 1840.
- The Baltimore Sun*, 18 Mart 1858.
- The Bristol Mirror*, 26 Eylül 1857.
- The Champion and Weekly Herald*, 9 Şubat 1840.
- The Charleston Daily Courier*, 12 Nisan 1854.
- The Caledonian Mercury*, 8 Ekim 1838; 4 Eylül 1845; 13 Şubat 1856; 19 Eylül 1857.
- The Citizen*, 22 Mayıs 1884.
- The Daily Republic*, 11 Haziran 1853.
- The Daily Telegraph*, 22 Ağustos 1855.
- The Era*, 20 Aralık 1840.
- The Essex County Standard, etc.* (Colchester, Essex, England), 20 Şubat 1856.
- The Freeman's Journal*, 29 Haziran 1838; 9 Mayıs 1842.
- The Guardian*, 15 Mart 1854.
- The Hull Packet*, 18 Mayıs 1838; 20 Eylül 1839.
- The Journal*, 2 Aralık 1843, Ağustos 1852; 15 Haziran 1853.
- The Kingston Whig Standart*, 23 Mart 1858.
- The Leeds Intelligencer and Yorkshire General Advertiser*, 6 Mart 1858.
- The Louisville Daily Courier*, 22 Kasım 1853.
- The Minneapolis Journal*, 2 Ekim 1910.

The Morning Chronicle, 1 Mart 1838; 5 Şubat 1838; 1 Mart 1838; 25 Mayıs 1838; 24 Ağustos 1838; 30 Ağustos 1838; 17 Ekim 1839; 25 May 1853; 2 Eylül 1853; 10 Mart 1854; 13 Mart 1854; 17 Ocak 1857; 21 Eylül 1857; 15 Şubat 1858.

The Morning Post, 27 Haziran 1838; 30 Haziran 1838; 17 Ağustos 1839; 30 Ağustos 1839; 18 Nisan 1840; 31 Aralık 1847; 11 Temmuz 1853, 18 Eylül 1857; 28 Eylül 1857.

The Newcastle Weekly Courant, 24 Temmuz 1840; 8 Aralık 1843.

The Observer, 3 Eylül 1838.

The Preston Chronicle and Lancashire Advertiser, 6 Mart 1858.

The Pittsburgh Gazette, 4 Eylül 1840; 14 Eylül 1840.

The Royal Cornwall Gazette, 25 Eylül 1857; 12 Mart 1858.

The Standard, 1 Mart 1838; 23 Haziran 1838; 4 Ekim 1838; 30 Ağustos 1838; 18 Şubat 1857; 19 Eylül 1857.

The Spirit of Democracy, 14 Haziran 1854.

The Stirling Observer, 24 Ağustos 1854.

The Times, 4 Ekim 1838; 5 Temmuz 1838; 15 Nisan 1839; 2 Eylül 1845; 15 Ekim 1838; 14 Eylül 1839; 30 Mart 1840; 11 Mart 1854; 13 Ekim 1857; 20 Mart 1858; 20 Haziran 1878.

The Times Picayune, 23 Mart 1858; Kasım 1878.

The Wells Journal, 28 May 1853; 6 Mart 1858.

The Washington Sentinel, 8 Nisan 1854.

The Weekly Standard and Express, 24 Mart 1858.

Vermont Journal, 20 Mart 1858.

2. Kitaplar, Makaleler ve Tezler

Acar, Handan; Kartın, Cengiz, “Küçük Devlet, Büyük Güç: Vatikan”, *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), Sinop 2022, s. 430-473.

Acar, Hasan, “Boğazlar Sorunu Üzerine Jeopolitik Bir Değerlendirme: İstanbul’un Fethinden Montrö Boğazlar Sözleşmesine”, *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, C.2, S.1, 2019, s. 107-132.

Acioğlu, Yusuf, *Çanakkale Boğazı’ndaki Kaleler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2006.

Agoston, Gabor, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Harp Endüstrisi ve Barut Teknolojisi (1450-1700),” *Yeni Türkiye Yayınları*, C.VI, Ankara 1999, s. 622-633.

Agoston, Gabor, *Osmanlı’da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, Türkiye İş

- Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Ahmet Lütfi Eendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, C.XI, haz. Münir Aktepe, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1984.
- Akgündüz, Said Nuri, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku Uygulaması*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2017.
- Akpınar, Mahmut, "Viyana Yoluyla Batı Diplomasisine Dönüş", *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.46, S.1, Sivas 2022, s. 1-17.
- Akün, Ömer Faruk, "Şinasi", *İslam Ansiklopedisi*, C.XI, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 545-560.
- Akyıldız, Ali, "İnsanı Yazmak, 19.Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları*, C.50, S.50, 2017, s. 219-242.
- Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- Akyıldız, Ali, "Tanzimat", *TDVİA*, İstanbul 2011, s. 718-720.
- Akyıldız, Ali, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- Akyürek, Göksun, *Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.
- Akyüz, Fatih, *Kırım Savaşı'nın Lojistiğinde İstanbul'un Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul 2006.
- Akyüz, Fatih, *Osmanlı Ordusunun Modernizasyonu: Irak ve Hicaz Ordusu Örneği (1848-1876)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2015.
- Albayrak, M. Taner, "Doğu Akdeniz'de Deniz Fenerleri", *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu II*, İstanbul 2010, s. 268-287.
- Alsan, Şenay, "Haliç Kültürünün Eğlence ve Mesire Kimliğinden, Sanayi Devrimi Kimliğine Dönüşüm Süreci Üzerine Bir Araştırma", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C.11, S.24, 2018, s. 203-219.
- Altan, İdris, *Ahmed Fethi Paşa'nın Hayatı ve Sefaretleri*, Yayınlanmamış Lisans Tezi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul 1941.
- Anderson, Matthew Smith, *Doğu Sorunu: 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- Apak, Sudi; Tay, Arzu, "Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyıldaki Finansal Sisteminde Osmanlı Bankası'nın Yeri ve Faaliyetleri", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2012, s. 63-103.
- Arıkan, Zeki, "Ubicini Jean-Henri Abdolonyme (1818-1884)", *TDVİA*, C.42, İstanbul 2012, s. 32-33.

- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarih (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarih (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 2019.
- Arslan, Mehmet, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 4-5*, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul 2011.
- Aslan, Hatice, *Osmanlı Askeri Islahatlarında İstihdam Edilen Yabancı Uzmanlar (1730-1908)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2010.
- Atasoy, Sümer, “Türkiye’de Müzecilik”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, haz. Mücteba Anğ vd., İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 1458-1471.
- Atav, Jale, *Abdülmeçid Devrinde Türk Donanması*, İstanbul Üniversitesi Mezuniyet Tezi, İstanbul 1945.
- Authority Of The Royal Commission, Great Exhibition, *Official Descriptive and Illustrated Catalogue*, V, London 1851, s. 396-1367.
- Aydın, Mahir, “Edhem Paşa, İbrahim”, *TDVİA*, İstanbul 1994, s. 418-420.
- Aydın, Mehmet Akif, “Batılılaşma”, *TDVİA*, C.5, İstanbul 1992, s. 162-167.
- Aydüz, “Salim, “Osmanlı Askeri Teknoloji Tarihi: Ateşli Silahlar”, *Türkiye Araştırmalar Literatür Dergisi*, C.2, 2004, s. 270-271.
- Aydüz, Salim, “Cıgalazade Yusuf Sinan Paşa'nın Şark Seferi İçin Tophane-i Amire'de Hazırlanan Toplar ve Tophane-i Amire'nin 1012 (1604) yılı Gelir Gider Muhasebesi”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 1998, s. 139-172.
- Aydüz, Salim, “Osmanlı Devleti’nde Tophane-i Amire’nin Faaliyetleri ve Top Döküm Teknolojisi XIV. ve XVI. Asırlarda”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.2, S.4, 2004, s. 721-725.
- Aydın, Faruk, *Osmanlı Devleti’nde Tanzimat’tan Sonra Asker Alma Kanunları (1839-1914)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994.
- Aynur, Hatice, *Salih Sultan’ın Düğününü Anlatan Surnameler (1834)*, Harward Üniversitesi, Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Harward 1995.
- Azap, Pınar Çevik, “Boğazların Hukuki Statüsüne Göre Yabancı Gemilerin Boğazlardan Geçiş Pratiklerinin Boğazlar Muhafızlığı’nca Tatbiki (1832-1908)”, *Belgi Dergisi*, S.27, Kış 2024/I, s. 179-208.
- Badem, Candan, *Kırım Savaşı ve Osmanlılar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Bailey, Edgar, *British Policy and Turkish Reform Movement (1826-1853)*, Howard Fertig, New York 1942.

- Basan, Reşad Gökhan, *1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması ve 1/95 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.
- Baysun, Cavid, “Mustafa Reşid Paşa”, *Tanzimat*, MEB Yayınları, C.II, İstanbul 1999, s. 723-746.
- Baysun, Cavid, *Ahmet Cevdet Paşa: Tezahir*, TTK Yayınları, Ankara 1953.
- Baysun, M. Cavid, “Mustafa Reşid Paşa’nın Paris ve Londra Sefaretleri Sırasındaki Siyasi Yazıları”, *Tarih Vesikaları*, II/12, 20 Eylül 1835, s. 452-461.
- Baytar, İlonca, “19. Yüzyıl Osmanlı Saraylarına Ait Dekorasyon Katalogları”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, S.24, 2015, s. 1-24.
- Berber, Şarika Gedikli, *Siyaset, Güç ve Denge Bağlamında Türk Boğazları (1833-1998)*, Berikan Yayınları, Ankara 2013.
- Besbelli, Saim, *1853-1856 Osmanlı-Rus ve Kırım Savaşı Deniz Harekâtı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1977.
- Beydilli, Kemal, “Âli Paşa, Mehmet Emin (1814-1871)”, *TDVİA*, C.2, İstanbul 1989, s. 425-426.
- Beydilli, Kemal, “Mustafa Reşid Paşa Maddesi”, *TDVİA*, İstanbul 2006, s. 348-350.
- Binzouba, Majed Mohammed, *Mehmed Namık Paşa’nın Askerî ve Siyasî Hayatı (1804-1892)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.
- Birben, Adile, *Çin Porselen Sanatı Toprağın Ateşle Dansı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.
- Birsel, Salah, *Sergüzeşt-i Nono Bey ve Elmas Boğaziçi*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1983.
- Bozkurt, Gülnihal, *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi*, TTK Yayınları, Ankara 1996.
- Buluş, Abdülkadir, “Ann Binns’in Türkiye Günlüğü’nden Seçmeler: Dindar Bir İngiliz Kadının Gözlemleri ve 19. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşmesinden Manzaralar”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.12, 2012, s. 245-277.
- Cezar, Mustafa vd; *Mufassal Osmanlı Tarihi*, İskit Yayını, C.6, İstanbul 1972.
- Cezar, Mustafa, *Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler*, İgsa Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü Yayın, İstanbul 1963.
- Cezar, Yavuz, “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Yeni Teknoloji Uygulama ve Sınai Tesis Kurma Çabalarından Örnekler”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Mart 1991, s. 84-185.
- Clark, Edward C, “Osmanlı Sanayi Devrimi, Osmanlılar ve Batı Teknolojisi”, ed.

- Ekmeleddin İhsanoğlu, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları*, İstanbul 1992, s. 53-120.
- Clark, Edward, “Osmanlı Sanayi Devrimi”, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, haz. E. İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 37-52.
- Çadırcı, Musa, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi”, *Askeri Tarih Bülteni*, S.18, Şubat, 1980, s. 62-62.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Askerlik*, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara 2008.
- Çağlar, Burhan, *İngiliz Said Paşa ve Günlüğü (Jurnal)*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2010.
- Çakın, Naci, “Redif Teşkilatı”, *Askeri Tarih Bülteni*, C.14, S.26, Ankara 1989, s. 31-48.
- Cebeci, Naciye Turgut, “Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn Mezunu Bir Ressam: Hüsnü Yusuf Bey”, *Milli Saraylar Sanat Tarih Mimarlık Dergisi*, S.19, Aralık 2020, s. 46-67.
- Çelik, Hasret Ak, *Meclis-i Vâlâ'yı Ahkamı Ahkâm-ı Adliye'nin Hukuki ve Siyasi Yetkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.
- Çelik, Yüksel, *Şeyhü'l Vüzera Koca Hüseyin Paşa II. Mahmud Devri'nin Perde Arkası*, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- Çelikkol, Zeki, *Rodosdaki Türk Eserleri ve Tarihçe*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- Çetin, Mahmut, *Boğazdaki Aşiret*, Biyografi Net Yayınları, İstanbul 2015.
- Çiçek, Kemal, “Mehmed Emin Paşa, Kıbrıslı”, *TDVİA*, C.28, Ankara 2003, s. 463-464.
- Çoker, Fahri, “Tanzimat ve Orduda Yenilikler”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.V, İstanbul 1985, s. 1260-1261.
- Davis, Fanny, *Osmanlı Hanımı 1718'den 1918'e Bir Toplumsal Tarih*, çev. Bahar Tırnakçı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.
- De Tchihatchef, Pierre, *İstanbul ve Boğaziçi*, çev. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- Demir, Uğur, “Fatih Devri Tüfeklerinin Askeri Müzelere Devri Meselesi”, *Harp Tarih Dergisi*, S.1, İstanbul 2020, s. 292-306.
- Dölen, Emre, “Sanayi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayınları, C.6, İstanbul 1994, s. 437-443.
- Dönmez, Ahmet, “Bir Osmanlı Elçisinin Halef Selef İkilemi: İbrahim Sarım Efendi'nin Londra Elçiliği (1837-1838)”, *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları*

Dergisi, C.9, S.2, 2024, s. 1129–1155.

- Dönmez, Ahmet, Özdemir, Arif Celal, “Osmanlı Modernleşmesinde Ahmed Fethi Paşa’nın Rolü”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 63, Aralık 2024, s. 261-283.
- Dönmez, Ahmet, “Osmanlı Devleti’nde Tek Taraflı Diplomasi Anlayışı ve Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Süreci”, *Osmanlı Diplomasi Tarihi: Kurumları ve Tatbiki*, ed. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya-Uğur Kurtaran, Grafiker Yayınları, Ankara 2018, s. 145-178.
- Dönmez, Ahmet, “Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Avrupa’da Yeniden Tesisi (1832-1841)”, *Fahir Armaoğlu Armağanı*, (ed. Ersin Embel), TTK Yayınları, Ankara 2008, s. 153-160.
- Dönmez, Ahmet, “Ahmed Fethi Paşa’nın Viyana ve Paris Elçilikleri (1835-1840)”, *Osmanlı Devleti’nin Diplomasi Tarihi Makaleler-2*, ed. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, Uğur Kurtaran, Altınordu Yayınları, Ankara 2023, s. 211-232.
- Dönmez, Ahmet, “Mehmed Sadık Rıfat Paşa’nın Viyana Elçiliği ve İtalyan Misyonu”, *History Studies*, 16 (1), 2024, s. 93-109.
- Dönmez, Ahmet, *Osmanlı Devleti’nde İktidar Mücadelesi (1845-1858) Saray, Babîali ve Avrupa Elçilikleri*, Grafiker Yayınları, Ankara 2019.
- Dönmez, Ahmet, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- Dumas, Juliette, “Erken Modern Dönemde Damadı Şehriyari”, *Toplumsal Tarih*, 226, Kasım 2012, s. 72-79.
- Levent, “*Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği (1825-1855)*”, Yayımlanmış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- Eğecioglu, Ömer, “Kraliçe Victoria’nın Taç Giyme Töreni ve Fethi Ahmed Paşa”, *Toplumsal Tarih*, S.211, Temmuz 2011, s. 68-73.
- Eldem, Edhem, *Osman Hamdi Bey Sözlüğü*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul 2010.
- Engelhardt, Edouard-Philippe, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.
- Engin, Müjdat, *1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşmasının Tanzimat Fermanı’na Etkileri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.
- Ergişi, Ayşegül, “Yeni Türk Edebiyatının Öncüsü Şinasi: Bourdieu’cü Bir Okuma”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.5, S.23, Güz 2012, s. 206-214.
- Ergünün, İnci, *Abdülhak Hâmid’in Hatıraları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.
- Erkan, Davut, “Said Paşa, Eğinli”, *TDVİA*, C.35, İstanbul 2008, s. 54-57.

- Erkek, Mehmet Şerif, *Lord John Ponsonby'nin İstanbul Sefareti 1832-1841*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2023.
- Eryılmaz, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul 2006.
- Eyice, Semavi, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul 1985, s. 1596-1604.
- Flaubert, Gustave, *Doğu'ya Yolculuk (1849-1851)*, çev. Yasar Avunç, Sel Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Geçili, Derya, "On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Donanmasında Yapılması Planlanan İslahat Hareketleri", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C.6, S2, Haziran 2020, s. 270-280.
- Geçili, Derya, "Osmanlı Devleti'nin Yıldırımlara Karşı Paratonerlerin Kullanılması", *Afet ve Risk Dergisi*, C.6, S.1, Mart 2023, s. 188-205.
- Genç, Elif Süreyya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme ve Buhar Makineleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.
- Gençoğlu, Mustafa, "Osmanlı Devleti'nde Yurtdışı Eğitimin Öncüleri (1830-1839)", *Esogü Tarih Dergisi*, C.3, S.2, Mayıs 2020, s. 6-22.
- Gerçek, Ferruh, *Türk Müzeciliği*, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Gezgin, A. Hazım, *Her Yönüyle Kemaliye (Eğin)*, Kemaliye Kaymakamlığı, İstanbul 1996.
- Giray, Filiz, *Maliye Tarihi*, Ezgi Yayınları, Bursa 2001.
- Giz, Adnan, "İkinci Mahmud'un Kızları", *Tarih Dünyası*, S.8, Ağustos 1950, s. 317-351.
- Gooch, Brison D, "A Century of Historiography on the Origins of the Crimean War", *American Historical Review*, V. 62, 1-2, 1956-1957, pp. 33-58.
- Gölen, Zafer, "GÁBOR ÁGOSTON, *Barut, Top ve Tüfek Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, Çeviri: Tanju Akad, İstanbul 2006, 333 Sayfa, Kitap Yayınevi. [Kitap Tanıtımı]". *Bellekten* 72/263 (Nisan 2008), s. 299-306. <https://doi.org/10.37879/ttkbellekten.797229>.
- Göncü, T. Cengiz, *Dolmabahçe Sarayı'nın İnşa Süreci, Mekân ve Teşkilat*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.
- Gülsoy, Ufuk, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayınları, İstanbul 2000.
- Güran, Tevfik, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, haz. Hakkı Dursun Yılmaz, TTK Yayınları, Ankara 1992.
- Hakkı, Piyade Kol Ağası, *Osmanlı Ordusu Ahval ve Teşkilat-ı Askeriyesi*, İstanbul 1908.
- Haksun, Korel, *Tarihten Notlar 1*, Kastaş Yayınları, İstanbul 2004.

- Hale, William, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset 1789’dan Günümüze*, çev. Ahmet Fethi, Hil Yayınları, İstanbul 1996.
- Hayta, Necdet; Ünal, Uğur, *Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)*, Başak Matbaacılık, Ankara 2003.
- Heinzelmann, Tobias, *Cihaddan Vatan Savunmasına Osmanlı İmparatorluğu’nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.
- Hisar, Abdülhak Şinasi, “Müzelerimizin İlk Zamanları”, *Türk Yurdu*, S.261, İstanbul 1956, s. 281-285.
- Hut, Davut, “Ahmed Fethi Paşa (1801-1858) Yalısı ve Korusu”, *Üsküdar Sempozyumu*, VI, İstanbul 2008, s. 621-634.
- Hut, Davut, “Fethi Paşa”, *TDVİA*, Ankara 2020, s. 450-451.
- İbrahimgil, “Mehmet Zeki, Fethi Ahmed Paşa’nın İstanbul ve Rodos Adası’ndaki Vakıf Eserleri”, *Balkanlar’da İslam Medeniyeti Dördüncü Milletlerarası Kongre Tebliğleri 13-17 Ekim 2010*, İstanbul 2010, s. 456-489.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Osmanlıların Batı’da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri”, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi*, İstanbul 1992, s. 121-139.
- İlgürel, Mücteba, “Zeytinburnu’nda Bir Demir Fabrikası”, *Tarih Boyunca İstanbul Semineri 29 Mayıs-1 Haziran 1988 Bildiriler*, İstanbul 1989, s. 155-164.
- İlgürel, Mücteba, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ateşli Silahların Yayılışı”, *Tarih Dergisi*, S.32, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 32, 1979, s. 301-318.
- İmer, Hüseyin Fehmi, *Ereğli Maden Kömürü Havzası Tarihçesi*, Halkevi Yayını, Zonguldak 1944.
- İnalcık, Halil, *Doğu Batı Makaleler 1*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2005.
- İnalcık, Halil; Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2006.
- İrtem, Süleyman Kani, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2007.
- İs-Sanafiri, İbrahim Muhammed, *Osmanlı- Mısır İlişkileri 1863-1882*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1193.
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, C.5, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.
- Kahraman, Alim, “Şinâsi”, *TDVİA*, C.39, İstanbul 2010, s. 166-169.
- Kaleli, Nesibe, *Rodos Hafız Ahmed Ağa Kütüphanesi’nde Yer Alan Tarih Konulu Kitapların Tezhip Süslemeleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Isparta 2018.

- Kara, Murat, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Ereğli Kömür Havzası (1829-1920)”, *History Studies*, Volume 5, Issue 1, January 2013, s. 223-250.
- Karaca, Zafer, *İstanbul’da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- Karahüseyin, Güller, *Sultan Abdülmecid’in Hatt-ı Hümayunları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1997.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.V, TTK Yayınları, Ankara 1947.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, TTK Yayınları, Ankara 1983.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirler (1789-1856)*, C.V, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirler (1789-1856)*, TTK Yayınları, Ankara 2022.
- Kaştan, Yüksel, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kömür Ocaklarının İşletilmesi (1839-1918)”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.2, Ocak 2016, s. 1-26.
- Kaya, Şennur, “XIX. Yüzyılda İstanbul’da Tuğla Üretimi ve Çobançeşme Tuğla Fabrikası”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.50, Temmuz 2017, s. 165-188.
- Kayapınar, Selda, *Cezayir’in Fransa Tarafından İşgali*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019.
- Kaynar, Reşad, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, TTK Yayınları, Ankara 1954.
- Kazgan, Haydar, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Şirketleşme*, Vakıfbank Yayınları, İstanbul 1999.
- Kazgan, Haydar, *Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.
- Kıel, Machiel, “Rodos”, *TDVİA*, C.35, İstanbul 2008, s. 155-158.
- Kılıç, Erkan; Ok, Kenan, “Memâlik-i Mahrûsede Olan Ormanların Tanzim ve Tesviyesine Dair Lâyiha-i Mütercemedir İsimli 1840 Tarihli Belgenin Türkiye Ormancılığındaki Rolü”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S.22, Güz 2016, s. 5-34.
- Kılıç, Musa, “Osmanlı Devleti Hizmetinde Bir Rum Diplomatın Portresi Viyana Maslahatgüzarı Yanko Mavroyani Jean Mavroyani”, *Tanzimattan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019, s. 169-188.
- Koçak, Alev, *The Ottoman Empire and Archaeological Excavations*, The Isis Press, İstanbul 2011.
- Kolay, Arif, “Hayırsever, Dindar, Nazik ve Şaire Bir Padişah Kızı: Adile Sultan”,

- Akademik İncelemeler Dergisi*, C.1, S.2, İstanbul 2017, s. 1-33.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Türk Askeri Müzesi*, Ülkü Matbaası, İstanbul 1964.
- Köç, Ahmet, “Askeri Müze’nin Kuruluş Hikayesi,” *Yediküta Aylık Tarihi ve Kültür Dergisi*, Ekim 2016, s. 56-61.
- Krıvopalov, Alexey Alekseevich, “1856 Kırım Savaşı Arifesinde Rus Savaş Stratejisi ve İstanbul Boğazı Çıkarma Harekâtı”, *Çarlık Rusyası ve Boğazlar Harp Tarihi Çalıştayı Bildirileri*, 1853, s. 93-107.
- Kuran, Ercüment, *Cezayir’in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847)*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1957.
- Kuran, Ercüment, *Avrupa’da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri 1793–1821*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.
- Küçükerman, Önder, “Tanzimat Dönemi Devlet Adamlarından Fethi Ahmed Paşa ve Türk Cam Sanayinin Gelişimine Katkıları”, *Sinan Genim’e Armağan-Makaleleri*, İstanbul 2005, s. 459-481.
- Küçükerman, Önder, *Sanayi Devrimi’nin Beykoz’daki Ünlü Temsilcileri Beykoz Camcıları*, Beykoz Belediyesi, İstanbul 2011.
- Küçükerman, Önder; Yücel, İhsan, “Milli Saraylar’daki Cam Eserlerin 19. Yüzyılda Türk Cam Sanayininin Gelişimine Etkileri ve Ahmet Fethi Paşa”, *Milli Saraylar*, TBMM Basımevi, Ankara 1993, s. 20-39.
- Kütükoğlu, Mübahat, “Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu Redif-i Asakir-i Mansure”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1981, s. 127-159.
- Lane-Poole, Stanley, *The Life of The Right Honorable Stratford Canning, Viscount Stratford de Redcliffe*, I-II, London 1888.
- Levy, Avigdor, “The Ottoman Ulema and the Military Reforms of Sultan Mahmud II, Asian and African Studies”, *IJMES*, 2, 1971, s. 21-39.
- Macfarlane, Charles, *Turkey and its Destiny*, C1-2 Philadelphia, Londra, Leaand Blanchard 1851.
- Macfarlane, Charles, *Turkey and its Destiny*, II, London 1850.
- Mahmud Raif Efendi, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yeni Nizamların Cetveli*, haz. A. Terzioğlu H. Hatemi, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul 1988.
- Manav, Nursel, *Devlet-Banker İlişkileri Çerçevesinde Baltazzi Ailesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2009.
- Mcgilchrist, John, *The Public Life of Queen Victoria*, Londra, Cassell, Petterand Galpin, 1869.

- Meriç, Ümit, *Seyyahların Aynasında Şehirlerin Sultanı İstanbul*, Albaraka Türk Yayınları, İstanbul 2010.
- Mermerci, Doğu, “Türk Müzeciliğinin 150. Yılında Ahmed Fethi Paşa ve Bastırılan 150. Yıl Hatıra Madalyonları”, *Türk Nüsmatik Derneği Yayınları*, Bülten No.35-36, İstanbul 1999, s. 71-78.
- Mete, Ali Serdar, *Ateşli Silah Teknolojisindeki Gelişmelerin Osmanlı Kara Ordusu’na Etkileri (1826 – 1914)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.
- Mordtmann, J.H. “Damad”, *TDVİA*, C.3, İstanbul 1963, s. 434-435.
- Moreau, Odile, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu: Askeri Yeni Düzen’in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- Muhtar, Osman Sermed, *Müze-i Askerî-i Osmanî Züvvârına Mahsûs Rehber*, haz. Mehmet Mert Sunar, Zeynep Demir Okyay, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2022.
- Mumcu, Ahmet, “Eski Eserler Hukuku ve Türkiye”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.XXVI, 1969, s. 45-78.
- Muşmal, Hüseyin, “Anadolu’nun İlk Eski Eser (Arkeoloji) Müzesi: Konya Asar-ı Atika Müzesi’nin Kuruluşu”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.1, 2009, s. 121-142.
- Müller-Wiener, Wolfgang, “15.-19. yüzyılları arasında İstanbul’da imalathane ve fabrikalar,” *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 53-120.
- Naim, Ahmet, *Zonguldak Havzası Uzun Mehmet’ten Bugüne Kadar*, İstanbul, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1934.
- Nutku, Özdemir, “Damad,” *TDVİA*, C.8, İstanbul 1993, s. 434-435.
- Oğan, Aziz, *Türk Müzeciliğinin 100’üncü Yıldönümü, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbullu Sevenler Grubu Yayınları*, İstanbul 1947.
- Onur, Vedat, *Tanzimat Devrinin Büyük ve Unutulmaz Devlet Adamları*, Başnur Matbaası, Ankara 1964.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, Ankara 1987.
- Ortaylı, İlber, “Tanzimatta Vilayetlerde Eski Eser Taraması”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1599-1600.
- Öğreten, Ahmet, “Ereğli Kömür Madeni Havzasında İlk Üretim”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.31, Erzurum 2006, s. 135-160.
- Önsoy, Rıfat, “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.2, S.2, Ankara 1984, s. 5-12.

- Önsoy, Rıfat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988.
- Örik, Nahid Sırrı, *Bilinmeyen Yaşamlarıyla Saraylılar*, haz. Alpay Kabacalı, İş Bankası Yayınları, Ankara 2006.
- Öz, Tahsin, “Ahmed Fethi Paşa ve Müzeler”, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1949, s. 1-15.
- Özcan, Abdülkadir, “Osmanlı Devleti’nin Askeri Teşkilatı”, *Hunlardan Günümüze Türk Askerî Kültürü (Tarih-Strateji-İstihbarat-Teşkilat-Teknoloji)*, ed. Sefa Özkaya, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 345-377.
- Özcan, Abdülkadir, “Çuhadar”, *TDVİA*, C.7, İstanbul 1993, s. 381-382.
- Özcan, Besim, *Rus Donanmasının Sinop Baskını (30 Kasım 1853)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1990.
- Özdemir, Hikmet, *Adile Sultan Divanı*, T. C. Kültür Bakanlığı Türk Klasikleri, Ankara 1996.
- Özeken, Ahmet, “Ereğli Kömür Havzası Tarihi Üzerinde Bir Deneme”, *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 1944, s. 516-563.
- Özkaya, Özer, Sevda, *Osmanlı Devleti İdaresi’nde Mısır (1839-1882)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ 2007.
- Özütopçu, Mehmet Ali, “Nizam-ı Cedid (1793) ile Osmanlı Topçuluğuna Getirilen Yenilikler”, *Askeri Tarih Bülteni*, S.22, 1987, s. 85-89.
- Özyiğit, Halil, “İlk Devir Türk Ressamlarından Bir Kesit ve Resim Sanatına Katkıları”, *Belgi Dergisi*, S.22, Yaz 2021, s. 879-905.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, C.III, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, İstanbul 2004.
- Paksoy, İsmail Günay, *Bazı Belgeler ışığında Osmanlı Devleti’nin Kültür Mirası Politikası Üzerine Düşünceler; Osman Hamdi Bey ve Dönemi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993.
- Pardoe, Mis, *Şehirlerin Ecesi İstanbul, Bir Lady’in Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı*, çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.
- Peirce, Leslie P, *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu’nda Hükümranlık ve Kadınlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- Petrusi, Agostino, *İstanbul’un Fethi Çağdaşların Tanıklığı*, C.I, çev. Mahmut Şakiroğlu, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 2004.
- Pınar, Hayrettin, *Devlet ve Siyaset Adamı olarak Mehmed Emin Âli Paşa (1815-1871)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

- Quataert, Donald, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881- 1909)*, çev. Sabri Tekay, Yurt Yayınları, Ankara 1987.
- Riccherio, Cristoforo, *1453 Mayısının 29. Gününde İstanbul'un Düşüşü, Yedi Çağdaş Rivayet 1453 İstanbul Kuşatması*, çev. J.R. Melville Jones, Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008.
- Rossier, Edmond, *Avrupa'nın Siyasi Tarihi, 1815-1919*, çev. A. Kemal Akşit, Fazilet Basımevi, İstanbul 1943.
- Saz, Leyla, *Haremin İçyüzü*, haz. Sadi Borak, Milliyet Yayınları, İstanbul 1974.
- Seçgin, Nuri, "Eminönü/Hocapaşa Safveti Tekkesi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S.25, 2016, s. 149-186.
- Sertoğlu, Mithat, *Osmanlı Tarih Lûgati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Devri'nde Meclis-i Vala (1838-1868)*, TTK Yayınları, Ankara 1994.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2009, s. 53-69.
- Shaw, J. Stanford, "The Origins Of Ottoman Military Reform: The Nizam-ı Cedid Army of Sultan Selim III", *The Journal Of Modern History*, Vol.37, No.3, 1965, s. 291-306.
- Shaw, Stanford J, "19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezi Yasama Meclisleri I", *Tarih ve Toplum Dergisi*, C.XIII, S.76, Nisan 1990, s. 203-208.
- Shaw, Wendy M.K, *Osmanlı Müzeciliği Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi*, çev. E. Soğancılar, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Slade, S. Adulphus, *Türkiye ve Kırım Harbi*, çev. Ali Rıza Seyfi, İstanbul Askeri Matbaa, İstanbul 1943.
- Smith, Albert, *A Month at Constantinople*, London 1851.
- Soyluer, Serdal, "Osmanlı Devleti'nde Ağır Sanayi Yatırımlarına Bir Örnek: Yalı Köşkü Demir ve Makine Fabrikası", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XVIII/2, 2017, s. 1-23.
- Soyluer, Serdal, *Osmanlı Silah Sanayii'nde Modernleşme Çabaları (1839-1876)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- Sunay, Serap, "Bir Hanedan Damadının Yaşam Tarzı ve Standartı: Ahmed Fethi Paşa'nın Terekesi", *Belleten*, C.84, S.300, Ağustos 2020, s. 745-788.
- Sunay, Serap, "Tanzimat'ın İlk Saray Düğünü: Sultan II. Mahmut'un Kızı Atiyye Sultan'ın Ahmed Fethi Paşayla Evlenmesi", *Belleten*, LXXVII/278, Nisan 2013, s. 119-150.

- Süer, Hikmet, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas cephesi harekâtı (1853-1856)*, TC, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1986.
- Şahin, Bekir, *Rodos Fethi Paşa Vakfı Hafız Ahmed Ağa Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul 2013.
- Şahin, Gürsoy, “Avrupalıların Osmanlı Ülkesindeki Eski Eserlerle İlgili İzlenimleri ve Osmanlı Müzeciliği”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVI/42, Eylül 2007, s. 101-125.
- Şakir, Ziya, *Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi*, Çeltüt Matbaası, İstanbul 1957.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi*, Güven Yayınevi, İstanbul 1945.
- Şehsuvaroğlu, Halûk Y, “Yalı Köşkü Fabrikası”, *Akşam Gazetesi*, 22 Kasım 1950.
- Şehsuvaroğlu, Haluk Y, *Boğaziçine Dair*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul 1986.
- Şehsuvaroğlu, Haluk Y, “Atiyye Sultan”, *Resimli Tarih Mecmuası*, C.3, 25 Ocak 1952, s. 120.
- Şimşek, Ali Rıza, *Osmanlı Ordusunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Yapılan Islahat Çalışmaları ve Bu Çalışmalarda Yabancı Uzmanların Rolü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2006.
- Tacan, Necati, *Tanzimat ve Ordu*, Maarif Matbaası, İstanbul 1942.
- Tanman, M. Baha, “Boğaziçinde Yalı Mimarlığının Gelişimine İlişkin Bir Deneme”, *Sadullah Paşa ve Yalısı Bir Yapı Bir Yaşam*, Yapı Endüstri Merkezi, İstanbul 2008.
- Taşkın, Figen, *Kırım Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Ekonomik Etkileri ve İaşe Sorunu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Temperley, Harold, *England and the Near East: The Crimea*, Routledge 2019.
- Theophile, Gautier, Constantinople, çev. Nurullah Berk, İstanbul Kitaplığı, İstanbul 1990.
- Tilki, Ahmet Efe, *Dolmabahçe Sarayı Donatılarının Endüstriyel Miras Kapsamında İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2024.
- Timur, Taner, *Osmanlı Çalışmaları: İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1998.
- Tunalı, Ayten Can, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1876)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.

- Türk, Fahri, *Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti: 1871-1914*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Türk, Fahri; Kaya, Emirhan, “Cumhuriyet Dönemi Türk-Alman İlişkilerinde Sıradışı Bir Aktör: Krupp Firması 1923-1990”, *Akademik Bakış*, C.10, S.20, 2017, s. 121-143.
- Türkan, Ahmet, “Osmanlı ile Papalık Arasındaki İlk Dostane İlişkiler ve Bunun Doğu Kiliseleri Açısından Önemi”, *Journal of History Studies*, 6/6, Aralık, 2014, s. 199
- Türkdemir, Dilek, *Osmanlı Devleti'nin Yeniden Yapılanma Sürecinde Önemli Bir Devlet Adamı Mehmed Sadık Rıfat Paşa*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007.
- Türkgeldi, Ali Fuad, *Maruf Simalar*, haz. Somel, Selçuk Akşin; Kalpaklı, Mehmet, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- Türkgeldi, Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, Yeni Matbaa, İstanbul 1927.
- Ubcini, Jean Henry Abdolonyme, *1855'de Türkiye, I-II*, çev. Ayda Düz, Tercüman, 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.
- Uçman, Abdullah, “Âkif Paşa”, *TDVİA*, C.2, İstanbul 1989, s. 261-262.
- Uğurlu, Seyit Battal, *Demirtaş*, Mehmet, “Mehmet Sadık Rıfat Paşa ve Tanzimat,” *History Studies*, C.2, S.1, 2010, s. 44-64.
- Uluçay, Çağatay, “Beş Yaşında iken Nikahlanan ve Beşikte Nişanlanan Sultanlar”, *Hayat Tarih Dergisi*, 1, 1957, s. 103-107.
- Uluçay, Çağatay, *Osmanlı Saraylarında Harem Hayatı'nın İç Yüzü*, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1959.
- Uluçay, Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK Yayınları, Ankara 1980.
- Ulusoy, Mustafa Furkan, “Bir Biyografi Denemesi: İbrahim Edhem Paşa (1818-1893)”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, S.4, Aralık 2020, s. 1236-1252.
- Ulutaş, Songül, “Sanayileşme Sürecinde Geleneksel Osmanlı Üretim Sektörü: Tarsus örneği (1839-1856)”, *Milli Folklor Dergisi*, C.14, S.105, 2015, s. 58-70.
- Uygur, Fatma, *Fransız Seyyah ve Diplomat Edouard Antoine Thouvenel'e Göre XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, Nobel Yayınları, Ankara 2021.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara 1998.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.III, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- Ünar, Şükrü, *Atatürk Döneminde (1923-1938) Eski Eser Politikaları ve Türkiye'de Yapılan Kazı Çalışmaları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2013.
- Wiener, Wolfgang Müller, 15–19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*,

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 53-120.

Yaşayanlar, İsmail, “Osmanlı Döneminde Uygulanan Deniz Karantinasına İlişkin Bazı Bilgiler”, *Ab-ı Hayatı Aramak Gönül Tekin’e Armağan*, haz. Ozan Kolbaş, Orçun Üçer, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s. 737-761.

Yavaş, Begüm, *Sadrazam İbrahim Sarım Paşa’nın Hayatı ve Faaliyetleri (1801-1854)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.

Yıldırım, Mehmet, *Osmanlı Demir Çelik Sanayii’nde Atölyeden Fabrikaya Geçiş (1830-1870)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.

Yıldırım, Ruveyda Nida, *II. Mahmud Dönemi Islahat Hareketleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ 2006.

Yıldız, Gültekin, “Üniformalı Padişah II. Mahmud”, *II. Mahmud Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, Avrupa Kültür Başkenti, İstanbul 2010.

Yıldız, Gültekin, *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri (1792-1918)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.

Yurtoğlu, Nadir, “Türkiye’de Zonguldak-Ereğli Kömür Havzasının Yapısal Analizi (1920-1960)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2016, s. 211-256.

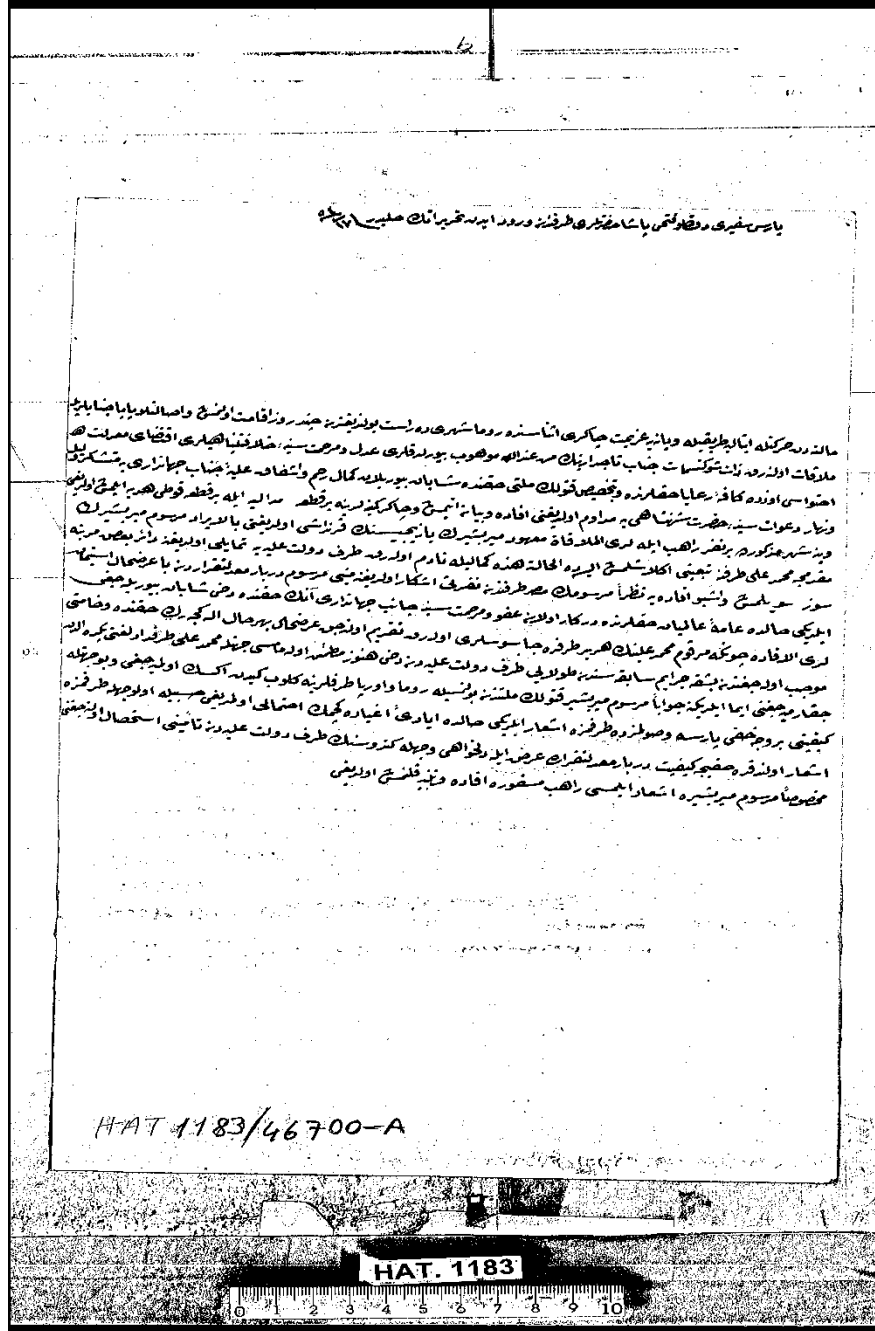
Yücel, Erdel, “Müze”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedi*, C.XXXII, İstanbul 2006, s. 241-242.

Zengin, Ersoy, *Tophane-i Amire’den İmalat-ı Harbiye’ye Osmanlı Devleti’nde Harp Sanayii (1861- 1923)*, Kitapevi Yayınları, Erzurum 2015.

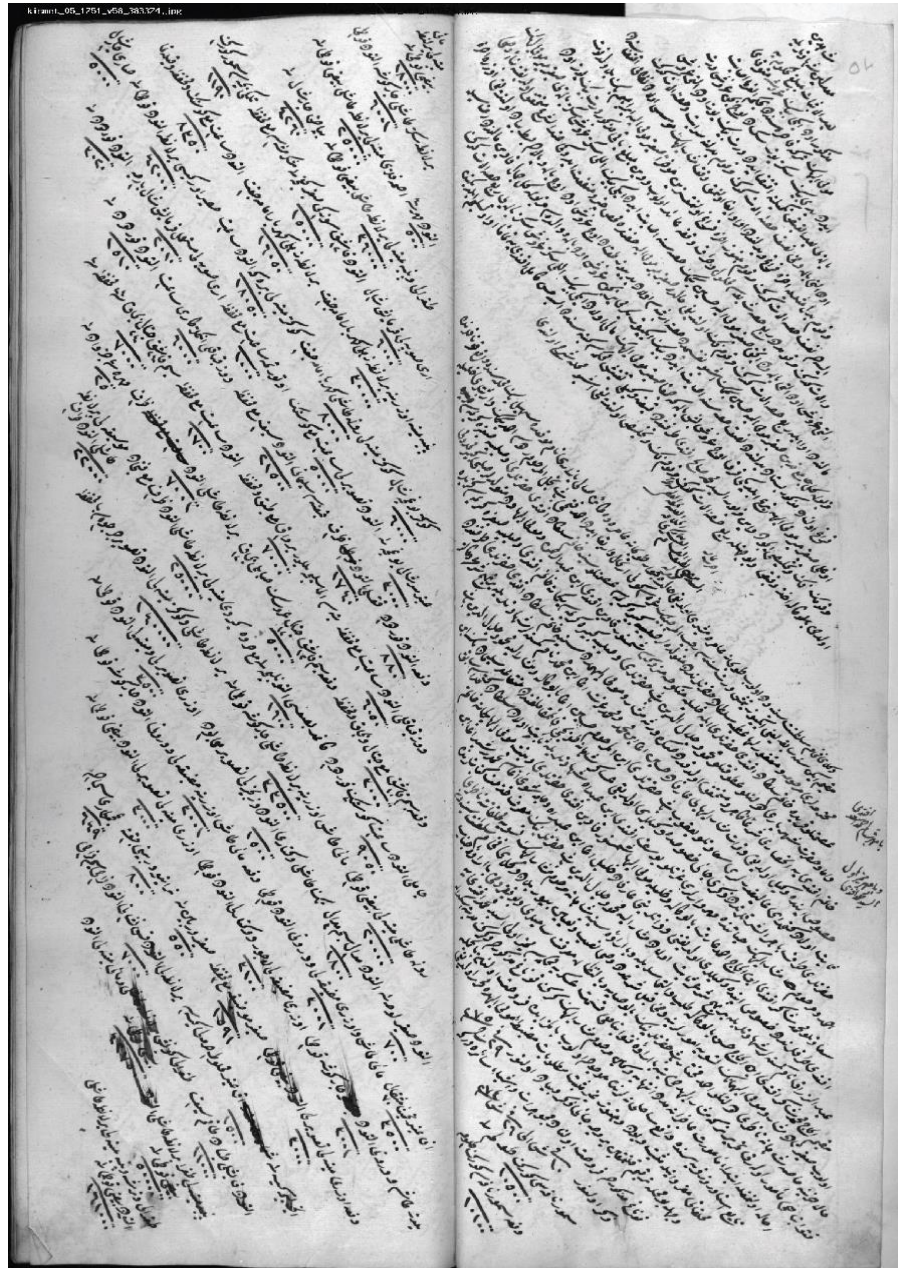
3. İnternet Erişimleri

<https://www.fethipasavakfi.com/hafiz-ahmed-aga-kutuphanesi.php>, 05.04.2025.

EKLER

Ek 1. Ahmed Fethi Paşa'nın Roma'da Papa ile görüşmesi.
 (BOA., HAT. 1183/46700, 10 Temmuz 1838).

Ek 2. Ahmed Fethi Paşa'nın Terekesi. Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr.1751).

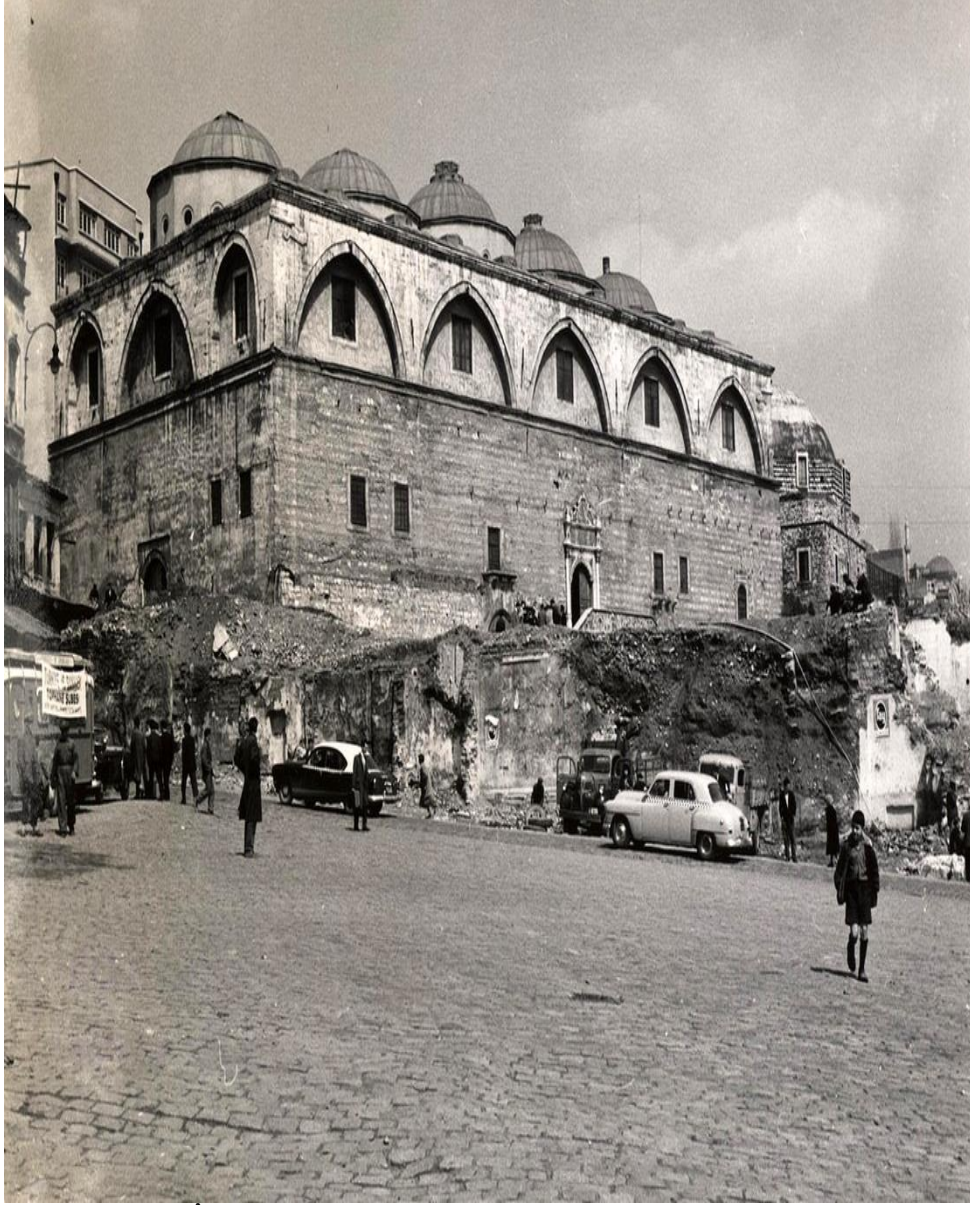
Ek 3. Ahmed Fethi Paşa, Viyana-1837 (Moritz Michael Daffinge'in çizimi).

Ek 4. Ahmed Fethi Paşa. (<https://jenikirbyhistory.getarchive.net/media/ahmet-fethi-5d2051>).

Ek 5. Ahmed Fethi Paşa'nın eşi Atiyye Sultan. (Juan Marras portresi).

Ek 6. Tophane-i Âmire. (<https://ozhanozturk.com/2017/09/02/tophane-i-amire/>).

Ek 7. Aya İrini Kilisesi. (<https://steemit.com/tr/@lacrimasso/hagia-eirene-or-ayairini-kilisesi>).

Ek 8. 150. Yıl Hatıra Madalyonlarının Ön ve Arka Yüzleri.
Doğu Mermerci. "Türk Müzeciliğinin 150. Yılında Ahmed Fethi Paşa ve Bastırılan 150. Yıl Hatıra Madalyonları", *Türk Nüsmatik Derneği Yayınları*, İstanbul 1999, s. 77.

Ek 9. Fethi Ahmed Paşa Yalısı.
(<https://kulturenvanteri.com/yer/fethi-ahmet-pasa-yalisi/#17.1/41.035255/29.026934>).

Ek 10. Ahmed Fethi Paşa Camii. (<https://www.fethipasavakfi.com/ahmed-fethi-pasa-camiicesmesi.php>).